T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEFSİRDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI: KADININ YARATILIŞINA DAİR RİVÂYETLER

Hatice BEKTAŞ
25011911008

DANIŞMAN
Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR

İSTANBUL-2022

ÖZ

TEFSİRDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI:

KADININ YARATILIŞINA DAİR RİVÂYETLER

HATİCE BEKTAŞ

İsrâiliyat rivâyetleri, Hz. Peygamber döneminden itibaren Tefsir ilmi içerisinde yer almakta ve sonraki dönemlerde bu rivâyetler yaygınlık kazanmaktadır. Bununla birlikte isrâiliyatın kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacağı meselesi ulemâ tarafından tartışıla gelmektedir. Tarihî süreç içerisinde bu rivâyetlerin kabulüne ve reddine dair farklı kanaatlerin oluştuğu dikkatleri çekmektedir. Bu çalışmamızda temel amacımız; "Kadının/Havva'nın Yaratılışı" konusu özelinde isrâiliyatın tarihçesini çıkartmak ve tarihsel süreçte yaşanan paradigma değişimlerine dikkat çekmektir.

Çalışmamızın birinci bölümünde isrâiliyat kavramına dair malumatlar verildikten sonra İbn Kesîr öncesi dönem isrâiliyat açısından tasvir edilmektedir. Bu dönemde isrâiliyat rivâyetlerinin Tefsir faaliyetinin bir imkânı olarak yaygın bir şekilde kullanıldığı ve ender olarak rastlanan eleştirilerin ise sistematik olmadığı ortaya konulmaktadır. İbn Kesîr ile birlikte yaşanan epistemik kırılma ve sonrasının ele alındığı ikinci bölümde ise; Kitâb-ı Mukkades'ten sistematik nakillerin başladığı, rivâyet tefsiri geleneğinin takipçisi bazı müfessirlerin bu rivâyetleri nakletmeye devam ettiği ve İbn Kesîr ile birlikte yaşanan kırılmanın etkilerinin bu dönemde fazla görülmediği tespit edilmiştir. Modern döneme gelindiğinde ise bu rivâyetlerin eserlerde tenkit amaçlı yer aldığı ve isrâiliyat rivâyeti naklinin yerini sistematik Kitâb-ı Mukaddes nakillerine bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın neticesinde tarihî süreç içerisinde müfessirlerin rivâyetlere yaklaşımlarında müfessirlerin hadisçi, tarihçi, vâiz, kelâmcı, fıkıhçı, mutasavvıf kimliklerinin; ilim aldıkları kaynakların ve yöntem olarak takip ettikleri tefsir metodunun belirleyici olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsrâiliyat, Yaratılış, Havva, Kaburga Kemiği Kitâb-ı Mukaddes.

ABSTRACT

USE OF ISRA'ILIYAT IN TAFSIR:

NARRATIONS ABOUT THE CREATION OF WOMEN

The narrations of Isra'iliyat, It has been included in the science of Tafsir since the time of the Hz. Prophet and these narrations became widespread in the following periods. However, the issue of whether isra'iliyat can be used as a source is being discussed by the scholars. It is noteworthy that different opinions have emerged regarding the acceptance and rejection of these narrations in the historical process. Our main aim in this study; The purpose of this study is to draw attention to the history of Isra'iliyat and to draw attention to the paradigm shifts in the historical process.

In the first part of our study, after giving information about the concept of isrâiliyat, the period before Ibn Kathir is described in terms of isra'iliyat. In this period, it is revealed that the narrations of isra'iliyat were widely used as a means of tafsir activity and the rare criticisms were not systematic. In the second part, which deals with the epistemic break with Ibn Kathir and its aftermath; It has been determined that systematic transfers from the Holy Bible began, some commentators, who were followers of the tradition of narration tafsir, continued to transmit these narrations, and the effects of the break with Ibn Kathir were not seen much in this period. When it comes to the modern period, it has been concluded that these narrations are included in the works for the purpose of criticism and that the transmission of the isra'iliyat narration has left its place to the systematic Bible transmissions. As a result of the study, in the historical process of the commentators' approaches to the narrations, the identities of hadiths, historians, preachers, theologians, jurists, mystics; It has been understood that the sources they receive science and the method of tafsir they follow as a method are decisive.

Keywords: Isra'iliyat, Creation, Eve, Rib, Biblical.

ÖNSÖZ

Allah Teâla'nın insanlara nihâî hitabı Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için erken dönemden itibaren müteaddid çalışmalar yapıla gelmektedir. İlâhî murâdı anlama gayesine matuf olan bu eserlerde Ehl-i Kitap bilgisine kaynak olarak müraacat edilmektedir. Bazı müfessirler bu rivâyetleri sıhhatine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaksızın nakletmekte; bazı müfessirler ise bu rivâyetleri tenkit etmek amacıyla zikretmektedirler.

İsrâiliyat, kadîm bir konu olması sebebiyle çokça tartışılmış ve üzerine pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Biz ise bu çalışmalardan farklı olarak, bu bilginin epistemik değerini tartışmadan konunun tarihsel sürecini incelemeyi amaçladık. İbn Kesîr ile birlikte tarihsel süreçte yaşanan paradigma değişimine dikkat çekmek için bölümlendirmeyi İbn Kesîr öncesi ve İbn Kesîr sonrası olarak belirledik. Modern dönemde Tefsir ilmine dair yaşanan değişimler sebebiyle bu dönemi ayrı bir bölüm olarak ele almayı uygun bulduk.

Çalışmamızın ilk bölümünde isrâiliyat kavramının sözlük ve terim anlamı izâh edilmekte sonrasında konu Hz. Peygamber dönemiyle başlatılmak suretiyle İbn Kesîr'e kadar olan isrâiliyatın kurucu dönemi rivâyet tefsirleri özelinde incelenmektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, tarihsel süreçte İbn Kesîr ile birlikte yaşanan paradigma değişimine dikkat çekildikten sonra konu kronolojik olarak işlenmeye devam edilmekte yaşanan bu epistemik kırılmanın etkileri tefsirler üzerinden tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmamımızın üçüncü bölümünde ise modern dönem eserlerinde isrâiliyatın kullanımı incelenmektedir. Tarihsel süreçte yaşanan epistemik kırılmaların etkileri bu dönem eserleri üzerinde araştırılmaktadır.

Öncelikle gerek tez konusunun sınırlandırılması gerekse tez yazım aşamasında yapıcı tenkit ve yönlendirmeleriyle her daim desteğini gördüğüm ve birlikte çalışma bahtiyarlığına eriştiğim tez danışmanı hocam Prof. Dr. Necmettin

GÖKKIR’a; ulusal çapta yaşanan Covid-19 salgını sebebiyle çalışmamın büyük bir kısmını Tekirdağ’da tamamladığım süreç boyunca çalışmalarımla yakından alakadar olan bilhassa kitaplarını benimle paylaşan Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görev yapmakta olan Prof. Dr. Osman KARA, Doç. Dr. Yakup BIYIKOĞLU ve Doç. Dr. Yakup YÜKSEL’e; tez savunma sınavı jürisinde bulunarak çalışmamıza dair katkılar sunan Doç. Dr. Şevket KOTAN ve Doç. Dr. Mesut KAYA’ya teşekkür ederim. Ayrıca gerek ders döneminde gerekse tez döneminde konuya olan ilgimi arttıran ve bakış açımın şekillenmesinde kendilerinden çokça istifade ettiğim hocalarım ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen çok kıymetli aileme de teşekkür ederim.

Gayret bizden muvaffakiyet ise Allah’tandır.

HATİCE BEKTAŞ

İSTANBUL-2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt Numarası
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
hzr.	: Yayına Hazırlayan
krş.	: Karıştırınız
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/Vefat tarihi
r.a.	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa Numarası
sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim, geçmiş peygamberlerin ve onların gönderildiği kavimlerin kıssalarını ve bir takım meselleri ihtiva etmektedir. Bazı kıssalar teferruatlı bir şekilde anlatılırken bazıları ise ilâhî mesaj ön plana çıkartılarak mücmel olarak anlatılmaktadır. Benzer kıssalar Kitâb-ı Mukaddes'te ise daha detaylı olarak yer almaktadır. Gerek Kur'an'ın nüzulü sürecinde sözlü nakil vasıtasıyla gerekse Tefsir ilminin tedvin faaliyeti sırasında Yahudi ve Hıristiyan kaynaklı rivâyetler Tefsir ilminin içerisinde yer almış ve pek çok müfessir tarafından ayetlerin tefsirinde kullanılan bir yöntem olmuştur. Hıristiyan ve bilhassa Yahudi teolojisinden İslamî kaynaklara geçen "efsane, kıssa, olay ve bilgi" mahiyetinde olan bu rivayetler *"İsrailiyat"* olarak isimlendirilmektedir.[1]

Tefsir ilminin rivâyet kaynaklarının "Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn kavilleri, tarih-siyer malzemesi, İslamiyet öncesi Arap geleneği ve kültürü, Arap dil ve edebiyatı ve Ehl-i Kitaba dayalı bilgiler" olduğu bilinmektedir.[2] Bu bağlamda Tefsir faaliyetinin kaynaklarından birisi olan isrâiliyat rivayetleri, Hz. Peygamber döneminden itibaren Tefsir ilmi içerisinde yer almaktadır. Sahabe ve tâbiîn döneminde bu rivayetler yaygınlık kazanmakta ve erken dönemlerden itibaren Tefsir külliyatlarında tedvin edilmektedir.[3] Bununla birlikte isrâiliyatın bilgi değeri ve kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı meselesi ulemâ tarafından tartışıla gelmektedir. Tarihî süreç içerisinde bu rivayetlerin kabulü ve reddine dair farklı kanaatlerin olduğu dikkatleri çekmektedir. Hz. Peygamber'e isnat edilen rivâyetlerde de hem nakline cevaz veriliyor olması hem de yasaklanıyor olması tarafların yaklaşımlarını destekler mahiyette kullanılmaktadır.

Başlangıcını Hz. Peygamber dönemi ile tarihlendirdiğimiz isrâiliyat konusuna dair yaklaşımlar çeşitlilik arz etmektedir. Bu yaklaşımların bir kısmı olumlu iken bir

---

1 İbrahim Hatipoğlu, **DİA**,"İsrâiliyat", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIII, s. 195.
2 Ali Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2018, c. XVIII, Sayı: 1, s. 42.
3 Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977), **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, trc. Enbiya Yıldırım, Ankara, OTTO Yayınları, 1. Baskı, Mart 2017, s. 30-38.

kısmı ise olumsuzdur. Sözgelimi klasik tefsirlerin bu rivayetlerden arındırılarak yeniden neşredilmesi[4] veya klasik Tefsir eserlerinin faydasız israilî rivâyetler ihtiva etmesi sebebiyle çağdaş müfessirler tarafından bunlardan hâli yeni tefsirlerin kaleme alınması[5] tavsiye edilmektedir. Aynı zamanda bu ifadelerin tam zıttı olarak isrâiliyat rivâyetlerinin Tefsir ilminde lüzumuna işaret edilerek Tefsirleri bu rivâyetlerden arındırmanın “ilmî mirası imha etmek”[6] olduğu da ifade edilmektedir. Bu itibarla bu çalışmada isrâiliyatın tarihsel sürecinin incelenmesi uygun bulunmuştur.

Hz. Peygamber döneminden itibaren günümüze kadar olan süreçteki konuya dair yaklaşımları kendi dönemsel şartları itibariyle incelemek daha isabetli olacaktır. Bu çalışmada “Kadının/Havva’nın Yaratılışı” rivâyetleri özelinde tarihsel süreç içerisindeki yaklaşımları incelemek ve müfessirleri bu yaklaşıma iten muhtemel sebepleri görmek amaçlanmaktadır.

“Kadının/Havva’nın Yaratılışı” hadisesinin kelâmî, dinî, tarihî, ictimaî, tıbbî olmak üzere pek çok vechesi olması sebebiyle bu örnek üzerinden sürecin incelenmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca Ehl-i Kitaba isnat edilen rivâyetler; konusu itibariyle “itikadla ilgili olanlar”, “ahkâmla ilgili olanlar”, “mevizeleri ve geçmiş olayları içeren rivayetler” olarak üçlü tasnife tabi tutulmaktadır.[7] Çalışmada incelenecek olan “Kadının/Havva’nın Yaratılışı” olayı ibadet veya itikada tealluk eden bir konu değildir. Bu itibarla müfessirlerin konuyla ilgili yaklaşımları daha iyi anlaşılacaktır. Zira inanç ve ibadet konusundaki isrâiliyat rivâyetlerinin bir karine olmadığı takdirde delil olarak kullanılamayacağı konusunda müfessirler arasında bir ihtilaf söz konusu değildir.

Çalışmada şu sorulara cevaplar verilmeye gayret edilecektir:

- İsrâiliyat nedir? Bu kavrama dönemsel olarak yüklenen anlamlar nelerdir? Hz. Peygamber dönemi de dâhil olmak üzere erken dönemlerde isrâiliyat

[4] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 195-198.
[5] Atilla Yargıcı, “Tefsirde İsrailiyyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, c. XI, Sayı: 15, s. 51-65.
[6] Ertuğrul Döner, **Tefsirde İsrâiliyyât’ın Kaynak ve Bilgi Değeri**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Mart 2017, s. 273.
[7] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 51.

rivâyetlerine karşı yaklaşım/lar nedir? Bu yaklaşım/lar/ın muhtemel sebepleri nelerdir?

- Tarihten günümüze konuyla alakalı farklı fikirlerin zikredilmesinin sebepleri neler olabilir?

- Müfessirler eserlerinde Ehl-i Kitap kaynaklı bu rivâyetleri kullanırken bir usûle dayanmışlar mıdır? Bir yöntem belirleyip o yöntemi uygulamışlar mıdır?

- Müfessirler isrâiliyatı kullanmayı metodolojik bir eksiklik olarak mı yoksa metodolojik bir tamamlayıcı olarak mı görmüşlerdir? Müfessirlerin isrâiliyata vermiş oldukları nitelik veya mahiyet sorununa usülî bir cevapları var mıdır? İsrâiliyat eğer tefsirlerde kullanılacaksa bunun yöntemi nedir? Eğer kullanılmayacaksa bunun yöntemi nedir? Bunun eksikliği nasıl giderilecektir?

Müfessirlerin bu sorulara verdikleri cevaplar tarihsel veriler ışığında kronolojik olarak incelenecektir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE HEDEFLERİ

Bu çalışmada temel amaç; "Kadının/Havva'nın Yaratılışı" konusu örnekliğinde Tefsir literatüründeki isrâiliyatın tarihçesini çıkartmak, bu literatürün tarihsel sürecindeki epistemik bilgi kırılmalarını tespit etmek ve Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetleri kullanım hususunda bir usulün varlığını araştırmaktır. Çalışmada isrâiliyyâtın epistemolojik bilgi değeri üzerinde durulmayacaktır.

Çalışmamızın hedeflerini ise şöyle sıralamamız mümkündür:

1. "İsrâiliyat" kavramının tanımlamasını dönemler açısından ele almak. Müfessirlerin bu kavramı eserlerine nasıl aldıklarını, kavramın farklı dönemlerde nasıl anlaşıldığını incelemek.

2. Tefsirin kuruluş döneminde isrâilî rivâyetlerin varlığı, kullanımı ve bu rivâyetlere karşı olan tavrı araştırmak.

Çalışmada öncelikle ilk dönem müfessirlerini isrâiliyat rivâyetlerini kullanmaya sevk eden muhtemel sebepler, coğrafi, kültürel ve tarihsel dönemlerin etkisi incelenecektir. Bu incelemenin neticesinde müfessirlerin mezhebi, meşrebi, hocaları, kendisine kadar ulaşan ilmî mirasın bu tutumu etkileyip etkilemediği, bu yaklaşımın arkasındaki görünmeyen sebepler ortaya çıkmış olacaktır.

3. Kuruluş döneminden sonraki süreç içerisinde Tefsir literatüründe isrâili rivâyetlere karşı oluşan tavırların zamanı, kişileri, arka planı ve sonuçlarını incelemek.

Çalışmanın bu hedefine ulaşıldığında; tarihsel süreçte yaşanan epistemolojik kırılma tespit edilmiş olup kırılmaya etki eden düşüncenin ne olduğu ve kırılmayı ne derece etkilediği tespit edilmiş olacaktır.

4. Yaşanan bu epistemolojik kırılma sonrasında isrâiliyatın tefsirlerde nasıl ve ne kadar kullanıldığını bir başka ifade ile tefsirlerin bu rivâyetlerin kullanımına ne kadar imkân tanıdığını tespit etmek.

Bu kırılma sonrasında ulaşacağımız dördüncü hedef ise; kırılma sonrasındaki dönemde isrâilî rivâyetlerin hangi boyutta devam ettiği ve bilgi değeri olmayı hangi ölçüde koruyabildiği ortaya çıkarılmış olacaktır. Ayrıca kırılma sonrasındaki müfessirlerde ilk döneme ait olan rivâyetlerin kullanılıp kullanılmadığı görülecektir. Eğer bu rivâyetlerin kullanımı devam ediyorsa bu kullanımın arkasındaki muhtemel sebepler ortaya çıkarılacak ve kırılmanın etki gücü görülecektir.

5. Hem ilk dönem hem de kırılma sonrasındaki dönemde müfessirlerin isrâilî rivâyetlere olan yaklaşımın kendisinden sonraki müfessirlere ne ölçüde etki ettiğini tespit etmek.

Müfessirlerin yaklaşımları anokranizme düşmeme gayesi ile kendi döneminin şartları içerisinde ele alınacaktır. İlgili bölümlerde, dönemsel şartlar da tasvir edilmeye gayret gösterilecektir. İsrâilî rivâyetleri yöneltilen eleştiriler, eleştirilme sebepleri, tenkide tabi tutanların kullandıkları usül ve üslup örnekler üzerinden incelenecektir. Müfessirlerin eserlerinin mukaddimesinde -var ise- ortaya koydukları

usül ile mutabakatı ortaya çıkarılacaktır. Çalışmanın sonucunda ilgili rivâyetler üzerinde tarihî süreçte yaşanan müdahaleler, ilave ve eksiltmeler dolaylı olarak ortaya çıkacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

İsrâiliyat, erken dönemden itibaren tartışılan bir konu olması sebebiyle bu başlık altında kitap, tez, ansiklopedi maddesi ve makale formatında muhtelif akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda ilk Türkçe telif, bir yüksek lisans tezi olarak 1974 yılında Abdullah Aydemir tarafından *"Tefsirde İsrâiliyyat (H. 6. Asrın başına kadar)"*[8] başlığı altında hazırlanmıştır. Bu alan üzerine yapılmış en eski tez olmasına rağmen oldukça kapsamlı ve literatür için özgün bir çalışmadır. Kendisinden sonra yapılacak olan çalışmalara öncülük etmiş ve pek çok atıf almıştır. Esere isrâiliyatın mahiyetine dair bilgiler sunularak başlanmış akabinde ise; "yaratılışa", "geçmiş milletlere", "peygamberlere", "ahiret ve diğer müteferrik konulara ait haberlerdeki isrâîliyyât" rivayetleri nakledilerek değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Eserde konular müstakil başlıklar altında işlenmekte ve konuyla ilgili ayetlerin tefsirindeki israilî rivâyetlere işaret edilmektedir. Bununla birlikte konu Hicrî 6. Asra kadar telif edilen eserlerde var olan rivâyetler özelinde işlenmektedir. Fakat çalışmada sadece müfessirlerin isrâiliyata karşı olumsuz tavırlarına yer verilmiştir. Müellif konuya dair kendi kanaatini ise şöyle ifade etmektedir: "İslâm son ekmel dindir, Kur'ân ve hadîslerde mevcut şeyler Müslümanlara bilgi olarak kâfidir. Dîni yönden Ehl-i Kitab'ın bilgisine asla ihtiyaç yoktur."[9] Yazar burada İslamın bilgi kaynaklarını iki ile sınırlandırarak Kur'an ve Sünnet haricinde kalan bu rivâyetlerin bilgi değeri olmadığını kabul etmektedir. Ayrıca sadece nakil yolu ile bilinebilecek konularda naklî bilginin önemini göz ardı etmekte ve bu rivâyetlerin kaynaklarda var olmasının sebeplerini dikkate almamaktadır.

---

[8] Abdullah Aydemir (ö. 1991), **Tefsirde İsrâiliyyat (H. 6. Asrın başına kadar),** İstanbul, Beyan Yayınları, Nisan 2000; Benzer yaklaşım için bkz.: Abdullah Aydemir, **İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler,** Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
[9] Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 386.

Şaban Karasakal tarafından hazırlanan *"İsrailiyyatın Tefsire Girişi"*[10] başlıklı yüksek lisans tezi ise; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde isrâiliyat kavramının tanımı yapılmakta ve kısımları örnekler üzerinden izah edilmektedir. Sonrasında isrâiliyat rivâyet etmenin hükmü ayetler ve hadisler ekseninde tartışılmakta ve isrâiliyat ve kıssacılığın farkları ortaya konulmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise; isrâiliyatın tefsire giriş sebepleri, isrâilî rivâyetlerin değerlendirilmesi ve bu rivâyetlerin tefsire giriş maksatları örnekler üzerinden incelenmektedir. Çalışmanın sonucunda ise kıssacıların halk üzerinde tesirlerini arttırmak maksadıyla uydurdukları veya abartarak anlattıkları kıssalar ile Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlerin birbirinden farklı olduğuna dikkat çekilmektedir. İsrâiliyat rivâyetlerinin ise ancak istişhâd (şahit getirme) için kullanılabileceği ve gerek sözlü nakil gerekse yazılı nakil döneminde bu amaçla kullanıldığı neticesine ulaşılmıştır. Ayrıca istişhâdın maksatları; "Kur'an ayetlerini açıklamak", "Kur'an'ı desteklemek" ve "Ehl-i Kitab'ı susturmak (tebkît)" olarak sıralanmıştır. Yazar, erken dönemi konu edindiği çalışmasında genel olarak isrâiliyatın bilgi değeri üzerinde durmakta; kendi öznel kabulü olan isrâiliyatın kullanım amacını teke indirgemekte ve isrâiliyatın erken dönemde olduğu gibi sadece istişhad amacıyla kullanılması gerekliliğini ispat etmeye çalışmaktadır. Fakat isrâiliyatın kıssalarda müphem kalan kısımların açıklanması gayesiyle kullanılmış olması veya tedvin faaliyeti içerisinde rivâyetlerin kaybolmaması gayesiyle kaynaklarda yer alması gibi bazı amaçlara temas etmemektedir.

Konumuzla ilgili olarak yapılan bir diğer çalışma ise Mesut Kaya tarafından doktora tezi olarak *"Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyata Yaklaşım ve Kitab-ı Mukaddes Bilgilerinin Kullanımı"*[11] başlığı altında tamamlanmıştır. İlk bölümde, tarihsel süreç Cahiliye Dönemi ile başlatılarak klasik dönem müfessirlerinin konuya yaklaşımları ele alınmaktadır. Klasik dönem müfessirlerinden de bu bölümde bahsedilmektedir. Geniş hacimli bir tez olması hasebiyle konular derinlikli bir şekilde ele alınmış fakat yer yer konunun sınırları dışına da çıkılmıştır. Çağdaş dönem müfessirlerinden ise

---

[10] Şaban Karasakal, "İsrailiyyatın Tefsire Girişi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**,Van, 1997.

[11] Eser, "Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi" adıyla basılmıştır. Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, Ankara, İSAM Yayınları, 1.Baskı, 2018.

Muhammed Abduh, Mevdudî ve Süleyman Ateş seçilerek konu bu müfessirler özelinde işlenmektedir. Tezin üçüncü bölümünde ise "yeni isrâiliyat olgusu" açıklanmakta ve çağdaş dönemde Kitab-ı Mukâddes'ten nakilde bulunmanın sebepleri incelenmektedir. Çalışmada genel olarak çağdaş dönemin incelenmesi amaçlandığı için klasik döneme daha az yer verilmiştir. Yazar, müfessirlerin konuyla ilgili farklı kanaatlerini zikretmektedir. Çalışmanın sonunda yazar, klasik dönemde isrâliyâtın "bir malzeme olarak kullanılması" ile modern dönemde Kitâb-ı Mukaddes'in Tefsir ilminde "bir kaynak olarak kullanımı" arasında esasen değişen fazla bir şey olmadığı ve her ikisinin de Tefsir ilmi için bir genişlik olduğu sonucuna ulaşmaktadır.[12]

Konuyla ilgili bir diğer çalışma ise Ertuğrul Döner tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *"Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri"*[13] isimli çalışmadır. Bu çalışma, giriş ve dört ana bölümden müteşekkildir. Çalışmanın ilk bölümünde isrâiliyyât kavramının tanımı ve isrâiliyyât rivâyetlerine dönemsel olarak müspet ve menfi yaklaşımlar ele alınmaktadır. Akabinde ise Abdullah b. Amr, Ebû Hureyre, İbn Abbas ve Hz. Ömer gibi sahabilere isnat edilen isrâiliyat rivâyet etmeyi yasaklayan ve cevaz veren rivâyetler değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve uzlaştırılmıştır. Daha sonra ise; Hz. Peygamber, Sahabe nesli ve Tâbiûn neslinde Ehl-i Kitaptan çokça nakilde bulunan kişiler hakkında bilgi verilmiş ve İncil ve Tevrat hakkında malumatlar sunulmuştur. Son bölümde ise; isrâiliyat ile yakından ilgili olan kavramlar semantik açıdan incelenmiş ve tezin asıl konusu olan isrâiliyat bilgisinin mahiyeti ve değeri tartışılmıştır. Ertuğrul Döner konuyu nihayete erdirirken Tefsirin rivâyete dayanan bir ilim olmasından hareketle isrâilî rivâyetlerin de bir değerinin olduğunu ifade etmektir. Eğer bu rivayetleri yanlış diyerek atarsak Tefsir adına elimizde bir şeyin kalmayacağını ifade etmektir. Tezin asıl amacı İsrâiliyatın kaynak ve bilgi değerini tartışmak ve bir sonuca varmak olduğu için tarihî süreç üzerinde yeterince durulmamıştır. Ayrıca Ertuğrul Döner'in "*İsrâiliyyat*

[12] Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 623-627.
[13] Ertuğrul Döner, **Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri,** Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Mart 2017.

Kelimesinin/Kavramının Anlam Alanı ve Tarihi Seyri"[14] ve *"İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci"*[15] adlı makaleleri ise yazarın tez çalışmasını özetler mahiyettedir.

Abdulhay Nedim tarafından *"Kur'ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı"*[16] başlığı ile hazırlanan yüksek lisans tezi ise, israiliyat kavramının tanımını yapan ve tarihsel süreçten bahseden ilk bölüm ve bu rivâyetlerin Tefsir ilmine yansıması ve kullanım gerekçelerini ele alan ikinci bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde Taberi, İbn Kesîr, Reşid Rıza, Süleyman Ateş'in konuya yaklaşımı özet bir şekilde ele alınmış ve isrâiliyat-kıssa ilişkisi kurularak bu rivâyetlerin kullanım gerekçeleri zikredilmektedir. Nedim, neden bu müfessirleri incelemeyi tercih ettiğini beyan etmemektedir. Ayrıca müfessirleri hem tarihî süreçten hem de birbirlerinden bağımsız olarak incelemektedir. İsrâiliyatın epistemolojik değeri üzerinden "Bu rivâyetleri bir eğitim metodu olarak kullanabileceğimiz malzeme deposu ve ilmî birikim olarak değerlendirilmesi" gerektiğini ifade etmektedir. Konu yeterli düzeyde ele alınmış gözükmemektedir.

Mustafa Öztürk tarafından kaleme alınan *"Kur'an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım –Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkiti-"*[17] başlıklı makale de araştırmamız için önem arz eden bir diğer çalışmadır. Makalede şuana kadar yapılan akademik çalışmaların tamamına yakınında Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlere olumsuz kanaatlerin tekrar edilegeldiği ifade edilmektedir. Öztürk'ün bu makaleyi kaleme almadaki amacı ise, bu genel kabulü yıkmak olduğu anlaşılmaktadır. Öztürk, "Tefsirde israiliyyata yer vermenin cevazından değil, vücubundan bahsetmek gerektiğini"[18] ifade etmektedir. İsrâiliyat rivâyetlerinin hurafe kategorisinde değerlendirilmemesi gerektiğini iddia etmektedir. Geleneksel kabule göre hissî mucize olarak telakki edilen cinlerin ve şeytanların

[14] Ertuğrul Döner, "İsrâiliyyat Kelimesinin/Kavramının Anlam Alanı ve Tarihi Seyri", **İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi**, 2018, No: 2, s. 1-17.
[15] Ertuğrul Döner, "İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, c. II, Sayı: 4, s. 1-39.
[16] Abdulhay Nedim, "Kur'ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Kayseri, 2017.
[17] Mustafa Öztürk, "Kur'an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkiti-", **İslamî İlimler Dergisi**, 2014, c. IX, Sayı: 1, s. 11-68.
[18] Öztürk, "Kur'an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım", s. 65.

mabet inşasında Hz. Süleyman'ın hizmetine verilmiş olmasını kabul edip Ehl-i Kitap kaynaklı rivayetleri kabul etmemeyi Öztürk, "çifte standartlara yaslanmak" olarak nitelemektedir. Makalede, klasik dönemdeki isrâiliyat algısı ve modern dönemde isrâiliyat algısı müstakil başlıklar altında işlenmektedir. Klasik dönemde isrâiliyata müspet bir yaklaşım olduğu ifade edilirken modern dönemde ise tamamen reddiyeci bir tutum alındığına işaret edilmektedir. Tarihî süreç içerisinde bu mevzu hakkında fikir beyan eden müfessirler, eserlerinden örnekler ile ele alınmaktadır. Öztürk, bu çalışmasında isrâiliyatın epistemolojik değerini tartışmakta ve tarihsel süreç eleştirisi yapmaktadır. Fakat süreç analizi yapmamaktadır. Öztürk bu çalışmasında öğrencisi Ertuğrul Döner ile benzer sonuçlara varmıştır. Bu itibarla bir etkilenmenin olduğu görülmektedir.

Emine Türkoğlu tarafından *"Tefsir'de İsrâiliyat ve Dönemsel Değişimler"*[19] başlığı ile hazırlanan "yüksek lisans tez çalışması" ise, giriş ve iki temel bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde isrâiliyat kavramı ve tarihsel seyri hakkında özet bilgiler verilmektedir. Klasik dönem müfessirlerinden "Taberî", "Ebû'l-Ferec", "Râzî", "İbn Kesîr"; modern dönem müfessirlerinden ise "Elmalılı Hamdi Yazır", "Seyyid Kutub", "İzzet Derveze" ve "Muhammed Esed" seçilerek dönemsel değerlendirme ve mukayese yapılmaktadır. Türkoğlu'nun bu tasnifinden aynı dönem içerisinde kategorize ettiği Taberî ile İbn Kesîr'in isrâiliyata yaklaşımının aynı olduğu ve bu dönemde isrâiliyata karşı tek bir tipolojinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca klasik dönem incelendikten hemen sonra modern döneme geçiş yapılmış olması sebebiyle isrâiliyata yaklaşım hususunda hızlı bir değişim olduğu vehmi oluşmaktadır. Çalışmada isrâiliyat algısındaki aşamalı değişim ihmal edilmektedir.

Müfessir ve eseri özelinde isrâiliyata yaklaşımı üzerine yapılan akademik çalışmalarda; genel itibariyle müfessirin isrâiliyat rivâyetlerine olan yaklaşımını açıklamak ve eserinde var olan rivâyetleri tespit etmek amaçlanmaktadır. Fakat bu çalışmalarda konu, tek bir müfessir özelinde yapılmış olması sebebiyle tarihî süreçten bağımsız olarak ve müfessirlerin birbirlerine fikrî anlamda bir etkileri olup

[19] Emine Türkoğlu, "Tefsir'de İsrâiliyat ve Dönemsel Değişimler", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü),** Ankara, 2022.

olmadığı veya bir geleneği devam ettirip ettirmediklerine bakılmaksızın ele almaktadır. Müfessirlerin eserleri özelinde metotları beyan edilmekle yetinilmiştir.[20]

Akademik çalışmalarda, isrâiliyatın mahiyetine dair malumatlar sunulurken müfessirlerin meseleye yaklaşımından kısaca bahsedildiği ve müfessirler arasında seçmeci davranarak bazı isimlerin ön plana çıkarılmak suretiyle bazı isimlerin ihmal edildiği tarafımızca fark edilmiştir. Yapılan çalışmalarda müfessirlerin yaklaşımı, asıl amaca götüren bir araç olarak ele alınmaktadır. Ayrıca bu çalışmalarda isrâiliyatın bilgi değeri ön plana çıkartılmakta ve çoğunlukla bu rivâyetler eleştirilmektedir.

Kadının yaratılışını konu edinen iki farklı yüksek lisans çalışması mevcuttur. Bu çalışmalarda ise konu, konulu tefsir metodu ile incelenmiş; ilgili ayetlerin tefsiri ve müfessirlerin yorumları aktarılmakla yetinilmiş fakat konu isrâiliyat ile ilişkilendirilmemiştir.[21]

Sonuç olarak çalışmanın sorunlarını şöyle sıralayabiliriz:

---

[20] Bkz.: Ahmet Çelik, "Hâzin Tefsirinde İsrâiliyyat", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**), Konya, 1989; Hasan Selbes, "Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl'in İsrâiliyyât Açısından Tahlîli", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 1998; Abdullah Bayram, "İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm Adlı Eserinin İsrailiyyât Açısından Değerlendirilmesi" (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Trabzon, 1999; Canan Zerenay Avan, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde İsrâiliyât", **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Sakarya, 2004; Burhan Çonkar, "Tefhîmü'l-Kur'an'da İsrâîliyyâtın Ele Alınış Biçimi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Konya, 2008; Ertuğrul Döner, "Seâlibi'nin Cevâhiru'l-Hısan fî Tefsîr'il-Kur'ân Adlı Eserinde İsrâiliyyât", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İzmir, 2009; Müslüm Yıldırım, "Beyzâvî Tefsirinin İsrâiliyyât Açısından İncelenmesi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul 2012; Enes Büyük, "Mâverdî'nin en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsirinde İsrâiliyyât", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Rize, 2014; Abdurrahman Kaplan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer'inde İsrâiliyyât", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Diyarbakır, 2018; Yusuf Yalçınkaya, "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebîr'i ve İsrâiliyat", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Tokat, 2019; Mustafa Cünük, "İbn Abbas Rivayetlerinde İsrailiyat (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**), Karabük, 2019; Mustafa Yıldız, **Tefsirde İsrâiliyat ve Kitab-ı Mukaddes'e Yaklaşımlar**, Ankara, Fecr Yayınları, 1. Baskı, 2022.

[21] İbrahim Özen, "Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıbba Göre Kadının Yaratılışı", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Van, 2010; Hamza Gökdere, "Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Yaratılış", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Kahramanmaraş, 2010.

1. Müfessirler tek tek ele alınmakta, fakat birbirleriyle ilişkili olarak çalışılmamaktadır.

2. Müfessirler bazen bilinçli seçimlere tabi tutulmaktadır. Müfessirler, isrâiliyatla ilgili varılan kanaati destekler nitelikte seçilmektedir.

3. İsrâiliyatın bilgi değeri ön planda tutulmakta, tarihî veri objektif olarak değerlendirmeye tabi tutulamamaktadır. İsrâiliyat konusu tarih başlığı altında incelenmesine rağmen tarih konusundan epistemoloji konusunu çevirilmektedir.

Diğer bir ifade ile isrâilî bilginin değeri, tarihsel süreçte müfessirlerin değerlendirmelerinden ziyade yani müfessirlerin konuya nasıl baktıkları değil, nasıl bakılması gerektiği üzerinde durarak çalışılmış; konuya dair normatif bir değerlendirme yapılmıştır. Bu durumda konunun tarihsel bir perspektifte, süreç analizi ve gelişim çizgisi içerisinde incelenmesi gerekmektedir. Biz ise bu çalışmada; isrâiliyatın bilgisel değerini ele almak yerine tarihî sürecini inceleyeceğiz. Çalışmamızda süreç içerisinde müfessirlerin isrâiliyata yaklaşımları, eserlerinde bu rivâyetleri nasıl ve niçin kullandıkları üzerinde durulacaktır. Değişim çizgisi süreç içerisinde ele alınacaktır; konu etkileme ve etkilenme çizgisi içerisinde değerlendirilecektir. Konu tek bir müfessir özelinde değil, sürecin kendisi bir tarihsel süreç içerisinde birbiriyle bağlantılı olarak değerlendirilecektir.

Tarihsel süreç "Kadının/Havva'nın Yaratılışına" dair rivâyetler örnekliğinde incelenecektir. Zira Tefsir, Hadis, Peygamberler Tarihi kitaplarında konuya dair çok sayıda isrâiliyat rivâyeti mevcuttur ve seçmiş olduğumuz konu inanç veya ahkâma dair bir konu değildir. Aynı zamanda Tefsir kaynaklarında terğib veya terhib kabilinden nakledilen bir kıssa veya olay da değildir. Bu sebeple süreç analizi ve müfessirlerin yaklaşımı sağlıklı bir temele oturacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmada giriş ve 3 bölümden müteşekkil olacaktır ve ayrıca ulaşılan neticeler sonuç bölümünde zikredilecektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılacaktır. Temel olarak tümevarım metodu kullanılacak olup buna ilave olarak

kronoloji, mukayese, veri toplama, veri analizi, metin analizi yöntemlerine de başvurulacaktır.

Çalışmamızda oryantalist Norman Calder'in iddialarını da dikkate alarak İbn Kesîr özelinde bölümlendirmeyi yapmayı uygun bulduk. Her ne kadar Calder bunu Hz. İbrahim kıssası örnekleminde yapmış olsa da bizim çalışmamızda takip edeceğimiz usül açısından önem arz etmektedir.[22]

Çalışmanın ilk bölümünde; birinci hedefe uygun olarak "isrâiliyat" kavramının tanımı yapılarak kavramın sınırları çizilecektir. Akabinde ise; ikinci hedefe uygun olarak kuruluş döneminde konu kronolojik olarak ele alınacak ve müfessirlerin yaklaşımları mukayese edilecektir. Bu dönem isrâiliyat telakkisi rivâyet tefsirleri ekseninde tasvir edilecektir. Bu bölümde çalışmaya erken dönemlerde telif edilen Tefsir, Hadis, Siyer, Tarih ve Tabakât kitapları kaynaklık edecektir.

İkinci bölümde; çalışmanın üçüncü hedefi olan tarihsel süreçte yaşanan epistemik kırılma tespit edilecek ve bu kırılmanın etkileri yakın dönem müfessirleri özelinde incelenecektir. Bu bölümde de ilk bölümün devamı olarak kronoloji ve mukayese yöntemleri kullanılacaktır. Bu bölümde kaynak kullanımı ve veri toplama yöntemleri kullanılacaktır. Sonrasında toplanan verilerin analizi yapılacaktır. Bunlara ilave olarak müfessirlerin eserleri üzerinden veri toplama ve metin analizi yöntemlerine başvurulacaktır. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü hedefi bu bölümde gerçekleşecektir.

Üçüncü bölümde ise; yaşanan epistemik kırılmanın etkileri modern dönem eserlerinde incelenecektir. Çalışmanın dördüncü hedefi bu bölümde de devam ettirilecektir. Önceki bölümlerde olduğu burada da kronoloji ve mukayese yöntemleri kullanılmaya devam edilecektir. Çalışmanın beşinci hedefi olan müfessirlerin birbirlerine etkisi ise çalışmanın tamamında incelenecektir.

[22] Bkz.: Norman Calder, "Tafsir from Tabari to Ibn Kathır Problems in the description of a genre illustrated with reference to the story of Abraham", **Approaches to the Qur'an**, Londan and New York, Routledge and Kegan Paul, 1993, s. 101-140.

Çalışmanın temel kaynakları Tefsir kitapları olacaktır. Çalışmanın ikincil kaynakları ise konuya dair yapılmış çalışmalardır. Özcan Hıdır'ın **Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrailiyyat-Hadis İlişkisi)**, Abdullah Aydemir'in **Tefsirde İsrâiliyyat (H. 6. Asrın başına kadar)** ve Mesut Kaya'nın **Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi** başlıklı eserleri de çalışmada kaynaklık edecektir. Ayrıca **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** maddelerine de başvurulacaktır.

Konuyla ilgili Türkçe telif edilen eserlerin yanında Arap coğrafyasında israiliyâtın mahiyetine dair yazılmış Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin **el-İsrailiyat fi't-Tefsir ve'l-Hadis**, Muhammed Ebu Şehbe'nin **el-İsrailiyyât ve'l-Mevduât fi Kütübi't-Tefsîr** ve Remzî Na'nâa'nın **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir** adlı eserlerine de tâli kaynaklar olarak çalışmada müracaat edilecektir.

Çalışmada ayetlerin mealleri bir heyet tarafınca hazırlanmış olması nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın **Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir** adlı çalışmasından alıntılanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM TEFSİRLERİNDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

1.1. İSRÂİLİYAT KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

1.1.1. Sözlük Anlamı

İsrâiliyat kavramı, "Eski Ahit'te Hz. Yakub"'un ikinci adı veya lakabı olarak zikredilen İsrâîl (إسرائيل) kökünden türemiş İsrâiliyye (إسرائيلية) kelimesinin çoğuludur. İbn Abbas'tan rivâyet edildiği üzere; "İsrâil", "Allah'ın kulu" anlamına gelen "isrâ" "(abd/kul)" ve "il" (Allah) kelimelerinden mürekkep İbranice özel bir isimdir.[1] Bu bağlamda İsrâil, Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Yakup ailesi ile birlikte gece yürüyüşü esnasında bir şahısla ya da mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir varlıkla "sabaha kadar güreşmesi" neticesinde kendisine verilen bir isim[2] veya bir nitelik olarak zikredilmektedir:

> "Ve o gece kalkıp iki karısını, ve iki cariyesini, ve on bir çocuğunu aldı, ve Yabbok geçidini geçti. Ve onları alıp çayı geçirdi, kendisine ait olan şeyleri de geçirdi. Ve Yakub yalnız başına kaldı; ve seher sökünciye kadar, bir adam onunla güreşti. Ve onu yenemediğini görünce, uyluğunun başına dokundu, ve onunla güreşirken Yakubun uyluk başı incindi. Ve dedi: Bırak gideyim, çünkü seher vakti oluyor. Ve dedi: Beni mübarek kılmadıkça seni bırakmam. Ve ona dedi: Adın nedir? Ve o dedi: Yakub. Ve dedi: Artık sana Yakub değil, ancak İsrail denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin."[3]

İsrâil, on iki oğlu olan "Ebû'l-Esbât Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm"'dir. Bu isim on iki oğulun neslinden gelenleri ifade ederken zamanla siyasî ve coğrafî şartların

---

[1] Muhammed b. Muhammed b. Süveylim Ebu Şehbe (ö. 1403), **el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kütübi't-Tefsîr**, Kâhire, Mektebetü's-Sünne, 4. Baskı, 1434, s. 12; Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fî Kütübi't-Tefsir,** Dımeşk-Beyrut, Daru'l-Kalem-Daru'l-Diya', 1. Baskı, 1390/1970, s. 71; Ömer Faruk Harman, **DİA**, "İsrâil (Benî İsrâil)", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIII, s. 193-195; Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Eserü'd-Dîn el-Endelüsî (ö. 745/1344), **Bahrû'l-Muhît fi't-Tefsîr**, thk. Sıddıkî Muhammed Cemîl, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1420, c. I, s. 277-278.

[2] İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi'î (ö.711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Daru Sadîr, 3. Baskı, 1414/1993, c. I, s. 623.

[3] **Kitab-ı Mukaddes**, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2015, "Tekvin", 32/22-29, s. 34.

etkisiyle farklı anlamlar kazanmıştır. Yahudiler de ırk olarak bu soya nispet edilmektedirler.[4]

Kur'an-ı Kerim'de yaklaşık bin üç yüz ayette Ehl-i Kitap'tan ve onların doğrularından ve yanlışlarından bahsedilmektedir. Bu itibarla Kur'an'ın beşte birlik kısmını Ehl-i Kitap işgal etmektedir. Hadis kaynaklarında ise öğüt maksatlı Ehl-i Kitab'ın kıssalarından bahsedilmektedir. Buna ilave olarak "İsrâil" kelimesi Kur'an-ı Kerim'de 43 yerde ekseriyetle "Benî İsrâil" "(بنو إسرائيل)" tamlaması şeklinde yer alır. Münferit olarak ise sadece Âl-i İmran Suresi 3/93 ve Meryem Suresi 19/58. Ayetleri olmak üzere iki yerde zikredilmektedir.[5] "Benû İsrail" terkibi -genel ifadeyle- İsrâil/Hz. Yakup soyundan gelen çocuklar/oğullar anlamında mensubiyeti ifade eder. Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) ifade ettiği üzere; Hz. Yakub'un İsrâil diye nitelenmesinde, Yahudileri imana tahrik etme vardır. Böylece ayetin meali şöyle olur: "Ey Allah'ın seçkin bir kuluna evlatlıkla bağlı olan Tevrat ehli!"[6] Ayrıca "Benî İsrâil" terkibi -özel olarak- Hz. Peygamber'in çağdaşı olan ve özellikle Medenî dönem sure ve ayetlere konu olan Yahudiler için de kullanılmaktadır.[7]

1.1.2. Terim Anlamı

İsrâiliyat kavramı İsrâil oğullarına mensup anlamında ism-i mensup bir kelimedir. Bu kavram ıstılahî olarak, iştikakı itibariyle İslâm dinine ve Tefsir kitaplarına girmiş Yahudi kültürüne ait rivâyetler için kullanılmaktadır. Hristiyan kaynaklı olan rivâyetler ise "mesîhiyyât" ve "nasrâniyyât" olarak isimlendirilmektedir. Fakat bu kavram yaygın kullanım kazanmamıştır. "İsrâiliyat" kavramının anlam alanı genişlemiş ve "İslam'a ve özellikle Tefsir'e girmiş olan Yahûdî, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dînin gerek lehine veya aleyhine uydurulup Hz. Peygamber'e ve O'nun muâsırları olan sahâbe ve müteakip

---

[4] Ömer Faruk Harman, **DİA**, "İsrâil (Benî İsrâil)", c. XXIII, s. 193-195.

[5] Muhammed Fuâd Abdulbâki (ö. 1968), **el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Kahire, Dar'ul-Kütübi'l-Mısrıyye, 1364/1945, s. 33.

[6] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), **Hak Dîni Kur'an Dili**, sad. M. Nur Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canbolat, Âlim Gür, İstanbul, Çelik-Şura Yayınları, t.y. c. I, s. 281.

[7] Necmettin Gökkır, "Kur'an Dilinde Ehl-i Kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım", **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, ed. Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır, İstanbul, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010, s. 93-119.

nesillere izafe edilen her türlü haber"[8] bu kavram altında zikredilir olmuştur. Çağdaş dönemde yapılan araştırmalarda sadece geçmişe dair rivâyetler değil geleceğe dair anlatılar da bu kavramın altında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kavrama dair yapılan diğer bir tanım ise şöyledir:

> "Önceki peygamberlerin ve (son) peygamberin ortaya çıkışı ile ilgili kehanetleri; Müslüman toplumun, halifeler ve isyanlar, hanedanların çöküşü, Mehdî ve kıyamet alametleri gibi konularla ilgili tasvirleri içeren bu rivâyetlere genellikle "İsrailiyât" adı verilir."[9]

Bu tanımlardan hareketle "isrâiliyat" kavramının anlam anlamına dair uzlaşılmış bir tanımdan bahsetmek oldukça zordur.[10]

Kur'an-ı Kerim'de Yahudilere daha çok atıf olması, Hıristiyanlığa nazaran daha kadîm bir dinî gelenek ve kültüre mensubiyetleri, o dönemlerde Araplarca daha fazla tanınır olmaları, nakledilen rivâyetlerin büyük çoğunluğunun Yahudilere isnat edilmesi sebebiyle tağlip (genelleme) yoluyla tüm rivâyetler için "isrâiliyat" kavramı kullanılmaktadır.[11] Kur'an-ı Kerim'in inzâl edildiği dönem Arap yarımadasında Yahudi nüfusunun ve etkisinin daha çok olması ve Yahudi iken ihtida eden kimselerin sayısının daha fazla olması sebebiyle "isrâiliyat" kavramı "mesîhiyyât" kavramına nazaran daha yaygın kullanıma sahiptir.[12] Aynı zamanda Tevrat ve İncil gibi Ehl-i Kitab'ın kutsal kitaplarından yapılan nakillerle beraber sözlü kültürün ürünü olarak nesilden nesile aktarılan şifahi yorumlar da bu kavramın muhtevasındadır.

Ehl-i Kitab'a ait olduğu anlaşılan fakat Kitâb-ı Mukaddes'te bulunmayan rivâyetlerde mevcuttur. Yahudilerin bugünkü kaynaklarında bulunmayan ve onlara aidiyetinde şüpheler bulunan veya onların kabullerinin zıttı olan bu rivâyetler tarihî süreçte müntesipleri kalmaması sebebiyle sönüp giden mezheplere ait olabilir[13] ya da

---

[8] Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 29.

[9] Meir Jacob Kister, "İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi", trc. Cemal Ağırman, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, c. V, Sayı: 1, s. 132

[10] Bkz.: Enes Büyük, "Tefsirde İsrâiliyyâta Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2019, c. XXIII, Sayı: 2, s. 771-774..

[11] Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 29.

[12] Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrailiyyat-Hadis İlişkisi)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 5. Baskı, 2020, s. 21.

[13] Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 22-23.

rivâyetler aktarılırken bazı ilavelerin yapılarak yeni bir şekle büründürülmüş olabilir.[14]

İsrâiliyat bu anlamı itibariyle ilk olarak Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) "*Murûcu'z-Zeheb*" adlı eserinde yer aldığı ifade edilmektedir. Mes'udî isrâiliyat kavramı ile sahih olmadığı için kabul edilmeyen kozmogoni ve peygamberler hakkındaki rivâyetleri kastetmiştir. Fakat öncesinde Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) "*Kitabü'l-İsrâiliyyât*" isimli kitabını yazarak kavramı ilk kez kullanılmıştır. Bu eser günümüze ulaşmadığı için eserin varlığı konusunda bazı şüpheler mevcuttur.[15] Sonrasında kavram İbnu'l-Muraccâ (ö. ?) ve Gazâlî (ö. 505/1111) tarafından da kullanılmış ve Hicrî Dördüncü Asırdan sonra yaygınlık kazanmıştır.[16]

Turtûşî (ö. 520/1126), "*Sirâcü'l-Mülûk*" adlı eserinde kavramı "*el-İsrâiliyyât*" adlı bir esere atıf yaparcasına dört kez kullanmaktadır. Onun çağdaşı ve talebesi olan "Ebu Bekir İbnu'l-Arabî" (ö. 543/1148) ise tefsirinde beş kez zikretmektedir. "İbnu'l-Cevzî" (ö. 597/1200) ile birlikte kavram salih kimseler ve peygamberlerin haberlerinden bahseden ekseriyetle sahih olmayan hikâyelere referans olarak kullanılmış ve kavrama menfi bir anlam yüklenmiştir. Hicri Yedinci Asırda ise kavram Kazvînî (ö. 682/1283) tarafından "*Acâibu'l-Mahlûkât*" adlı eserinde ve Yakut (ö. 626/1299) tarafından kullanılmıştır.[17] Kısaca ifade etmek gerekirse Hicrî Sekizinci Asra kadar kelime yaygın ve sistematik bir şekilde kullanılmamaktadır.

Hicrî Sekizinci Asra gelindiğinde ise İbn Kesîr, hocası İbn Teymiyye'yi takip ederek kavramı sistematik bir şekilde kullanılır olmuştur. Bu itibarla Yahudilere ait olduğu düşünülen kozmoloji ve Kitâb-ı Mukaddes Tarihine ait güvenilmez rivâyetler için ve bir kitabın ismine işaret edercesine isrâiliyat terimini sistematik biçimde kullanan ilk müfessir İbn Kesîr olmuştur. İbn Kesîr öncesi dönemde isrâiliyat kavramı müellifi belli olmayan bir kitaba atıf ya da güvenilmez rivâyetleri ifade

[14] Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 170.
[15] Mehmet Emin Özafşar, Mahmut Demir, **DİA**, "Vehb b. Münebbih", Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, İstanbul, c. XXXXII, s. 608-610.
[16] Roberto Tottoli, "İslamî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", trc. Mesut Kaya, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2010, c. X, Sayı: 2, s. 201-215.
[17] Roberto Tottoli, "İslamî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", s. 201-215.

etmek için kullanılan genel biri isimdi. II. Dünya savaşından sonra İsrâil Devletinin kurulması ile birlikte en geniş etki alanına ulaşmış ve kavram siyasî bir anlamda ifade etmeye başlamıştır.[18]

"Şer'u men kablenâ", "hikmet", "ulûmu'l-evâil", "kasas", "ahbâr", "el-kütüb", "el-kütübü'l-kadîme", "el-kütübü's-sâlife", "kütübü'l-kussâs", "sahâifü ehli'l-kitâb" tabirleri isrâiliyyât kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılan kavramlardır.[19] Hicrî ilk dört asırda "el-Kütüb" (kitaplar) kavramı yaygın olarak kullanılırken yerini "isrâiliyat" kavramının kullanımına bırakmıştır.[20] Buradan hareketle bilhassa "isrâiliyat" kavramının kullanımının sistematik bir hal almadığı erken dönemlerde zikredilen kavramlar yaygın kullanıma sahiptir.

Ehl-i Kitap kaynaklı olduğu anlaşılan rivâyetler çok farklı muhtevaya sahiptir. Bu rivâyetlerin ekserisi; İsrailoğullarının günahları, onlara gönderilen peygamberler, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssaların detayı ve "va'z ve nasihat" türündendir. Bununla birlikte inanç, ahkâm ve gayb konularında da isrâiliyat rivayetlerine rastlanmaktadır.[21] Ayrıca Hadis, Tarih, Tefsir, Edebiyat, Ahlak ve Tasavvuf kitaplarında bu rivâyetler yaygın bir şekilde nakledilmektedir.

1.2. SÖZLÜ NAKİL DÖNEMİNDE İSRÂİLÎ RİVÂYETLERE YAKLAŞIM

Sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn olmak üzere ilk üç nesilden oluşan bu tabaka, İslamî ilimlerin teşekkül ve tedvininde kurucu role sahiptirler. Bu sebeple isrâiliyat rivâyetlerinin gerek sözlü nakli gerekse tedvini hususunda bu dönemi iyi tahlil etmeye ihtiyaç vardır. Bizde bu önemine binaen her bir tabakayı müstakil başlıklar altında incelemeyi ve isrâiliyat rivâyet etmekle ve Ehl-i Kitap kaynaklarına müracaat etmekle meşhur olmuş şahısları zikretmeyi gerekli gördük. Çünkü çalışmamızın

---

[18] Roberto Tottoli, "İslamî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", s. 201-215.
[19] Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 31-34; 34-37; Ertuğrul Döner, **Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri**, s. 24.
[20] Ali Kuzudişli, "el-Kütüb'ten 'İsrailiyat'a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, c. XVI, Sayı: 1, s. 131-164.
[21] Konuya dair örnekler için bkz.: Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, s. 105-382.

ilerleyen sayfalarında bu râviler üzerinden rivâyetler tenkit edilmeye gayret edilecektir.

1.2.1. Hz. Peygamber Dönemi

Ayetlerin inzâli ve Hz. Muhammed'in tebliği ile birlikte Müslümanlar özellikle kıssalar olmak üzere bazı ayetlerin tafsilatını merak etmişlerdir. Bu itibarla tebliğin başlangıcından itibaren Ehl-i Kitap kaynaklı rivayetler ayetlerin tefsirinde başvurulan bir kaynak olmuştur. Ayrıca Kur'an'ın nuzülü sürecinde Müslümanlar ile Ehl-i Kitab'ın beraber yaşadıkları ve ticarî ilişkilerde bulundukları bilinmektedir. Müslümanlar ve özellikle Yahudiler arasındaki bu ilişki Medine'ye hicretten sonra daha da artmıştır. Medine'deki Müslümanlar çocuklarını eğitim almaları için Yahudilerin okulları olan Beytü'l-Midras'a (ilim evi) göndermekteydiler. İbranice "çalışma evi" anlamına gelen Beytü'l-Midrâslar o dönemde hem bir okul hem de bir ibadethane vazifesi görmekteydi. Hatta Resulullah da dâhil olmak üzere[22] Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi bazı sahabiler de buralara gider; hem onları dinler hem Yahudi cemaatini İslam'a davet eder hem de onları taşkınlık durumlarında uyarırdı. Nitekim Resulullah zina yapmış iki yahudinin cezasının tayini hususunda Beytü'l-Midrâs'a gitmiş ve recm cezasını uygulamıştır.[23] Fakat bu ziyaretlerin müsteşriklerin iddiası gibi müteaddid sayıda olduğunu söylemek zordur. Beraber yaşamanın bir neticesi olarak onların inanç ve kültürlerinden bazı şeyler İslamiyet içerisine girmiştir.

Hz. Peygamber'in hadislerine "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma" konusunun yansımış olması, dönemi itibariyle böyle bir tartışmanın varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'den birbirini nakzeden hadisler nakledilmiştir. Öncelikle bu hadisleri aktaralım, sonrasında da bu rivâyetleri senet ve metin itibariyle değerlendirelim.

---

[22] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, Beyrut, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1407, c. I, s. 348.

[23] Ahmet Önkal, **DİA**, "Beytülmidrâs", Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, İstanbul, c. VI, s. 95; Özcan Hıdır, "Hz. Ömer'in Geçmiş Din ve Kültürlere Yönelik Tutumu", **Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu**, 2018, c. III, s. 524-525.

Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) nakledildiği üzere;

> " Ehl-i Kitap (Yahudiler) Tevrat'ı İbranice okur, Müslümanlar içinde onu Arapça tefsir ederlerdi. Hz. Peygamber de "Ehl-i Kitabı ne tasdik edin ne de yalanlayın. Allah'a ve bize indirilene iman ettik deyin" buyurdu."[24]

Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684-685) naklettiği üzere; Hz. Peygamber şöyle buyurdu:

> "Benden bir ayet bile olsa tebliğ edin. İsrâiloğullarından da nakilde bulunun. Bunda bir beis yoktur. Kim bana kasten yalan isnat ederse cehennemdeki yerine hazırlansın."[25]

İkinci sırada zikrettiğimiz rivâyet, farklı senet ve metinle aktarılmasına rağmen herhangi bir ınkıta/kopukluk olmaksızın merfu olarak nakledilmiştir. Rivâyet, gerek senet zinciri gerekse bu senette yer alan kimselerin adalet ve zabt yönleri itibariyle bir sıkıntı barındırmamaktadır.[26] Ayrıca bu hadis rivâyeti, kaynaklarda ekseriyetle Hz. Peygamber'den hadis yazma yasağı bağlamında zikredilmiştir. Rivâyette yer alan "harac" (حرج) ifadesi dar, darlık, günah, sıkıntı anlamlarına gelmektedir.[27]

Bu rivâyetlerden hareketle isrâiliyat naklinin hem caiz olduğu hem de yasaklandığı intibaı oluşmakta ve rivâyetler arasında zâhirî bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bazı ayetler delil getirilmek suretiyle konu tartışılmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de çok sayıda ayette "Tevrat ve İncil"'in bizzat Yahudiler ve Hıristiyanların kendi elleriyle tahrif edildiği ve az bir paha karşılığında satıldığı

---

[24] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), **el-Câmiu's-Sâhîh**, "İ'tisâm" 25, nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsıru'n-Nâsır, Beyrut, Dâru Tavkı'n-Necât, 1422, c. IX, s. 111. Bu rivayet farklı lafızlarla şu bölümlerde de zikredilmektedir: Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Tefsiru'l-Kur'an" 11, c. VI, s. 20; Buharî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Şehâdet" 29, c. III, s. 181; Buharî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Tevhid" 51, c. IX, s. 157.

[25] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Ehâdisu'l-Enbiyâ", c. IV, s. 170. Rivâyetin erken dönem hadis kaynaklarındaki versiyonu ve rivâyetlerin mukayesesi için bkz.: Kister, "İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi", s. 125-132.

[26] Veysel Özdemir, "İsrâiliyyât Türü Rivâyetlerin Hükmünü Belirleme Açısından "ve Haddisû an Benî İsrâile ve lâ Harace…" Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, c. XIII, Sayı: 2, s. 307-325.

[27] Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. Yüzyılın ilk çeyreği), "HRC", **el-Müfredât Fî Garibi'l-Kur'ân,** trc. Yusuf Türker, İstanbul, Pınar Yayınları, 4. Baskı, Mayıs 2016, s. 384-385.

anlatılmaktadır.[28] Buna mukabil olarak Müslümanların bilmedikleri hususlarda veya şüpheye düştükleri vakit Ehl-i Kitab'a sormaları ve onlara danışmaları istenmektedir.[29]

Konuyla ilgili rivâyetler ve hadisler üzerinden bir değerlendirme yapan Zehebî, isrâiliyyâtın naklinin hükmü konusunda şu neticeye varmıştır:

> "Dinimize muvafık olarak gelenleri tasdik ederiz, bunların rivayeti caizdir. Dinimize muhalif olarak gelenleri ise tekzib ederiz, batıl olduğunu belirtme dışında bunların rivayet edilmesi haramdır. Dinimizin hakkında sükût ettiklerin gelince, bunlar hakkında duraksaız. Ne doğrularız, ne de reddederiz. Bunların rivayeti ise caizdir çünkü böylesi rivayetlerin kahir ekseriyeti kıssalar ve geçmiş dönemlerle ilgili haberlere aittir, akaid ve ahkâmla ilgili değildir."[30]

Buhârî şârihi İbn Hacer (ö. 852/1449) ise "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunmakta" bir sakınca olmadığını ifade eder. Şârih, onların kitaplarına müracaat etme ve onlardan nakillerde bulunma yasağının ilk dönemlere has olduğunu ifade eder. Çünkü bu yasak, islamî hükümlerin ve kaidelerin henüz tam teşekkül etmediği ve fitne zuhur etme korkusunun olduğu dönemde vardır. Sonrasında Resulullah bundan emin olunca bu yasağı kaldırmıştır şeklinde bir izahta bulunan İbn Hacer, aslında hadisler arasında nesh olduğuna işaret etmektedir.[31] Fakat bu izâh, gerek Kur'an-ı Kerim'in nüzûl süreci gerekse Hz. Muhammed'in (s.a.v.) siyeri açısından bazı problemler içermektedir. Zira Mekke döneminde nâzil olan ayetler müşriklerin

---

[28] Âl-i İmrân Suresi 3/70-71: "Ey Ehl-i Kitap!(Gerçeği) görüp durduğunuz halde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz? Ey Ehl-i Kitap! Neden hakkı bâtıl ile karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?"; Âl-i İmrân Suresi 3/78: "Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler ve Allah katından olmadığı halde, "Bu Allah katındandır" derler. Onlar bile bile Allah hakkında yalan uydurmaktadırlar."; Kehf Suresi 18/4-5: "(Bir de) "Allah evlât edindi" diyenleri uyarmak için… Bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgisi var. Ağızlarından çıkan bu söz ne kadar çirkin! Yalandan başka bir şey söylemiyorlar."

[29] Yunus Suresi 10/94: "Şayet sana indirdiklerimizden şüphen varsa, senden önce kitabı okuyanlara sor. Rabbinden sana gelen, gerçeğin ta kendisidir, sakın şüphelenenlerden olma!"; Nahl Suresi 16/43: "Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz kişileri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun."; Enbiyâ Suresi 21/7: "Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz kimseleri peygamber olarak gönderdik; eğer bilmiyorsanız kitaplar hakkında bilgi sahibi olanlara sorun."

[30] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 65.

[31] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi Buhârî,** thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbidin el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Mârife, 1379, c. VI, s. 498-500. Konuyla ilgili görüşlerin tamamı ve rivâyetlerin tevili için bkz.: Ertuğrul Döner, **Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri**, s. 71-112.

Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmemeleri, Medine döneminde nâzil olan ayetler ise Medine'de var olan bilhassa Yahudi kabileleri üzerinden ve onlara benzememe kabilindendir.[32] Bu sebeple ayetlerin metin dışı bağlamları farklılık arz etmektedir.

Hadis kaynaklarından hareketle Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap Tevrat okurken onları dinlediği, recm uygulaması örneğinde olduğu gibi onların kitaplarındaki hükmü sorduğu, Ehl-i Kitap'tan nakillerde bulunduğu veya onlardan nakille kıssa veya hikâye anlattığı ifade edilebilir. Nitekim İsrailioğulları'ndan Allah'ın zenginlik ile imtihan ettiği abraş, âmâ ve kel olan üç kişinin kıssası;[33] beşikteki bir çocuğun konuşması ile uğradığı iftirasından arınan rahip Cüreyc kıssası;[34] "Hz. Musa-Hızır kıssası";[35] "Ashâb-Uhdud kıssası";[36] şiddetli yağmur sebebiyle mağaraya sığınan mağaranın ağzını kayanın kapadığı ve Allah rızası için yaptıklarını anlatarak mağaradaki ağzını açtıran üç kişinin kıssası[37] bu kabilden örnek olarak zikredilebilir. Fakat şunu da hemen ifade edelim ki, Resulullah'ın anlattığı bu kıssalar bir elin parmaklarına geçmeyecek kadar az sayıdadır ve hepsinin anlatılmasındaki gaye ortaktır ki o da geçmişte yaşanmış hadiseden ibret alınmasıdır. Aynı zamanda Yusuf Suresinin sebeb-i nuzülü[38] örneğinde olduğu gibi ashab pek çok vesile ile Resulullah'tan kıssa anlatmasını istemiş ve Allah Resulü de bu talebe müspet yanıt vermiştir. Özellikle Medine döneminde Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan diyalogu ve bir iki defayı geçmeyecek sayıda onların ibadethanelerini ziyaret etmesi oryantalistlerin İslam'ın ve Kur'an-ı Kerim'in Yahudi kökenli olduğu iddialarına kaynaklık teşkil etmektedir.[39]

---

[32] Ertuğrul Döner, **Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri**, s. 75.

[33] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Ehâdisu'l-Enbiya", c. IV, s. 171; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Zühd" c. IV, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, Kâhire, Matbaatu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1374/1955, s. 2275-2276.

[34] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh,** "Ehâdisu'l-Enbiya", c. IV, s. 165

[35] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "İlim" c. I, s. 26, 35; Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Ehâdisu'l-Enbiya", c. IV, s. 154; Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Tefsîru'l-Kur'an", c. VI, s. 89-91.

[36] Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Zühd ve Rekâik", c. IV, s. 2299.

[37] Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Rikâk", c. IV, s. 2099.

[38] Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Nîsâbûrî el-Vâhidî (ö. 468/1076), **Esbâb-ı Nüzul**, thk. Eymen Salih Şaban, Kahire, Daru'l-Hadis, 2003, s. 208.

[39] Bkz.: Özcan Hıdır, "İslâm'ın Yahûdi Kökeni Teorisi İle İlgili İddialar ve Çalışmalar", **İLAM Araştırma Dergisi**, 1998, c. III, Sayı: 1, s. 155-165.

İsrâiliyat rivâyetlerinin tek kaynağının harici etkiler yani Yahudilik ve Hıristiyanlık olduğunu söylemek hatalı olacaktır. Zira Arapların atalarından miras aldıkları toplumsal bir hafızaları vardı.[40] Cahiliyye dönemi Araplarının şiir ve hitabetin yanında kıssa anlatımına da önem verdikleri bilinen bir tarihî gerçekliktir. Araplar; bu coğrafyalarda yaşamış Âd, Semûd, Salih, "Cinler ile Süleyman"'ın kıssası, Âdem-Havva, Nûh, İbrahim, İshak, Lût, Yakup, Yusuf, Eyyûb vs. gibi şahsiyetler hakkında ya bilgi sahibi idiler ya da onların kalıntılarını gözlemlemişlerdi. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu kıssaların bazıları " ألم ترى " (görmedin mi?/bilmiyor musun?) şeklinde tahkiye edilmektedir. Bu sebeple Araplar arasında bilinmekte olan bu kıssaların Ehl-i Kitap'tan alınmasına ihtiyaç yoktu.[41] Anlatılagelen bu kıssalar zamanla kökleşmiş ve toplumsal hafızanın bir parçası haline gelmiştir. Toplumların veya şahısların İslâmiyet'i kabulleriyle beraber bunları unuttuklarını ve hafızlarını tamamen sildiklerini düşünmek doğru olmaz.[42]

1.2.2. Sahâbe Dönemi

Genel kabul isrâiliyat rivayetlerinin İslâm kültürüne ve Tefsire sahâbe döneminde girdiği şeklinde olduğu için bu dönem ayrı bir öneme sahiptir. İsrâiliyatın Tefsir ilmi içerisinde yer almasının sebeplerinden birisi Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan kelime ve kıssaların detayına dair Ehl-i Kitab'a yöneltilen sorulardır. Fakat ashab sordukları sorulara karşılık olarak aldıkları cevapları hemen kabul etmemiş, süzgeçten geçirmiştir. İbn Abbas (ö. 68/687-688) ve Ebû Hureyre (ö. 58/678) Ehl-i Kitap'a çokça soru soran sahabiler arasındadır.[43] Bu durumda sahabilerin Ehl-i Kitap kültürü hakkında pek fazla malumat sahibi olmadıklarını göstermektedir.[44]

---

[40] Enes Büyük, "Tefsirde İsrâiliyyât'ın Arap Kültürüyle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2014, c. XIV, Sayı: 2, s. 91-107.

[41] Muhammed Ahmed Halefullah (ö. 1997), **Kur'an'da Anlatım Sanatı el-Fennü'l-Kasasi fi Kur'an**, trc. Şaban Karataş, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Aralık 2012, s. 295-296; İzzet Derveze (ö. 1984), **Kur'an'ı Anlamada Usûl (el-Kur'anû'l-Mecid)**, trc. Vahdettin İnce, İstanbul, Ekin Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2017, s. 159-160.

[42] Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, c. XXVIII, 1986, s. 294.

[43] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 34-35; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, s. 73-76.

[44] Mustafa Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitapla İlgili Bazı Telakkilerin Bilgi Değeri", **Kur'an ve Tefsir Kültürümüz**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları 5. Baskı, Ekim 2017, s. 110.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) rivâyet Tefsirlerinin içerisinde çok sayıda Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetin olmasını şöyle izah etmektedir:

> "Araplar kitaptan ve ilimden anlamazlardı. Bedevîlik (iptidailik) ve ümmîlik onların galip hali idi. Mükevvenâtın (ve oluşumların) sebepleri, hilkatin başlangıcı ve varlığın esrarı gibi beşeri nefslerin öğrenmeye merak sardıkları hususlardan bir şey öğrenme hevesine düştükleri vakit, bunları sadece kendilerinden önceki Ehl-i Kitap'tan sorar ve bu konularda onlardan faydalanırlardı. Ehl-i Kitap ise, ellerinde Tevrat bulunan Yahudilerle (umumiyetle sözü edilen konularda) onların dinlerine tâbi olan Hıristiyanlardı. Fakat o zaman, Araplar arasında yaşayan Yahudiler de, onlar gibi bedevî (ve iptidaî) idi. Bu hususlarda, Ehl-i Kitabın avamı olanların bildiklerinden başka bir şey bilmezlerdi. Bunların ekserisi de Yahudi dinine (sonradan) girmiş olan Himyer'den idi. Bunlar Müslüman oldukları vakit, ihtiyat gösterilmesi gereken şer'î hükümlerle alâkası bulunmayan hususlarda, eskiden ve ne halde idiyseler yine o halde kaldılar. Bu hususlar, âlemin ve yaratılışın başlangıcına dair haberlerle, hadasân, melahîm (ilerde olacak harp ve cenkler, forecasts, prediction) ve benzeri şeylerden ibaretti. Bunlar, Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Abdullah b. Selâm gibi (Yahudi asıllı) şahıslardı. İşte bu yüzden, sözü edilen (melahim, hadasân ve benzeri) mevzu ve maksatlarda, onlardaki menkûlât (ve Yahudi asıllı olan zevattan gelen ve İsrailiyat denilen rivayetler) ile tefsir kitapları dolup taştı."[45]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra bilhassa Hz. Ömer ve Hz. Osman'in halifeliği dönemlerinde fetihler artmış ve İslâm farklı coğrafyalarda yayılmaya başlamıştır. Fetihlerle beraber farklı dinler ve kültürlerden kimseler Müslüman olmuş ve kültürler arası alışveriş başlamıştır. Kuşkusuz müşrik bir kimsenin Müslüman olması ile Ehl-i Kitap'tan bir kimsenin Müslüman olması farklılık arz etmektedir. Nitekim Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-664), Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-653) ve Vehb b. Münebbih gibi Yahudi veya Hristiyan iken ihtida eden kimseler eski inanç ve kültürlerinin bir kısmını beraberlerinde getirmiş olmaları da bu rivâyetlerin İslâm kültürüne sızmasının sebepleri arasında zikredilmektedir.[46] Yeni Müslüman bu kimseler yeni dinlerine tabi olmaya gayret göstermişlerdir. Müslüman olurken beraberlerinde getirdikleri Ehl-i Kitap inanç ve kültürü kasıtlı ve bilinçli bir şekilde olmamıştır. Aksine bu durumda gayr-i şuurîlik bulunmaktadır. Bununla birlikte

---

[45] İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el- Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), **Mukaddime**, hzr. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 2. Baskı, Nisan 2020, s. 787.

[46] M. Hüseyin Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 34-35; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, s. 73-76.

siyâsi, coğrafî, ekonomik ve sosyal nedenlere bağlı olarak farklı gayelerle Müslüman olan kimseler de mevcuttur. Bu da samimi niyetlerle Müslüman olan diğer kimseleri zan altında bırakmaktadır.[47] Ayrıca ihtidâ eden bu kimseler medreselerin yaygın olduğu Yemen bölgesindendirler. O dönemde Yemen, ilmî ve kültürel açıdan yüksek bir derecedeydi. Bu sebeple Yemenli Yahudi âlimler, Hicaz Yahudilerinden daha fazla etkiye sahiptirler.[48]

Sahabeden bazı âlimlerin Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlere yönelik ekserisi menfi olmak üzere bazı ifadeleri vardır. Nitekim Abdullah b. Abbas şöyle ifade etmiştir:

> "Ey Müslüman topluluğu! Sizler Ehl-i Kitaba nasıl soru soruyorsunuz? Hâlbuki Peygamber'inizin üzerine indirilmiş olan Kitâb'ımız, Allah katından indirilen haberin en yenisidir. Sizler O'nu hiç karıştırılmamış olarak okumaktasınız. Ve hâlbuki Allah (kendi kitabı içinde) sizlere, Ehl-i Kitab'ın Allah'ın yazdığı şeyleri tebdil ettiklerini ve kendi elleriyle Allah kitabını değiştirip başkalaştırdıklarını ve karşılığında az bir paraya satın almaları içi "Bu Allah katındandır" dediklerini kesinlikle söylemiştir. (Bakara 2/79) Size gelmiş olan ilim, onlara herhangi bir şey sormaktan sizleri nehyetmiyor mu? Allah'a yemin ederim ki biz onlardan hiçbir kimseyi asla sizin üzerinize indirilmiş olan Kitap'tan sorar görmemişizdir."[49]

İbn Abbas'ın bu ifadesinden anlaşıldığı üzere; Ehl-i Kitap kendi dinlerini tahrif etmeleri sebebiyle onlardan nakilde bulunmak uygun görülmemiştir. Fakat bununla birlikte İbn Abbas Ehl-i Kitap'tan pek çok nakilde bulunmuştur. Nitekim İbn Abbas'a isnat edilen rivâyetleri derleyen İranlı Arap dil bilimci Fîrûzâbâdî'nin (ö. 814/1415) "*Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*" isimli tefsirinde çok sayıda isrâilî rivâyet mevcuttur. Bu durum, bu tür rivâyetlerin İbn Abbas'ın isminin otoritesinden yararlanmak maksadıyla O'na nispet edilmiş olabilir mi? sorusunu

---

[47] Özcan Hıdır, "İslâm'ın İlk Yıllarında Hidâyet Olgusu ve Mühtedi Yahudi ve Hıristiyanlar", **Köprü: Üç Aylık Fikir Dergisi**, 2005, Sayı: 91, s. 221-230.
[48] Ahmed Emîn (ö. 1954), **Fecrü'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)**, trc. Ahmed Serdaroğlu, Ankara, Kılıç Kitapevi, 1976, s. 249.
[49] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Şehâdât" 29, c. III, s. 181; Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Tevhid" 42, c. IX, s. 153.

zihinlere getirmektedir. Zira İmam Şâfiî (ö. 204/820) "Tefsirde İbn Abbas'tan sadece yüz civarında hadis sabit olduğunu" ifade etmiştir.[50]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Câbir b. Abdillah'ın (ö. 78/697) şöyle dediğini nakleder:

> "Hattab oğlu Ömer, Ehl-i kitaptan birinin elinden aldığı bir Tevrat nüshasını, Peygamber (s.a.v.)'e getirdi. Onu okudu. Peygamber (s.a.v.) öfkelenip şöyle dedi: "Bundan hayret mi ediyorlar ey Hattab!ın oğlu! Nefsim kudret elinde bulunan Zat'a yemin ederim ki ben, bu dini size saf (ve hurafelerden arınmış) olarak bembeyaz bir şekilde getirdim. Ehl-i Kitaptan bir şey sormayın. Size gerçeği söylerler, siz onu yalanlarsınız. Veya size bâtılı söylerler, siz onu doğrularsınız. Nefsim kudret elinde bulunan Zat'a yemin ederim ki eğer Musa hayatta olsaydı, o da mutlaka bana uyardı.""""[51]

Bu hadisenin "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma"nın yasak olduğu Medine döneminin ilk yıllarında vuku bulduğu kuvvetle muhtemeldir. Zikrettiğimiz bu ve benzer rivâyetler bağlamında oryantalistler Hz. Ömer'in Yahudilerin dinî törenlerine katılmayı alışkanlık haline getirdiği, onların dinî metinlerini sık sık okuduğu ve hatta ihtida etmeden önce Yahudi olduğu yönünde iddiaları mevcuttur.[52]

Abdullah İbn Mesud (ö. 32/652-653) ise müminlere hitaben şöyle söylemiştir:

> "Ehl-i Kitaba sormayın! Kendileri sapıtmış olan bu insanlar, size asla doğru yola erdiremezler. Hakikati yalanlayabilir veya batılı tasdik edebilirsiniz."[53]

Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-685) Resulullah'tan hadisleri yazma hususunda özel izin almış ve O'dan çokça nakilde bulunmuş bir sahabidir. Bu bağlamda kendisine atfedilen "*es-Sahifetü's-Sâdıka"* adlı eser büyük bir öneme sahiptir. Fakat Amr b. Âs kanalıyla gelen hadislerin sayısı yedi yüzü aşmamaktadır. Hadis merkezi olan Medine'den uzakta yaşamış olması ve hadis rivâyet etmekten

---

[50] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî es-Süyûtî (ö. 911/1505), **el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an**, thk. İbrahim Mekkî el-Tantavî, Mısır, Daru'l-Âlemiyye, 1. Baskı, 2016, c. IV, s. 187.

[51] Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımeşkî eş-Şâfii (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, trc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, Ocak 1994, c. II, s. 222.

[52] Özcan Hıdır, "Hz. Ömer'in Geçmiş Din ve Kültürlere Yönelik Tutumu", **Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu**, 2018, c. III, s. 517-534; Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 284-289.

[53] M. Hüseyin Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 55.

daha çok ibadet ile meşgul olması rivâyetlerinin azlığının sebebi olarak zikredilmektedir. Tevrat okumayı bilen ve iyi derecede Süryanca bilen bu sahabi Yermük Harbi (15/536) dönüşü iki binek dolusu (zâmiletân) kitap getirmiş; Ehl-i Kitap'tan çokça nakilde bulunmuştur.[54] Ahmed b. Hanbel'in naklettiği üzere Amr b. As;

> "Rüyamda gördüm ki sanki bir parmağımda yağ, diğer parmağımda bal varmış da ben ikisini yalıyormuşum. Sabahleyin bunu Rasulullah'a sordum. O bana şöyle dedi: "Sen iki kitabı: Tevrat'ı ve Furkan'ı okuyorsun." Abdullah iki kitabı da okurdu."[55]

Aynı zamanda Amr'ın, Yahudi iken ihtida ettiği ve isrâiliyat nakletmekle meşhur olmuş Abdullah b. Selâm, Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Nevf b. Fedâle el-Bikâlî (ö. 90-100/708-718) ile görüştüğü ve onlardan rivâyetler aldığı bilinmektedir. Fakat bu görüşmeşler bir hoca-talebe ilişkisi gibi sık sık gerçekleşmemiştir.[56]

Yahudi bir âlim iken ihtida eden "Abdullah b. Selâm" ise şöyle demiştir:

> "Resulullah bana "bir gece Kur'an'ı bir gece Tevrat'ı oku" diye emretti"

Bu rivâyet isrâiliyat nakline cevaz veren Hz. Peygamber'in hadisini desteklemektedir. Fakat bu rivâyet hem senet hem de metin açısından bazı sıkıntılar barındırmaktadır.[57]

Ebû Hureyre de Hadis ilminde muksirundan sayılmakta ve pek çok merfu hadis rivâyet etmekle beraber isrâiliyat nakletmekle meşhur olan sahabiler arasındadır. Hatta "Ka'bu'l Ahbar" ile oturup hadisleri Tevrat ile karşılaştırdığı

---

[54] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 78-82; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 89-90; Mehmet Yaşar Kandemir, **DİA**, "Abdullah b. Amr b. Âs", Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, İstanbul, c. I, s. 85-86.

[55] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaud, Adil Mürşid vd, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001, c. XI, s. 638.

[56] Veysel Özdemir, "Abdullah b. Amr'ın İsrâilî Rivâyetleriyle Meşhûr Râvilerle İlişkisinin Boyutları", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, c. XIII, Sayı: 1, s. 207-225.

[57] Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 224-225.

rivâyet edilmektedir. Bu yönü sebebiyle ismi istismar edilmiş, söylemediği pek çok şey O'na isnat edilmiştir.[58]

Temîm ed-Dârî (ö. 40/661) ise Hristiyan ve râhip iken ihtida eden sahabiler arasındadır. Deccal ve Cessase kıssalarını Resulullah'a anlatmıştır. Hz. Ömer döneminde ilk kıssa anlatan kişi olarak tanınmaktadır.[59]

Ebû Bekir es-Sıddîk, Übey b. Kâ'b (ö. 19/640), Ömer b. el-Hattâb, Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/654), Selman-ı Farisi (ö. 34/656), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Zeyd b. Sâbit, Ebü'l-Celd el-Cevnî (Cilân b. Ferve) (ö. ?) Ehli Kitaptan nakilde bulunan sahabiler arasındadır.[60]

1.2.3. Tâbiîn Dönemi

Tâbiîn nesli (65-135/684-752), İslâmî ilimlerin teşekkülünde büyük bir öneme sahiptir. Bu dönem âlimlerinin görüşleri asırlar boyunca temel kaynak olarak kabul görmüş ve referans verilir olmuştur.[61] Bu dönemde Tefsir ilminde nakille birlikte reye müracaatlar başlamıştır.[62] "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma" ve kültürler arası etkileşim daha da hız kazanmıştır. Aynı zamanda Tabiîn dönemi Tefsir faaliyetinin özelliklerinden birisi olarak, bu dönemde isrâiliyatın yaygın biçimde kullanılması zikredilmektedir.[63] Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328) "Sahabenin Ehl-i Kitap'tan nakli, tabiînin Ehl-i Kitap'tan naklinden daha azdır. (Çünkü sahabe) rivâyet ettiğini şüpheye yer vermeden söyler." demiştir.[64] Benzer

[58] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 72-74; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, s. 86-89; Mehmet Yaşar Kandemir, **DİA**, "Ebû Hureyre", Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, İstanbul, c. X, s. 160-167.

[59] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 85-88; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 92-93; Halit Özkan, **DİA**, "Temîm ed-Dârî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 419-421.

[60] Nihat Uzun, "Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, c. II, Sayı: 1, s. 7-39; Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 217-297.

[61] Arif Ulu, **DİA**, "Tâbiîn", Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, İstanbul, c. XXXIX, s. 328-330.

[62] Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1398/1977), **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** Kâhire, Mektebetü Vehbe, t.y., c. I, s, 76.

[63] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. I, s. 97; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara, Fecr Yayınları, 9. Baskı, Ocak 2019, s. 95.

[64] Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1328), **Mukaddime fî't-Tefsir**, Beyrut/Lübnan, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1490/1980, s. 22.

şekilde Tâbiîn döneminde isrâiliyat rivâyetlerinin sahabeye oranla daha fazla olduğunu ifade eden İsmail Cerrahoğlu da bunun sebebini bu dönemde Ehl-i Kitap'tan ihtida eden kimselerin fazla olmasına, Müslümanların Ehl-i Kitab'a sorular sormalarına ve onları daha fazla dinleme imkânı bulmuş olmalarına bağlamaktadır.[65]

Tabiîn döneminde Kâ'b el-Ahbar (ö. 32/652-653), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Mâlik b. Dînâr (ö. 127/745) ve Nevfel b. Fadâle el-Bikâlî Ehl-i Kitap'tan nakillerde bulunma hususunda tebarüz etmişlerdir.[66] Yemen Yahudilerinden iken İslâmiyeti benimseyip Medine'ye gelen "Ka'bu'l-Ahbar" hem iyi bir haham hem de âlimdir. Kitâb-ı Mukaddes'e dair bilgisinin çokluğu sebebiyle kendisine hıbr, ahbar, bilgin denilmiştir. Hz. Ömer, "Kâ'b el-Ahbar"'ı hac için Suriye'ye gelecek bir kâfileye emir tayin etmiş; Kudüs'ün fethi sırasında bölgenin inanç ve kültürünü bildiği için şehre Kâ'b ile birlikte gitmiş ve kıblenin tayininde onun görüşünü almıştır.[67] Kâ'b, eski inancından çokça nakilde bulunmuştur. İslâmı yeni benimsemiş olması hasebiyle Hz. Ömer onun psikolojik durumunu da dikkate alarak kalbini İslâm'a ısındırmak için ona bir vakit tanımış ama sonrasında Kâ'b'ı hadis rivâyet etmekten men etmiş ve "Ya geçmiş ümmetlerden anlatmayı bırakacaksın ya da seni maymunlar ülkesi (Afrika'ya) süreceğim!" demiştir. Bir kaç rivâyet ve az bir kısım âlim haricinde hep tenkide maruz kalmış ve Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) gibi hadis âlimleri ondan nakilde bulunmamıştır.[68]

Yemenli bir âlim olan Vehb b. Münebbih ise; çok fazla isrâiliyat nakletmesi sebebiyle yalancılık, hilekârlık ve Müslümanların akıllarını ifsat etme ile itham edilmiştir. Bununla beraber Ehl-i Kitab'ın kaynakların geniş vukufiyeti sebebiyle O'nun ismi istismar edilmiştir. Ayrıca Ebu Hureyre'nin önde gelen talebelerinden "*es-Sâhifetü's-Sahiha"* adlı eser sahibi Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) de en

---

[65] İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi,** s. 132.
[66] Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, s. 297-335.
[67] Özcan Hıdır, "Hz. Ömer'in Geçmiş Din ve Kültürlere Yönelik Tutumu", s. 525-528; 532.
[68] Veli Atmaca, "Hadisde İsrailiyâta Bakış II: Ka'bu'l-Ahbâr", **Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, Sayı: 3, s. 163-180; M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 88-97; Mehmet Yaşar Kandemir, **DİA**, "Kâ'b el-Âhbar", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIV, s. 1-3.

küçük kardeşidir.[69] Vehb b. Münebbih "Evâil, dünyanın yaratılışı, peygamberlerin halleri ve hükümdaların yaşamlarını" konularına dair bilgi sahibi tâbiîn âlimlerinden birisidir.[70]

Kur'an-ı Kerim'de kıssaların epey yekûn tuttuğu bilinmektedir. Bu kıssalar gerek kitleleri etkilemede gerekse sosyo-kültürel hayat itibariyle büyük bir role sahiptir. Kıssalar halkı eğitmek ve yönlendirmek için vaizlerin kullandığı bir araç olmuştur. Halka mescitlerde mübalağalar ile hikâye ve efsane anlatan kıssacılar da isrâiliyatın yayılması sürecinde etkin rol oynamışlardır.[71] Burada kıssacıların anlattıklarının tamamının Ehl-i Kitap kaynaklı olduğunu ifade etmek hatalı olacaktır. Kur'an kıssaları ile diğer kıssaları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Zira sözün akışı içerisinde vaiz ilave veya eksiltmede bulunabilir veya tamamen kurgusal bir olayı da anlatabilir. Nitekim Hicri Birinci Asırda Emevi halifeleri kendi iktidarlarını meşrulaştırmak için; zâhid, âbid kimseler, Şia ve Hariciler gibi siyasî saiklerle ortaya çıkan yeni gruplar taraftarlarını arttırmak için vaazı bir araç olarak kullanmışlardır.[72]

1.2.4. Tebe-i Tabiîn Dönemi

İslâmî ilimlerin tedvin asrı olarak nitelenen bu dönemde, isrâiliyatın nakli daha da yaygınlaşmıştır. Müstakil tefsir kitaplarının yazılmaya başlamasıyla beraber sözlü olarak nakledilen bu rivâyetler kitaplarda da yer edinmeye başlamıştır. Bu dönemde Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Abdulmelik b. Abdilazîz b. Cureyc (ö. 150/767), Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Muhammed b. Mervân es-Süddî (ö. 127/745) isimleri öne çıkmıştır.

Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, tarihçi olması hasebiyle Hadis ve Tefsir alanında Ehl-i Kitab kaynaklı rivayetleri çoktur; gerek hadisçiler gerekse tefsirciler

---

[69] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 97-98; Mahmut Demir, Mehmet Emin Özavşar, **DİA**, "Vehb b. Münebbih", Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, İstanbul, c. XXXXII, s. 608-610; Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat,** s. 99-101.
[70] Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fî Kütübi't-Tefsir** s. 184.
[71] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 30-38.
[72] Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 291-326.

tarafından ciddi tenkitlere maruz kalmıştır.[73] Zehebî bunun sebebini Yahudiliğe olan temayülü ve Yahudi olan Abdullah b. Sebe'ye tabii olmasına bağlamıştır.[74]

Muhammed b. Mervân es-Süddî, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'nin talebesidir. Âlimler O'nunda hocası gibi rivâyetlerine güvenilmeyen, terk edilmiş ve hadis uyduran biri olduğunu söylemişler[75] ve hadisçiler onu kezzâb olarak nitelemişlerdir. Ayrıca Şia'ya meylettiği de kaynaklarda bir eleştiri olarak mevcuttur. Tenkit edildiği bir diğer husus ise, Tefsir rivâyetlerini kıssacı geleneği üzere halkın zevkine uyarak aktarmasıdır.[76]

Rum Hristiyanlarından olan İbn Cureyc, İslâmiyeti kabul etmesiyle beraber pek çok isrâiliyyât rivayetine beraberinde getirmiştir. İbn Cerir et-Taberî de O'ndan çokça nakilde bulunmuştur.[77] Âlimlerin bir kısmı onun güvenilir olduğu diğer bir kısım âlim ise zayıf biri olduğu görüşündedir.[78]

1.3. TEDVİN SONRASI RİVÂYET TEFSİRLERİNDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

Sahabe, Tabiîn ve Etbau Tabiîn dönemlerinden sözlü olarak nakledile gelen isrâiliyat rivâyetleri Mukâtil b. Süleyman ve Taberî başta olmak üzere Hicrî İkinci Asırdan itibaren müfessirler tarafından yazılı forma bürünmüştür. Artık bu dönemden itibaren isrâiliyatın yazılı rivâyet dönemi başlamıştır.

1.3.1. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)

Mukâtil, "Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir eden ilk âlimdir." Bu hususa ek olarak "Ahkâmu'l-Kur'ân" ve "Vücûh ve Nezâir" ilmine dair de ilk eserleri de telif etmiştir. Bu itibarla Mukâtil, Tefsir Tarihi içerisinde ayrı bir öneme sahiptir.

---

[73] İsmail Cerrahoğlu, **DİA**, "Muhammed b. Saib Kelbî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, İstanbul, c. XXV, s. 205-206.
[74] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 100-101.
[75] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 107.
[76] İsmail Cerrahoğlu, **DİA**, "Süddî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, İstanbul, c. XXXVIII, s. 17-18.
[77] Mesut Kaya, "Hicrî İkinci Asırda Tefsir İlminin Teşekkülünde İbn Cüreyc'in Rolü: Taberî'nin İbn Cüreyc Nakilleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-2**, 2022, s. 179-200.
[78] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 102-104; İsmail Cerrahoğlu, **DİA**, "İbn Cureyc", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XIX, s. 404-406.

Onunla birlikte tedvin dönemi başlamıştır. Müfessir kendisinden sonra gelen pek çok âlime kaynaklık etmiştir.[79] Mukâtil'in teşbih ve tecsime varan bazı yaklaşımları sebebiyle Taberî (ö. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) eserlerinde Mukâtil'i kaynak olarak kullanmamıştır. Fakat Maturidî (ö. 333/944), Kurtubî (ö. 671/1273), Nesefî (ö. 537/1142), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebû Suud'un (ö. 982/1574) ve bilhassa Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) O'na çokça atıfta bulunması ile Mukâtil'in rivâyetleri kabul görmeye başlamıştır.[80]

Bir müfessirin konuya yaklaşımını tespit etmek için en önemli kaynak telif ettiği eserleridir. Mukâtil'in "*Tefsir-i Kebir"* veya "*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân"* başlığı ile neşredilen eseri hurafe olarak değerlendirilebilecek isrâilî kıssalar ihtiva etmektedir. Buna ilave olarak müfessir İslâm'a sonradan sokuşturulmuş bazı batıl şeylere de eserinde yer vermiştir. Müfessir bunların büyük bir kısmını senetsiz olarak nakleder ve akabinde rivâyetin sıhhatine dair herhangi bir değerlendirme yapmaz.[81] Bu da okuyucuyu rivâyetin doğru olduğu vehmine sevk etmektedir. Ayrıca müfessirin bu rivâyetleri kendi tefsirine almış olması kısmen de olsa bu rivâyetleri kabul ettiği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Mukâtil tefsirinde yer yer Tevrat ve İncil'den nakillerde bulunduğunu "(مكتوب في التوراة)" "Tevrat'ta yazılıdır", "(مكتوب في التوراة و الإنجيل)" "Tevrat ve İncil'de yazılıdır", "(مكتوب عندهم فِي التوراة)" "onların yanında Tevrat'ta yazılıdır", "(مكتوب عندهم فِي الإنجيل)" "onların yanında İncil'de yazıldır" ifadeleri ile tasrih etmiştir.[82] Mukâtil'in bu ifadelerinden yaşadığı dönemde "Tevrat ve İncil"'in en azından bir bölümünün mevcut olduğu veya Tevrat ve İncil'de var olanların sözlü olarak anlatıla geldiği anlaşılmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman Tefsirinde rivâyetleri ekseriyetle senet zikretmeksizin nakleder. Nitekim bu durum örnek olarak incelediğimiz ayetlerin tefsirinde de görülmektedir. Mukâtil'in bu özelliği, rivâyetin veya bilginin kaynağını göstermediği

---

[79] Mehmet Suat Mertoğlu, "Mukâtil B. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2021/1, c. XXVI, Sayı: 50, s. 183-222.
[80] Mehmet Akif Koç, **Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri**, Ankara, Kitâbiyat Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2005, s. 95-96.
[81] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 104-107; 133-143.
[82] Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, thk. Abdullah Mahmud Şahhate, Beyrut, Daru İhyai Türas, 1. Baskı, 1423, c. I, s. 100-102, 148, 461, 462, 472, 491, 574; c. II, s. 384; c. III, s. 386, 800; c. IV, s. 78, 497-498, 793; c. V, s. 130.

için bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. O, Bakara Suresinde yaratılış kıssasını tüm ayrıntıları ile Ehl-i Kitap'tan alındığı anlaşılan rivâyetlerle anlatırken kadının ya da Âdem'in zevcesinin yaratılışı bahsine gelince; sadece Âdem ve eşi Havva'nın ikisinin de Cuma günü yaratıldığını ifade etmektedir.[83] Nisâ suresinin ilk ayetinde[84] ise fazla detay vermemekle beraber O'nun Âdem'in nefsinden yani Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğunu ve bir canlıdan yaratılması sebebiyle de Havva olarak tesmiye edildiğini zikretmektedir.[85]

Mukâtil'in Tefsirinde mitoloji ve efsane olarak nitelenebilecek bazı rivâyetlere de rastlanmaktadır. Nitekim konumuzla ilgili olarak Mukâtil, Hz. Yusuf'un güzelliğini tasvir ederken Havva'nın güzel olduğunu ve onun bu güzelliğinin kaynağının yaratılmış olduğu Âdem olduğunu ifade etmektedir. Mukâtil konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

> "Yusuf'a kendi döneminin güzelliğinin üçte biri verilmişti. O'na güzellik dedesi İshak'tan, İshak'a annesi Sârâ'dan gelmişti. Sârâ (güzelliğini), Âdem'in karısı Havvâ'dan miras almıştır. Havvâ'nın güzelliği ise Âdem'dendir. Çünkü O (Havva), O'ndan (Âdem'den) yaratılmıştır."[86]

Konuyla ilgili kendi görüşünü de ekleyen müellif, buradan hareketle bütün erkeklerin her açıdan kadınlardan daha güzel olduğu çıkarımında bulunmuştur.[87]

1.3.2. İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923)

"Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî" erken dönem Tefsir ve Tarih yazarlarındandır. Çoğunluğu Tabiîn'den olmak üzere sahabeden ve Hz. Peygamber'den gelen rivâyetleri kayda geçirmiş; fakat rivâyetler arasında seçici davranmamıştır. Hicrî Üçüncü Asra kadar olan ve kendi ulaşabildiği rivâyetleri kaydetmiş ve bazen rivâyetler arasında tercihte bulunarak kendi kanaatini

---

[83] Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,** c. I, s. 99.
[84] Nisâ Suresi 4/1: "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuzdan Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinde gözetleyicidir."
[85] Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, c. I, s. 355.
[86] Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, c. II, s. 331.
[87] Mukâtil b. Süleyman, **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, c. II, s. 331.

beyan etmiştir. Dil-bilimsel tahlilleri sebebiyle eseri zaman zaman bir sözlük intibaı uyandırmaktadır. Ayrıca bağlam bilgisine önem vermiş, bu sayede çoğu kez doğru anlama ulaşmıştır. Müfessir sünni bir bakış açısına sahiptir. Fakat hiçbir zaman körü körüne bir mezhep temayülü göstermemiş, kendi tercihi dışındaki rivâyetleri de aktarmıştır.[88] Taberî Tarih ilminin bir rivâyet olduğunu ve bu rivâyetlere bakışını "*Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk"* adlı Tarih eserinin mukaddimesinde şöyle ifade etmiştir:

> "Bizim bu kitabımıza bakan bilsin ki, eserimde zikredilen her bilgi ve haber, pek azı hariç olmak üzere, aklî delillere, insanların fikir ve akıllarıyla düşünerek buldukları sebeplere dayanmayıp ancak senetleriyle ravilerini gösterdiğim haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü geçip gidenlere ve sonra gelenlere dair olan haber, olay ve hadiselerden her biri, bunları gözleriyle görmeyen ve o zamanları idrak etmeyenlere, ancak o halleri gören işitenlerin haber vermeleri, o haberleri nakletmeleriyle bilinir, akıl ve fikir ile bilinmez. Geçip gidenlerin bazılarına dair naklettiğimiz haberlerin bir kısmını doğru ve hakiki bulmayıp inkâr edenler veya çirkin sayanlar bulunursa, onlar bilsinler ki, bu haberler tarafımızdan uydurulmadan ravilerce bize nakledilmiştir. O haberler bize nasıl nakledilmiş ise, biz de o şekilde alarak naklediyoruz."[89]

Taberî, Tefsirde selef metodu olarak nitelenebilecek "Ehl-i Hadis" çizgisini devam ettirmiştir.[90] Bu anlamda Selefî düşünce sistemini sistemleştiren İbn Teymiyye'nin de övgülerine medâr olmuştur. Nitekim İbn Teymiyye bu eseri, "insanların elinde bulunan en sahih tefsirlerden" biri olmakla nitelemiştir.[91] Müsteşrik Goldziher'in (ö. 1921) de kaydettiği üzere O, rivâyeti reye tercih etmiş ve kişisel görüşe dayanarak ayetleri tefsir etmekten imtina etmiştir. Nitekim bu durumu Ignaz Goldziher şöyle ifade eder:

> "Taberi, bizlere rivayet tefsiri konusunda, malumat bakımından bulunmaz bir hazine değerinde bir eser bıraktı. O, indî ve subjektif yorumlarla hareket eden ve tefsirde keyfiliğe eğimli olanların görüşleri üzerinde durmadı. Peygamber'in arkadaşları ve tabiînin görüşleri üzerine tesis edilen ve müteselsil senetlerle rivayete dayalı bu tefsir, "ilim ehli" tarafından

---

[88] Mehmet Akif Koç, "Taberi Tefsirini Anlamak Üzerine I", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, c. LI, Sayı: 1, s. 79-92.

[89] Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, Beyrut, Daru't-Türas, 2. Baskı, 1387, c. I, s. 7-8.

[90] Mustafa Öztürk, "Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefîlik ve Ilımlı Zâhirîlik", **Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu**, 11-13 Haziran 2010, Konya, 2010, s. 17-52.

[91] İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 37; 51.

mutlak bir tasvibe mazhar olmuştu. Tefsirin doğruluğunun tek ölçütü kesintisiz tevarüs ve genel kabüldü."[92]

İbn Cerir hem Tarih eserinde hem de Tefsir eserinde rivâyet zincirini zikrederek pek çok israilî rivâyet aktarmıştır. Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, İbn Cureyc gibi Ehl-i Kitap'tan Müslüman olan kişilerden pek çok nakilde bulunmuştur.[93] Bu sebeple Taberî, seleflerinin gösterilen hoşgörüye mazhar olamamış ve bu yönüyle tenkide maruz kalmıştır.[94] Taberî'nin eserlerindeki isrâiliyat rivâyetleri ve bu rivâyetlerin İbrânice kaynakları üzerine doktora çalışması yapan Âmâl Rebî'; Taberî'nin tefsirine aldığı isrâiliyat rivâyetlerini herhangi bir açıklama veya tenkit olmadan naklettiği yaklaşık 950 civarında isrâiliyat rivâyeti, reddettiği ve eleştirdiği 600 civarında isrâiliyat rivâyeti, kabul ve red konusunda Taberî'nin tereddütte olduğu isrâiliyat rivâyetleri olarak tasnif etmektedir. Âmâl, Taberî'nin eserlerinde bu kadar çok sayıda Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyete yer vermesini ise kendi döneminde bu rivâyetlerin zararının bilinmiyor olmasına bağlamaktadır.[95]

İbn Cerir et-Taberî Bakara Suresi'nin 35. Ayetinde[96] Âdem'in yaratılışı kıssası bağlamında kadının yaratılışı ile ilgili rivâyetleri detaylı bir şekilde zikretmiştir. Müfessir ilgili rivâyetleri "Havva, Âdem cennette iskân edildikten önce mi sonra mı yaratıldı?" tartışması ekseninde nakletmektedir. Taberî, bu sorusu ile birlikte kıssayı detaylandırmayı ve kıssada müphem kalan bir kısmı farazi bir soru ile izâh etmeye çalışmaktadır. Müfessir, bu izâhı bağlamında Ehl-i Kitab kaynaklı rivâyetler müracaat etmektedir. Biz burada rivâyetleri senetleri ile birlikte vermeyi uygun gördük, çünkü sonrasında bu rivâyetleri, senetleri ve metinleri açısından tenkit edeceğiz. Konuyla ilgili rivâyetler şöyledir:

---

92 Ignaz Goldziher (ö. 1921), **İslam Tefsir Ekolleri**, trc. Mustafa İslamoğlu, İstanbul, Denge Yayınları, 1. Baskı, Haziran 1997, s. 112-113.

93 Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir,** s. 236; M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 112-124.

94 Ignaz Goldziher, **İslam Tefsir Ekolleri**, s. 115.

95 Âmâl Abdurrahman Rebî', **el-İsrâiliyyât fî Tefsîrî't-Taberî: Dirâse fi'l-Luga ve'l-Mesâdiri'l-İbriyye**, Kahire, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1420/2000, s. 175-204.

96 Bakara Suresi 2/35: ""Ey Adem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik."

İbn Abbas'ın şu isnatla naklettiği üzere; "Musa b. Harun, Amr b. Hammad, Esbat, Süddî, Ebî Mâlik, Ebî Salih, İbn Abbas, Mürre, İbn Mes'ud" ve Resulullah'ın ashabından nakledildiği üzere;

> "İblis, lanete uğratıldığı zaman cennetten çıkarıldı. (Buna mukabil) Âdem cennete yerleştirildi. Âdem cennette, kendisiyle beraber olacak bir eşi olmaksızın yalnız başına dolaşıyordu. Bir zaman uykuya daldı. Sonra uyandı. Bir de ne görsün, başucunda bir kadın oturuyor. Allah o kadını Âdemin kaburgasından yaratmıştı. Âdem kadına: "Sen kimsin?" dedi. O, "Ben bir kadınım." dedi. Âdem: "Niçin yaratıldın?" diye sordu. Kadın: "Sen benimle birlikte yaşayasın diye" dedi. Melekler, Âdem'in ilminin derecesini ölçmek için "Ey Âdem bu kadının ismi ne?" dediler. Âdem: "Havva" dedi. Melekler: "Niçin Havva diye adlandırıldı?" dediler. Âdem: "Çünkü o, diri bir varlıktan yaratıldı." dedi."

Bu rivâyete binaen "Havva'nın Hz. Âdem cennette iskân edildikten sonra yaratıldığı" ifade edilmiştir.[97]

"İbn Humeyd, Seleme, İbn-i İshak" tariki ile gelen rivâyet ise şöyledir:

> "Allah, İblisi kınadıktan sonra Âdem'e yönlendi. Ona bütün isimleri öğretmişti ve ona: "Ey Âdem, şunların isimlerini onlara bildir." dedi. Âdem de onlara o şeylerin isimlerini söyleyince Allah: "Ben size, göklerin ve yerin gaybını bilirim ve sizin açıkladıklarınızı da gizlediklerinizi de bilirim." Demedim mi? dedi. Sonra Allah Âdem'in üzerine uyku verdi. -Bize Ehl-i Kitab'tan Ehl-i Tevrat ve diğer ilim ehlinin diğerlerinin İbn Abbas'tan ve diğerlerinden ulaştığına göre- (Allah) Âdem'in sol kaburgalarından birini aldı. Yerine et doldurdu. Âdem uykusuna devam ediyordu ve uyanmamıştı. Nihayet Allah, Âdemin o kaburga kemiğinden eşi Havva'yı yarattı ve Âdem onunla yaşasın diye tam bir kadın haline getirdi. Allah Âdem'den uykuyu kaldırınca Âdem uyandı. Havva'yı yanında gördü ve –iddia ettiklerine göre ve en doğrusunu Allah bilir- ona şöyle dedi: "Benim etim ve benim kanımdan benim eşim." dedi ve onunla sükûnete kavuştu."

Bu rivâyete binaen ise "Havva'nın Hz. Âdem cennette iskân edilmesinden önce yaratıldığı" ifade edilmiştir.[98]

Taberî'nin "*Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an"* adlı Tefsir eseriyle birlikte kuşkusuz diğer en kıymetli eseri *"Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk"* adlı Tarih eseridir.

---

[97] Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, Daru Hicr, 2001, c. I, s. 547-548.
[98] Taberî, **Câmiu'l-Beyân,** c. I, s. 548-549.

Taberî insanlık tarihini ele aldığı bu eserinin mukaddimesinde kâinatın yaratılışından başlamak üzere kendi dönemine kadar olan tarihî süreçteki olayları bilhassa peygamberler tarihini ve Hz. Peygamber dönemini kayda geçirmeyi hedeflediğini ifade etmiştir. Aynı zamanda rivâyetlerin çokluğu sebebiyle tamamını nakletmenin kitapları uzatacağını ifade eden Taberî, rivâyetleri tetkit edeceğini ve aralarında tercihte bulunacağını da eklemiştir.[99] Bu bağlamda Taberî'nin bu eseri rivâyet ve dirâyet diyalektiği üzerine oturmaktadır. Bunu yaparken de müellif sık sık konuyla ilgili ayetlere atıf yapmaktadır. Bu itibarla Taberî'nin bu eseri "Kronolojik Tarihi Tefsir" olarak nitelenebilir.[100]

Taberî Tarih eserinde rivâyetleri bazen senetleriyle birlikte bazen de senetsiz olarak nakletmektedir ve senetsiz olarak naklettiği rivâyetlerin çoğu Ehl-i Kitap kaynaklıdır. Bu sebeple Taberî Tarihinde ne ayetlerle ne de akılla uyuşmayan pek çok isrâiliyat rivayetine yer vermiştir. Tarih ilmine aklî ve mantıkî çıkarımlarla ulaşılamayacağı ve yalnızca rivâyetler vasıtasıyla bilinebileceği için bu eserde isrâiliyat bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır.[101]

Taberî "*Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*" adlı tefsirinde naklettiği bu iki rivâyeti "*Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk*" adlı Tarih eserinde de nakletmiştir. Fakat Tarih eserinde Tefsirinden farklı olarak şu ziyade rivâyetlerde bulunmuştur:

"Muhammed b. Amr, Ebu Âsım, İsa, İbn Ebi Nüceyh, Mücahid"'den ise şöyle bir rivayet vardır:

> "Mücahid: "Ondan eşini yarattı" ayetini: Tanrı, Âdem uykuda iken, Havva'yı onun aşağıdaki iki eğe kemiğinden yarattı, diye tefsir etmiştir. Âdem uykusundan kalkarak Havva'yı gördüğünde: Esa, dedi ki, Nabatça "kadın" demektir."

"Müsenna, Ebu Hüzeyfe, Şibl, İbn Ebi Nüceyh, Mücahid"'den aynı haberi rivâyet etmiştir. "Bişr b. Muaz, Yezid b. Zürey', Saîd, Katade" tarikiyle gelen rivâyette ise; "zevç" kavramı ile Havva'nın kastedildiği ve "Havva'nın Hz. Âdem'in

---

[99] Taberî, **Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, c. I, s. 6-8.
[100] Muammer Erbaş, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk" İsimli Eseri", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, 2010, Sayı: 31, s. 49-91.
[101] Muammer Erbaş, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk" İsimli Eseri", s. 49-91.

kaburga kemiklerinden bir kemikten yaratıldığı" ifade edilmiştir.[102] Tarih eserinde Taberî, konuyla ilgili diğer rivâyetleri ve senetleri naklederek konuyu pekiştirmekte ve senetleri de birbirleriyle güçlendirmektedir.

Rivâyetlerin senet ve metin açısından incelenmesine gelecek olursak; Taberî'nin detaylı bir şekilde naklettiği bu rivâyetler, isrâiliyat nakletmekle meşhur olmuş sahabe ve tabiîn âlimlerinden İbn Abbas, Kelbi, Ebû Salih, Mücâhid, Katade ve Süddî'ye nispet edilmiştir. Fakat -her ne kadar rivâyetlerin onlara aidiyeti problemli olsa da-[103] Fîrûzâbâdî'nin derlediği "*Tenvîru'l-Mikbas min Tefsîri İbn Abbas"*[104] eserde ve Mücâhid'ten (ö. 103/721) gelen rivayetlerin derlendiği *Tefsîru Mücâhid*[105] adlı eserde rivâyetlere bu kadar detaylı bir şekilde rastlanmamaktadır.

Rivâyetlerin tamamında inkıtaya işaret eden (عن) "an" sigası yer almaktadır. Ayrıca ilk sırada zikrettiğimiz "Havva'nın Hz. Âdem cennette iskân edildikten sonra yaratıldığı ifade eden" rivâyet Süyûti'nin (ö. 911/1505), İbn Abbas rivâyetleri arasında en zayıf tarik olarak nitelediği "Muhammed b. Sâib el-Kelbî > Ebû Sâlih > İbn Abbas" tariki ile gelmektedir. Süyûtî, râvilerinin kizb ve kâfirlik ile itham edilmesi ve Ebû Sâlih'in hocalarını yakinen görmediği halde onlardan nakillerde bulunması sebebiyle böyle bir nitelemede bulunmuştur.[106]

Taberî, ikinci sırada zikrettiğimiz "Havva'nın Hz. Âdem cennette iskân edilmesinden önce yaratıldığı ifade eden" İbn İshak rivâyetini "(فيما بلغنا عن أهل الكتاب من أهل التوراة وغيرهم من أهل العلم)" "Bize Ehl-i Kitab'tan Ehl-i Tevrat ve diğer ilim ehlinden ulaştığına göre" lafızıyla Ehl-i Kitab'a ve Tevrat'a nispet ederek rivâyet etmiştir. Taberî'nin eserini telif ettiği Hicrî Üçüncü Asrın sonları ile Hicrî Dördüncü Asrın başlarında isrâiliyat kavramı tam olarak ıstılahî anlam kazanmadığı için müellif bu ifadesi ile aslında isrâiliyat kavramını kasdetmektedir.

---

102 Taberî, **Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, c. I, s. 103-105.

103 İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1978, c. XXIII, s. 31-50.

104 Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), **Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas,** Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 7. Baskı, 2018, s. 9; 84.

105 Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Kurşî el-Mahzumî (ö. 104/721), **Tefsîru Mücâhid**, thk. Muhammed Abdisselam Ebu'n-Nîl, Mısır, Daru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1410/1989, s. 265.

106 Süyûtî, **İtkân**, c. IV, s. 186-187; Nurdoğan Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 2020, c. XII, Sayı: 26, s. 211-213.

"Havva'nın Hz. Âdem cennette iskân edilmesinden önce yaratıldığı" ifade eden rivâyette "(فِيمَا يَزْعُمُونَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ)" "iddia ettiklerine göre ve en iyisini Allah bilir" ifadesi yer almaktadır. Fakat bu ara sözün müfessir Taberî'ye mi yoksa râvilerden birisine mi ait olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır. Abdullah Aydemir, Taberî'nin bu ifadesi ile rivâyete dair kuşkusunu belirttiğini ifade etmektedir.[107] Aydemir'in ifade ettiği üzere, eğer bu ibare Taberî'ye aitse ve müfessirin şüphesine işaret ediyorsa bu durumda Taberî bu şüphesini sarahaten ifade etmemekte ve bu şüphenin sebebini de beyan etmemektedir. Fakat Tefsir ilminde Taberî de dâhil olmak üzere[108] tüm müfessirler konuya dair izâhta bulunduktan sonra ilâhî murâd-ı ancak Allah'ın bilebileceğine işaret etmek için benzer ifadeler sık sık kullanmaktadır. Bu sebeple Taberî bu ifade ile rivâyete dair şüpheye işaret etmemiş olabilir. İkinci ihtimal olarak eğer bu ifade râviye ait ise râvi rivâyet esnasında rivâyetin lafzını tam olarak hatırlayamadığı için böyle bir ifadede bulunmuş olabilir. Ayrıca ibare rivâyetin sonunda değil arasında olması sebebiyle râviye ait olma ihtimali daha kuvvetlidir.

Tüm bunlar rivâyetlerin sıhhati açısından bazı problemlerin olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Taberî "*Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk"* adlı eserinde evrenin yaratılışı konusunu işlerken ilgili rivâyetlere gelince İbn İshak hakkında şunları ifade etmiştir:

> "İbn İshak'a gelince o, bu husustaki sözlerini kimseye dayanmayan senetsiz olarak söylüyor. Bu (hilkat meselesi), ancak yüce Allah'ın veya elçinin (s.a.v.) haber vermesiyle anlaşılabilecek şeylerdendir. Bu hususta Allah Resul'ünden rivayetler vardır."[109]

Âmâl Rebî' konuya dair rivâyetlerin çoğunun mevzu olduğu kanaatine ulaşmıştır.[110]

Rivâyetler Kitâb-ı Mukaddes anlatısı ile paralellik arz etmektedir. Aynı zamanda bu rivâyetlerin Kur'anî bir üsluba sahip olmadığını ve Ehl-i Kitap menşeli olduğunu söylemek oldukça kolaydır. Ayrıca zikrettiğimiz rivâyetler neredeyse lafız

---

107 Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, s. 309-311.
108 Bkz.: Taberî, **Câmiu'l-Beyân,** c. VIII, s. 275; c. XII, s. 387; c. XXIII, s. 237, 254; c. XXIV, s. 32.
109 Taberî, **Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, c. I, s. 36.
110 Âmâl Rebî', **el-İsrâiliyyât fî Tefsîrî't-Taberî**, s. 132.

olarak şuan elimizde mevcut olan Kitâb-ı Mukaddes'teki Havva'nın yaratılışının anlatıldığı kısım ile aynıdır. Kitâb-ı Mukaddes'te ise şöyle anlatılmaktadır:

> "Ve RAB Allah dedi ki: Adamın yanız olması iyi değildir; kendisine uygun bir yardımcı yapacağım. Ve RAB Allah her kır hayvanını, ve onlara ne ad koyacağını görmek için adama getirdi; ve adam her birinin adını koydu ise; canlı mahlûkun adı o oldu; fakat adam için kendisine uygun yardımcı bulunmadı. Ve RAB Allah adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı, ve onu adama getirdi. Ve adam dedi: Şimdi bu benim kemiklerimden kemik ve etimden ettir; buna Nisa denilecek, çünkü o İnsandan alındı. Bunun için insan anasını ve babasını bırakacak, ve karısına yapışacaktır ve bir beden olacaklardır. Ve adam ve karısı, ikisi de çıplaktılar, ve utançları yoktu."[111]

> "Ve adam karısının adını Havva koydu; çünkü bütün yaşayanların anası oldu."[112]

1.3.3. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939)

"İbn Ebî Hâtim"'in bu eserinin tamamı her ne kadar günümüze ulaşamamış olsada kendisinden önceki rivâyetleri ve görüşleri ihtiva eden ansiklopedik bir eser olması sebebiyle tıpkı Taberî'nin tefsiri gibi Tefsir Tarihinde büyük bir öneme sahiptir.[113] Ayrıca İbn Ebî Hâtim Hadis ve Rical ilmi alanlarına vukufiyeti ile şöhret kazanmıştır. Bu da müfessirin teorik olarak ortaya koyduğunu nasıl pratiğe döktüğünü tespit etme imkânı vermektedir.[114] Bununla birlikte İbn Ebî Hatim'in tenkit ettiği veya herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvilere Tefsirinde yer verdiği görülmektedir. Bu durumda müfessirin benimsediği ve kısmen eserinin mukaddimesinde de ifade ettiği zayıfta olsa her bir rivâyetin reye tercih edilmesi gerektiği ilksiyle izah edilmektedir.[115]

İbn Ebî Hâtim "*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*" adlı eserinde sadece şeyhlerinin rivâyetlerini nakletmekle yetinmiştir.[116] Kadının yaratılışı konusunda da ilgili tüm rivâyetleri tâdâd etmiştir. Fakat herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Zaten

111 **Kitabı Mukaddes**, "Tekvin", 2/18-25, s. 2-3.
112 **Kitabı Mukaddes,** "Tekvin", 3/20, s. 3.
113 Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-,** Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2003, s. 11-12; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, s. 552.
114 Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 136.
115 Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 147-156.
116 İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi,** s. 552.

müfessir eserinde genel olarak bu yaklaşımı devam ettirmiş ve kendi görüşlerini açıklamamak için gayret etmiştir. Günümüze ulaşan kısmıyla eserin tamamında müfessirin görüşleri iki sayfayı geçmemektedir. Hatta müfessir birbiriyle çelişen rivâyetleri te'vil cihetine dahi gitmemiştir. Bu itibarla eser, bir Hadis kitabı hüviyetindedir.[117] Ayrıca müfessirin bu tefsiri telif etme amacı müfessirin eserinin mukaddimesinde beyan ettiği üzere Kur'an'ın Tefsiri ile ilgili rivâyetleri tahric etmektir.[118] Müellif, bu eserinde ayetin tefsiriyle yakından ilgili olmasa dahi bilgi değeri taşıdığı için bazı rivâyetleri kaydetmiştir.[119] Aşağıda zikredeceğimiz rivâyetlerin bir kısmının bu kategoriye girdiği anlaşılmaktadır. Konumuzla ilgili rivâyetler şöyledir:

1. "Ahmed b. Osman b. Hakîm el-Evdî (ö. 261/875), Ahmed b. Mufaddal (ö. 215/830), Esbat, Süddî (ö. 127/745): Siz tek bir nefisten yaratan Rabbinize ittika edin: 'Sizi tek bir nefisten yaratan'a gelince Âdem'den (a.s.)'dır. Mücâhid ve Ebi Malik'ten; Katade ve Mukatil'den buna benzer rivayet etti."

2. "Ebu Saîd el-Eşecc (ö. 257/871), Ebu Abdirrahman el-Hârisî, Cüveybir (ö. 140-150/757-767), Dahhak (ö. 105/723): "Ondan eşini yarattı" Havva'yı Âdem'in arka kaburga kemiğinden yarattı. O kaburga kemiklerinin en alt kısmıdır." dedi."

3. "Babam, Mukatil b. Muhammed, Veki', Ebu Hilal, Katade (ö. 117/735), İbn Abbas'tan tahdis etti: "Ondan eşini yarattı" sözü ile kasdediliyor ki: Kadın, erkekten yaratıldı. (Bu sebeple) Kadının arzusu erkeğedir. Erkek, topraktan yaratılmıştır. Onun da arzusu yeredir. Kadınlarınızı hapsedin."

4. "Haccac b. Hamza, Şebâbe (ö. 204/819), Verkâ' b. 'Umar (ö. 161/778), İbn Ebî Necih (ö. 101/719), Mücâhid b. Cebr'den (ö. 103/721) tahdis etti: Adem uyurken, Havva Adem'in kısa (kemiğinden yaratıldı) Sonra Âdem uyandı ve 'Esa' dedi. Nabatça'da kadın anlamına gelir."

5. "Süddî (ö. 127/745), Katade (ö. 117/735), Mukâtil b. Hayyân'dan (ö. 150/767) rivâyet edildi ki O, Havva'dır."[120]

---

[117] Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 85.

[118] Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir et-Temîmî er-Râzî İbn Ebû Hâtim (ö. 327/939), **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, Suudi Arabistan, Mektebetü Nizâr Mustafa, 3. Baskı, 1419, c. I, s. 14.

[119] Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 98.

[120] İbn Ebî Hâtim, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, c. III, s. 852-853.

Biz burada tekrara düşmeme gayesiyle İbn Ebî Hâtim'in naklettiği Taberî'nin Tefsirinde ve Tarihinde olmayan rivâyetleri zikrettik. Buradan hareketle İbn Ebî Hâtim'in Tefsirinde Taberî'ye oranla konuyla ilgili daha fazla ve detaylı rivâyetlere yer verdiği görülmektedir.

Süddî kanalıyla gelen ilk sırada naklettiğimiz rivâyetin senedi İbn Ebî Hâtim'in Tefsrinde beşyüzden fazla kez tekrar etmektedir. Senette yer alan Esbât'ın güvenilirliği âlimler nezdinde tartışmalıdır. Ayrıca yine senette zikri geçen Ahmed b. el-Mufaddal'ın ise Şii ulemâ arasında yer alması bazı şüphelere ve güvensizliklere sebebiyet vermiştir. Fakat bu durum İbn Ebî Hâtim'i O'nun rivâyelerini terk ettirmeye sevk etmemiştir.[121] Aynı şekilde Mücâhid kanalıyla gelen dördüncü sıradaki rivâyetin senedin de tefsirde 681 kez zikri geçmektedir. Bu tarikte yer alan İbn Ebî Necîh Kaderî, Verkâ'nın ise Mürcii olmakla itham edilmesine rağmen bu durum âlimler tarafından onların güvenilir kabul edilmelerine engel teşkil etmemiştir.[122] Birinci, ikinci, dördüncü ve beşinci sırada naklettiğimiz rivâyetler tabiinden bir âlime nispet edilmesi sebebiyle maktû olma özelliğine sahiptir ya da râviler rivâyeti aldıkları hocalarının ismini zikretmeksizin tedlis yaparak nakilde bulunmuşlardır. Tüm bunlardan hareketle İbn Ebî Hâtim'in Tefsirinde bu rivâyetlere atıf yapmakta ve Tefsirinde bu tarikle gelen rivâyetleri belli bir ölçüde sahih kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim ile aynı dönemde yaşamış İbn Münzîr (ö. 318/930) *Tefsiru'l-Kur'an* adlı eserinde konuyla ilgili bazı riâyetleri nakletmiştir. Fakat O'nun Tefsirinde yukarıda üçüncü sırada naklettiğimiz rivâyetteki bazı farklılıklar dikkatimizi çekti. İlgili rivâyette senedin baş tarafında yer alan iki râvinin değişimi ile birlikte rivâyetin son kısmında yer alan "kadınlarınızı hapsedin" ifadesi hazfedilmiş ve rivâyetin arasına "kadınlarınızı sevin" ifadesi ilave edilmiştir. Sonrasında rivâyet şu hali almıştır:

---

[121] Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 36, 68-69.
[122] Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 34, 71-73.

"Musâ, Yahyâ, Veki', Ebu Hilal, Katade (ö. 117/735), İbn Abbas'tan tahdis etti: "Kadın, erkekten yaratıldı. (Bu sebeple) Kadının arzusu erkeğedir. Kadınlarınızı sevin. Erkek, topraktan yaratılmıştır. Onun da arzusu yeredir."[123]

Bu durumda rivâyet kültüründeki zaafiyete ve râvinin değişimi ile birlikte rivâyetin metninde nasıl büyük bir değişim meydana geldiğini gözler önüne sermektedir.

1.3.4. Sa'lebî (ö. 427/1035)

Hicrî Üçüncü Asrın ortalarında dünyaya geldiği tahmin edilen Arap dili âlimi ve müfessir Sa'lebî'nin en meşhur eseri "*el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'an"* olmakla beraber "*Arâisü'l-Mecâlis"*, "*Katlâ el-Kur'an", "Dîvânü's-Sa'lebî, Rebîu'l-Müzekkirîn"* ve *"el-Kâmil fi'l-Kur'an"* diğer eserleri arasındandır.[124]

Sa'lebi Tefsirinin mukaddimesinde kendisinden önceki müfessirlerin eserlerinde farklı metotlar takip ettiğini; geniş, güzel, güvenilir bir tefsire rastlamadığını ve bunun için Tefsirini kaleme aldığını ifade etmiştir.[125] Fakat Zehebî'ye göre Sa'lebî'nin Tefsirinin içerisinde hurafe ve batıl olduğu aşikâr olan, aklın ve dinin kabul etmeyeceği pek çok rivâyet mevcuttur.[126] Remzî Na'nâa ise Sa'lebî'nin bu tür rivâyetler nakletme konusunda diğer tüm müfessirleri geçtiğini ifade etmektedir.[127]

Sa'lebî "*el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an"* adlı eserinde Bakara Suresi'nin ilgili ayetlerinde Taberî'den farklı olarak Allah Teâla "Hz. Âdem'in sol kaburga kemiğinden" aldığı zaman O'nun acı hissetmediğini ifade etmiş ve rivâyetin devamında farklı bir ilavede bulunmuştur.

---

[123] Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzîr el-Nîsâbûrî (ö. 318/930), **Tefsiru'l-Kur'an**, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Medine, Dâru'l-Meâsir, 1. Baskı, 1423/2002, c. II, s. 542.

[124] Mehmet Suat Mertoğlu, **DİA,** "Sa'lebî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, İstanbul, c. XXXVI, s. 28-29; İsmail Cerrahoğlu, "es-Sa'lebi ve Tefsiri", **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)**, 1980, Sayı: 4, s. 55-60.

[125] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), **el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an**, thk. Salah b. Salim b. Saîd, Hasen b. Ahmed el-Gazalî, Emin Atıyye, Zeyd b. Ali Mehdî, Daru't-Tefsir, Cidde, 1. Baskı, 1436/2015, c. II, s. 7-250.

[126] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 143-149.

[127] Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir**, s. 251.

Melekler Âdem'in ilmini imtihan etmek için O'na yanı başında duranın ne olduğunu, o'nu ne olarak isimlendirdiğini ve niçin böyle isimlendirdiğini sorduktan sonra melekler ile Hz. Âdem arasındaki diyalog şöyle devam etmiştir:

"Melekler "O'nu seviyor musun Ey Âdem?" dediler. Âdem "evet" dedi. (Sonra) melekler Havva'ya "O'nu seviyor musun Ey Havva?" dediler. Havva "hayır" dedi ve Havva'nın kalbinde, Âdem'in kalbindeki sevgi konusunda zayıflık vardı. Melekler "eğer bir kadın kocasına sevgi konusunda sâdık olsaydı Havva kocasına sâdık olurdu." dediler."[128]

Sa'lebî'in bu ifadelerinin uydurma olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisinden önceki hiçbir kaynakta veya Tefsir eserinde böyle bir ifadeye rastlanmamaktadır. Rivâyetin bu kısmı Kurtubî'nin Tefsirinde de mevcuttur. Müfessir Havva'nın kalbinde eşi Hz. Âdem'e karşı O'ndan kat kat fazla sevgi olmasına rağmen böyle cevap verdiğini ifade etmektedir.[129]

Sa'lebî'nin peygamber kıssalarını anlattığı "*Arâisu'l-Mecâlis"* eseri de tıpkı Tefsiri gibi çok sayıda isrâiliyat rivâyeti ihtiva etmektedir. Sa'lebî'nin bu eserinde Tefsirine oranda daha fazla sayıda isrâiliyat ve hurafe rivâyet içerdiği anlaşılmaktadır. Bu eserde müfessir, Havva'nın yaratılışını müstakil bir bab altında anlatmaktadır. Müfessir bu eserinde Tefsirinde zikrettiği rivâyetleri kaynağına işaret etmeden senetsiz olarak "(قال المفسرون)" "müfessirler dedi ki" ifadesi ile nakletmektedir. Devamında ise Sa'lebî iki ziyade rivâyette bulunmaktadır. Fakat bu iki rivâyetin mevzu olduğu aşikârdır. Rivâyetler şöyledir:

"(Şöyle) denilmiştir: Günler ve aylar geçmesi ile erkeğinin güzelliğinin arttmasının bir hikmeti vardır. Çünkü (erkekler) topraktan yaratılmıştır. Çamur her geçen gün güzelliğini arttırır. Kadınlar ise günlerin geçmesi ile çirkinlikleri artar. Çünkü (kadınlar) etten yaratılmıştır. Et günler geçtikçe bozulur."[130]

"Bazı haberlerde (şöyle geçmektedir): Adem Havva'yı görünce ona elini uzattı. (Bunun üzerine hemen) melekler şöyle dedi: "Ey Adem yavaş ol!" (Adem) dedi ki: Niçin? Allah onu

---

[128] Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân,** c. III, s. 233

[129] Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyin Limâ Tadammana Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân**, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Buruc Yayınları, 3. Baskı, 2005, c. I, s. 585.

[130] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), **Arâisu'l-Mecâlis**, Kâhire, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 4. Baskı, 1374/1954, s. 29.

> benim içn yarattı” Melekler şöyle dedi: Onun mehirini vermedikçe (ona dokunma). Adem de, ‘Onun mehri nedir?’ dedi. Melekler “Onun mehri, Efendimiz Muhammed’e (s.a.v.) üç salavat-ı şerife getirmendir’ dediler. Adem “Muhammed kim?” dedi. Melekler “Senin çocuklarından son nebidir. Muhammed olmasaydı sen yaratılmazdın.” dedi.”[131]

Ebu İshâk es-Sa’lebî’nin bir diğer eseri “*Katla’l-Kur’an”* “(Kur’an Şehitleri)”’dir. Bu eserde Kur’an-ı Kerim’i dinlerken, “okurken veya okuduktan” sonra ondan etkilenerek vefat eden kimselerin kıssaları işlenmektedir. Eser bu isimle ve bu muhteva ile yazılmış tek eser olma özelliğine sahip olmakla birlikte müellif bu eserinde rivâyetlere yaklaşım hususunda aynı tavrını devam ettirmiştir. Sa’lebî bu eserinde de pek çok hurafe, akıl dışı, garip kıssa ve rivâyete yer vermiştir. Müellifin bu tutumunda iyi bir hatip ve vaiz olmasının etkili olmuş olması muhtemeldir.[132]

1.3.5. Vâhidî (ö. 468/1076)

Vâhidî, Sa’lebî’nin talebesidir[133] ve Tefsirinin mukaddimesinde Tefsirini aldığı hocaları arasında Sa’lebî’yi de anmaktadır.[134] Müfessir ilk olarak “*el-Basît fî Tefsîru’l-Kur’an”* adlı Tefsirini telif etmeye başlamış fakat bu eseri tamamlaması uzun vakit alacağını düşünerek muhtasar olarak “el-*Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz”* adlı eserini telif etmiştir. Sonrasında bu iki Tefsire ilave olarak “*el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd”* adlı eseri telif etmiştir.[135]

Vâhidî, “*el-Basît fî Tefsîru’l-Kur’an”* adlı hacimli Tefsir’inin mukaddimesinde bu Tefsiri kaleme alırken uyguladığı yöntemi izâh ederken “lafzın taşımayacağı ve ifadenin fayda sağlamadığı fasit sözlere ve değersiz yorumları dikkate almadım ve bunları söylemekle vakit kaybetmedim” demektedir.[136] Bu ifadesi ile birlikte müfessir bu eserlerinde hocası Sa’lebî gibi israiliyat rivâyetlerine

---

[131] Sa’lebî, **Arâisu’l-Mecâlis**, s. 29.
[132] Hüseyin Çelik, “Ebû İshâk es-Sa’lebî’nin “Katla’l-Kur’an”ındaki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, c. IX, Sayı: 1, s. 93-109.
[133] İbn Teymiyye, **Mukaddime fî’t-Tefsir**, s. 51.
[134] Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Nîsâbûrî el-Vâhidî (ö. 468/1076), **et-Tefsîru’l-Basît**, thk. Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmîyye Heyeti, Riyad, İmâdetu’l-Bahsi’l-İlmî Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1. Baskı, 1430, c. I, s. 424.
[135] Abdurrahman Çetin, **DİA,** “Vâhidî”, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, İstanbul, c. XXXXII, s. 438-439. Vâhidî’nin Tefsir Yöntemi hakkında bkz.: Osman Kara, “Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, c. II, Sayı: 3, s. 296-316.
[136] Vâhidî, **et-Tefsîru’l-Basît**, c. I, s. 427.

çokça yer vermektedir. Fakat Vâhidî'nin eserlerinde isrâiliyat rivâyetleri hocası Sa'lebî'ye oranla daha azdır. Nitekim incelediğimiz örnekte de bu durum görülmektedir. Vâhidî Tefsirinde ısrarla Havva'nın "Hz. Âdem'in kaburga kemiklerinden birinden yaratıldığını" söylemektedir.[137]

Vâhidî, Allah Teâla'nın Havva'yı Hz. Âdem'den yaratmasının hikmetini bu sayede Hz. Âdem'in O'nu daha çok sevmesi ve O'na meyletmesi olarak ifade etmiştir.[138] Fakat müfessir daha muhtasar olan Tefsirlerinde bu hikmete yer vermemiştir.[139] Vâhidî örneğinde de olduğu gibi eserlerin hacmi arttıkça ve konu detaylı bir şekilde incelenmek istendiğinde isrâiliyat riâyetlerine başvuru da o oranda artmaktadır.

1.3.6. Begavî (ö. 516/1122)

İbn Teymiyye'nin tespiti üzere Begavî'nin Tefsiri Sa'lebî'nin Tefsirinin özetidir ve Sa'lebî'nin Tefsirinin mevzu ve bidatçi rivâyetlerden arındırılmış halidir.[140] Nitekim Begavî Tefsirinin mukaddimesinde özellikle hocası Sa'lebî'nin ismini zikretmekte ve O'ndan nakillerde bulunduğunu ifade etmektedir.[141] Bu sebeple eser, pek çok isrâiliyat ve mevzu rivâyet içermektedir. Fakat Ebu Şehbe'nin tespitine göre Sa'lebî'nin Tefsirine oranla bu rivâyetler daha azdır.[142]

Begavî "*Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an*" adlı eserinde incelemiş olduğumuz yaratılış hadisesini herhangi bir kişiye isnat etmeksizin senetsiz olarak Sa'lebî'nin eserinde zikrettiğinin benzeri şekilde tahkiye etmiştir. Fakat sonunda yukarıda işaret ettiğimiz ziyadelere yer vermemiştir. Bu takdirde rivâyet şöyle zikredilmektedir:

---

137 Vâhidî, **et-Tefsîru'l-Basît**, c. VI, s. 282; c. IX, s. 509; c. XIII, s. 134; c. XIIX, s. 33-34.
138 Vâhidî, **et-Tefsîru'l-Basît**, c. IX, s. 509.
139 Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Nîsâbûrî el-Vâhidî (ö. 468/1076), **el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dımeşk-Beyrut, Dâru'l-Kalem, Dâru'ş-Şâmiye, 1. Baskı, 1410, s. 250; **el-Vâsît fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1410/1994, c. II, s. 3.
140 İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 51.
141 Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an,** thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Riyad, Daru Tîbe, 4. Baskı, 1417/1997, c. I, s. 34.
142 Ebu Şehbe, **el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kütübi't-Tefsîr**, s. 128.

> "Âdem cennette, kendisiyle beraber olacak bir eşi olmaksızın yalnız başına idi. Bir zaman uykuya daldı. Allah O'nun eşini onun sol kaburga kemiğinden bir parçadan yarattı. (O) Havva olarak isimlendirildi. Çünkü o, bir canlıdan yaratıldı. Allah Havva'yı Adem hiçbir şey hissetmeden yarattı. (Bu sırada) hiçbir acı duymadı. Eğer bir acı duysaydı erkek kadını asla sevmezdi. (Adem) uykudan uyanınca başınca oturan Allah'ın yarttıkları arasında en güzel surette bir kadın gördü. Âdem kadına: "Sen kimsin?" dedi. O, "Ben senin eşinim. Allah beni senin için yarattı. Sen bende bende sende sükûnet bulayım diye" dedi."[143]

Begavî Tefsirinde yer yer rivâyetleri senetleri ile birlikte aktarmaktadır. Fakat eserde bu rivâyetin kaynağına işaret eden senet zincirine yer verilmemiştir ve rivâyetler Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerindeki kadar sistematik değil daha çok sözlü nakil üslubu ile aktarılmaktadır.

1.3.7. Hâzin (ö. 741/1341)

İbn Teymiyye'nin ifade ettiği üzere, Hâzin'in "*Lubâbu't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl"* adlı Tefsiri Begavî'nin "*Meâlimü't-Tenzîl"* isimli Tefsirinin muhtasarıdır. Nitekim müfessir, Tefsirinin mukaddimesinde de bunu belirtmiştir.[144] Bu itibarla Hâzin'in Tefsiri de -tıpkı hocasının eseri gibi- pek çok isrâiliyat rivâyeti ve inançla ilgili olmayan garip rivâyetler içermektedir. Müellif aynı zamanda Tasavvuf ehli bir vaizdir.[145] Müfessirin rivâyetlere yaklaşımında ve bilhassa kıssa anlatımında bu özelliği etkili olmuştur.

Hâzin "*Lubabu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl"* adlı Tefsirinde konuyla ilgili rivâyetler üzerinden Havva'nın yaratılışını tahkiye ederken Hz. Âdem'in kaburga kemiklerinden sol yanındaki en kısa kemiğin alındığını ve o kemiğin yerinin etle kaplandığını anlatırken -Sa'lebî'nin tefsirinde olduğu gibi- bundan hiçbir acı hissetmediğini söylemiştir. Rivâyetin akabinde Begavî, İbn Cevzî (ö. 597/1201) ve Hâzin'in tefsirlerinde yer alan şu ortak ziyade dikkatleri çekmektedir: *"Eğer adam bundan bir acı hissetseydi kadını asla sevmezdi."* Ayetin tefsirinin devamında da

---

[143] Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an,** c. I, s. 82.

[144] Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdadî (ö. 741/1341), **Lubabu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl**, thk. Muhammed Ali Şaban, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, c. I, s. 3-4.

[145] Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir**, s. 314; M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat,** s. 150-156.

Âdem'in uykudan uyandıktan sonra Havva'yı Allah'ın yarattıkları arasında en güzel surette gördüğü ilave edilmiştir.[146]

Begavî, İbn Cevzî ve Hâzin'in eserlerinde rastlanan bu ilavenin müfessirlerin kendi yorumları veya konuya dair değerlendirmeleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Taberî'nin eserlerinde rastlanan "(فِيمَا يَزْعُمُونَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ)" "iddia ettiklerine göre ve en iyisini Allah bilir" ibaresine ve bu bilginin kaynağının Ehl-i Kitab olduğuna işaret eden "(فيما بلغنا عن أهل الكتاب من أهل التوراة وغيرهم من أهل العلم)" "Bize Ehl-i Kitab'tan Ehl-i Tevrat ve diğer ilim ehlinden ulaştığına göre" ifadesine bu Tefsirlerde rastlanmamaktadır.

Sa'lebî, Begavî, Vâhidî ve Hâzin arasındaki hem hoca-talebe ilişkisi hem de Tefsirlerinin rivâyet ağırlıklı olması sebebiyle bu dört müfessirin eserlerinin muhtevası ve eserlerindeki metodları büyük benzerliklere sahiptir. Bu müfessirler ilgili rivâyetleri senet zinciri zikretmeksizin ya da senette bazı ınkıtalar yaparak nakletmişlerdir. Bu durum rivâyetlerin sıhhati ve kabulüne dair şüphelere sebebiyet vermektedir. Bu husus rivâyet ilminin tarihî süreçte yaşadığı kırılma ile doğru orantılıdır. Nitekim Süyûtî'nin ifade ettiği üzere; Taberî, İbn Ebî Hâtim, İbn Mace, Hâkim, İbn Merdeveyh (ö. 410/1020), İbn Hibban ve İbn Münzir (ö. 318/930) gibi müfessirlerden sonra gelen ulemâ, rivâyetlerde senetleri ihtisar etmiş ve kavilleri keserek nakletmişlerdir. Bu sebeple Tefsir ilmi içerisine zayıf rivâyetler girmiş; sahih ve zayıf rivâyetler birbirine karışmıştır. Her müfessir rastladığı ve hatırladığı tüm rivâyetleri aktarmıştır. Onlardan sonra gelenler ise bu nakilleri sahih zannederek selefe ait olup olmadığını araştırmaksızın Tefsir kaynaklarına müracaat etmeden aktarmışlardır.[147] Süyûtî'nin bu ifadelerine benzer şekilde Zehebî de rivâyet tefsirlerindeki zayıflığın sebeplerini "Tefsirde uydurmaların çokluğu", "Tefsire isrâiliyatın duhulü" ve "senetlerin hazfedilmesi" olarak sıralamaktadır.[148]

---

[146] Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an,** c. I, s. 82; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî el-Cevzî (ö. 597/1201), **Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr**, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut, Daru'l-Kitâb el-Arabî, 1. Baskı, 1422, c. I, s. 366; Hâzin, **Lubabu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl,** c. I, s. 37-38.
[147] Süyûtî, **İtkân**, c. IV, s. 189.
[148] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. I, s. 115.

Bu dönem âlimlerinden Ebû Leys es-Semerkandî[149] (ö. 373/983), İbn Ebî Zemenîn[150] (ö. 399/1008), Mâverdî[151] (ö. 450/1058), Zemâhşerî[152] (ö. 538/1144), İbn Cevzî[153] (ö. 597/1201), Beydavî[154] (ö. 685/1286), Nesefî[155] (ö. 710/1310) gibi diğer müfessirler ise eserlerinde bu rivâyetleri Taberî kadar detaylı nakletmemişlerdir. Fakat bu müfessirlerin de bu isrâiliyat rivâyetlerini kabul ettikleri ilgili ayetlerin izâhından ve bu rivâyetleri tenkit etmemelerinden anlaşılmaktadır.

1.4. HADİSLERDE KADININ YARATILIŞI VE ERKEN DÖNEM HADİS-İSRÂİLİYAT İLİŞKİSİ

Hadis kitaplarında da Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlerin olduğu bilinmektedir. İsrâiliyat, Hadis kaynaklarına Tefsir ilminde varlık bulmasına benzer bir şekilde girmiştir. Nitekim bu süreçte kültürler arası etkileşim, ihtida eden Ehl-i Kitap ve Ehl-i Kitab'ın sözlü ve yazılı kültürünü merak eden Müslümanların soruları büyük rol oynamıştır.[156] Bu sebeple konu, hadis-isrâiliyat ilişkisi açısından da büyük bir öneme sahiptir. Burada öncelikle ilgili hadisleri nakledelim sonrasında hadisleri senet ve metin açısından tenkit edelim. Konuyla ilgili hadisler şöyledir:

---

149 Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkândî (ö. 373/983), **Bahru'l-Ulûm**, thk. Ali Muhammed Muavvıd- Âdil Ahmed Abdü'l-Mecîd, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1413/1993, c. I, s. 110-111; c. I, s. 327-329.

150 İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillâh b. İsâ b. Muhammed el-Mürrî (ö. 399/1008), **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz**, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Mısır/Kâhire, el-Fârûk el-Hadîse, 1. Baskı, 1432/2002, c. I, s. 344.

151 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî (ö. 450/1058), **en-Nüket ve'l-Uyûn**, thk. Seyyid İbn Abdi'l-Maksûd b. Abdirrahîm, Beyrut/Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, c. I, s. 104; 446; **A'lâmu'n-Nübüvve**, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, 1. Baskı, 1409, s. 56-57.

152 Zemahşerî, **el-Keşşâf,** c. I, s. 461-462; c. III, s. 472.

153 İbn Cevzî, **Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr,** c. I, s. 366.

154 Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî (ö. 685/1286), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,** thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, Beyrut, Daru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1. Baskı, 1418, c. II, s. 58.

155 Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdulah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâikuku't-Te'vîl,** thk. eş-Şeyh Mervân Muhammed eş-Şe'âr, Lübnan, Daru'n-Nefâis, 3. Baskı, 1435/2014, c. I, s. 304.

156 Ali Kuzudişli, "İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?", **İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi**, 2017, Sayı: 1, s. 25-53.

1. Ebu Hureyre (ö. 58/678): "Muhakkak ki kadın kaburga kemiği gibidir. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi haline bırakırsa, ondan eğri olduğu halde yararlanırsın"[157]

2. Ebu Hureyre: "Muhakkak ki kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Onu tam anlamıyla düzeltmen mümkün değildir. Ondan yararlanmak istersen, ancak kendisinde mevcut olan bu eğrilikle birlikte faydalanabilirsin. Eğer onu düzeltmeye kalkarsan kırarsın. Onun kırılması ise boşanmasıdır."[158]

3. Ebu Hureyre: "Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa, bir olaya şahit olduğu zaman ya hayır söylesin yahut da sussun. Kadınlar hakkında (birbirinize hayrı) tavsiye edin. Muhakkak ki kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri de uç/üst kısmıdır. O kısmı doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi halinde bırakırsan da eğri kalır. Onun için kadınlar hakkında (birbirinize) hayrı tavsiye ediniz."[159]

Naklettiğimiz her üç hadis ve Kütübü Tisa'da yer alan diğer tariklerindeki[160] râviler bazı zabt kusurları sebebiyle tenkide tabi tutulmuştur. Rivayet (عن) "an" sigasıyla nakledilmiş mu'an'an hadisler olması ve tedlis şüphesi barındırması sebebiyle de pek fazla itibar görmemiştir. Ayrıca rivâyetler arasında uzunluk-kısalık ve lafız farklılıklarının mevcudiyeti de râvilerin zabt kusurlarına işaret etmektedir.[161] Ayrıca zikredilen hadislerin bazısı teşbihli forma bazısı ise yaratılışa işarete eder bir formda gelmektedir. Aynı zamanda hadis âlimi Müslim'in "*el-Câmiu's-Sahih*" adlı hadis külliyatında hadisleri sıhhat derecesine göre en güçlü rivâyetlerden zayıf rivâyetlere doğru sıraladığı bilinmektedir. Müslim'inde teşbih ifade eden rivâyeti ilk

---

157 Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Radâ" 6, c. II, s. 1090. Rivayetler arasında en geniş metne sahip olması hasebiyle Müslim'in bu rivayeti nakledilmekle iktifa edilmiştir. Benzer rivayetler için krş.: Buhârî (ö. 256/870), **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Nikah" 79, c. VII, s. 26; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), "Talak" 12, **el-Sünen**, thk. Beşşâr Avad Ma'rûf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1996, c. II, s. 485; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), **es-Sünen**, "Nikah" 35, thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, Suudi Arabistan, Dâru'l-Muğni, 1. Baskı, 1412/2000, c. III, s. 1425.

158 Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Radâ" 59, c. II, s. 1091.

159 Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Radâ" 60, c. II, s. 1091. Benzer rivayetler için krş.: Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Nikâh" 80, c. VII, s. 26; Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Enbiya" 1, c. IV, s. 133.

160 Hadisler Kütübü Tisa ve diğer Hadis kaynaklarında toplam altmış bir farklı tarik ile gelmektedir. Hadislerin tüm tarikleri ve râvilerinin adalet ve zabt yönünden değerlendirilmesi için bkz.: Cemal Ağırman, **Kadının Yaratılışı –İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım-**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2001, s. 57-134.

161 Ali Osman Ateş, **Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2. Baskı, Ekim 2006, s. 255-261.

sıraya koyması da tercihine işaret etmektedir.[162] Münekkid âlim Tirmizî (ö. 279/892) ise teşbihli formda gelen hadisin hasen, sahih ve bu vehci itibariyle garip olduğunu ifade etmiştir. İsnadı için ise ceyyid[163] demiştir.[164]

Hadisler coğrafyası itibariyle incelendiğinde ise; bu hadisler ilk râvilerine nispetle Basralı, Kufeli, Medinelidirler. Medinelilerin rivâyetinde teşbih formu hâkimken Kufeli ve Basralıların rivâyetleri ise yaratılış formundadır. Bu durumda Irak bölgesinin yabancı kültürlerle daha çok etkileşim içinde olması ile izah edilmektedir.[165]

Bu rivâyetlere bağlı olarak kadının eşine ihanet etmesi, aklının ve dinini eksik olması, fitne unsuru olması ve kendisinde uğursuzluk olduğu gibi bazı rivâyetler mevcuttur. Bu ifadeler Eski Yunan, Roma, Bizans, Yahudilik ve Hristiyanlık başta olmak üzere kadîm medeniyetlere dayanmaktadır[166] veya Peygamber Efendimize nispet edilerek O'nun otoritesinden yararlanmak suretiyle uydurulmuştur.[167] Hatta Sümerlere ait efsanelerde bir kaburga hikâyesinin olduğu fakat aralarındaki tek benzerliğin "kaburga" kelimesi olduğu ifade edilmektedir.[168]

Ali Kuzudişli'nin tespitine göre ise rivâyetlerdeki "kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı" ifadesi Ebû Hureyre'nin ifadesidir:

> "Her üçü de Ebû Hureyre'den nakledilmiş olan bu rivâyetler, kuvvetle muhtemeldir ki, daha önce çeşitli örneklerde gördüğümüz gibi birbirine eklenmiştir. Ebû Hureyre, kadınların hoş tutulmasını, iyilikle muamele edilmesini tavsiye eden Hz. Peygamber'in sözlerini rivayetinin arkasından, Tevrât Ehli'nden örnekle söz konusu tavsiyenin nedenini açıklamaya çalışmış,

---

[162] Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu'l-Hadîs ve Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele alınması)", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2019, c. XIX, Sayı: 2, s. 329.

[163] Ceyyid: "Hasen li-zâtihi mertebesinden yüksek olmakla beraber sahih derecesine vardığında tereddüt edilen hadîs" bkz.: Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Baskı, Eylül 2015, s. 50.

[164] Tirmizî, **es-Sünen**, "Talak" 12, c. II, s. 485

[165] Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", s. 323-338.

[166] Ali Osman Ateş, **Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın,** s. 427-429; Sadık Kılıç, "Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Fenomen Değildir!...", **EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler-,** c. X, Sayı: 27, s. 10-11.

[167] Huriye Martı, "Kadın Konusunda Rasulullah'a Nispet Edilen Uydurma Hadisler", **Mehir**, 1998, Sayı: 2, s. 31-35.

[168] Ali Kuzudişli, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi", (**Yayımlanmış Doktora Tezi**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü),** İzmir, 2004, s. 137-141.

fakat muhtemelen, onun bu açıklaması da hadisin devamı zannedilip öncekine birleştirilmiştir."[169]

Rivâyetin bu kısmı, bir olayın veya bir hükmün açıklamasını yapma ihtiyacı olarak ilave edilmiştir.[170] Ayrıca bu ve benzeri rivâyetlerin Allah Resulüne ait olmadığı, sonradan bunların hadis formuna sokulmuş Ehl-i Kitap kökenli rivâyetler olduğu ifade edilmiştir.[171]

Nevevî (ö. 676/1277) ve İbn Hacer gibi bazı hadis şârihleri başta olmak üzere çağdaş dönemde yapılan akademik çalışmalar, bu rivâyetlerin bir hakikate işaret etmekten daha çok teşbih olduğunu ifade etmişlerdir. Bu teşbih ile kadınların kaburga kemiği kadar narin ve hassas olduğuna işaret edilmektedir.[172]

Erken dönemden itibaren Kütübü Tisa içerisinde yer alan ve kadının yaratılışını konu edinen hadisler Tefsirlerde isrâiliyat rivâyetleri ile birlikte ele alınmıştır. Bilhassa Ahkâm Tefsirleri başta olmak üzere pek çok müfessir konuyu izâh ederken kadının yaratılışını konu edinen hadislere müracaat etmişlerdir. Bu eserlerde gerek bu hadislerin gerekse isrâiliyat rivâyetlerinin sahih olduğu kabulü üzerinden hüküm istinbat edilmiştir. Bu hadislere Mukâtil b. Süleyman, Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in eserleri başta olmak üzere bazı erken dönem rivâyet Tefsirlerinde rastlanamamaktadır. Fakat bu rivâyetler Vâhidî, Fahreddîn er-Râzî ve Hâzin gibi nispeten daha geç dönemde yaşamış müfessirlerin Tefsirlerde yer almaktadır.

Hanefî fakihçisi Cassâs'ın (ö. 370/981) konuyla ilgili rivâyetleri kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira müfessir, bu rivâyetler üzerinden bazı çıkarımlarda

---

[169] Ali Kuzudişli, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi", s. 139.

[170] Ali Kuzudişli, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi", s. 137-141.

[171] Ali Osman Ateş, **Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın,** s. 272; Cemal Ağırman, **Kadının Yaratılışı**, s. 269.

[172] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi Buhârî,** c. IX, s. 252-253; Cemal Ağırman, , **Kadının Yaratılışı**, s. 221-222; Sadık Kılıç, "Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Fenomen Değildir!...", **EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler-,** c. X, Sayı: 27, s. 20; Hatice K. Arpaguş, "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, 2010, s. 587-606; Züleyha Birinci, ""Nefs-i Vâhide" İfadesinden Harketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, Sayı: 47, s. 151-164.

bulunmaktadır. O, Nisâ Suresi 4/34. Ayeti[173] bağlamında kadının kocasına itaatsizliği ve nüşuzu ile hadiste zikri geçen eğri kaburga kemiği arasında ilişki kurmakta ve ilgili hadisin teşbihli formunu nakletmektedir.[174] Cassâs'ın kurmuş olduğu bu bağlantıdan hareketle her kadının yaratılışı itibariyle nüşuza meyilli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim benzer bir ifadeye Hâzin'in "*Lubabu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl"* adlı eserinde de rastlanmaktadır.[175]

Kurtubî'nin (ö. 671/1273) Tefsirinde yer yer isrâiliyat eleştirine rastlanmaktadır. Hatta sistematik olmayan bu eleştirilerin bu yüzyıllarda başladığı ifade edilmektedir.[176] Fakat müfessir, incelemiş olduğumuz rivâyetler özelinde aynı tavrı sergilememiştir. Konuyla ilgili neredeyse tüm rivâyetleri nakleden Endelüslü müfessir Kurtubî, bu rivâyetleri doğru kabul etmekle birlikte bu rivâyetler üzerinden hüküm çıkarmaya çalışmıştır. Bu itibarla müfessir, hem erkek hem kadın özellikleri gösteren hünsanın cinsiyetinin kaburga kemikleri sayılarak tespit edilebileceğini söylemiştir.[177] Müfessirin konuyla ilgili söyledikleri şöyledir:

> "… İşte ilim adamları buradan hareket ederek sakal, meme ve küçük abdestini bozmak bakımından eşit şekilde erkek ve kadın alametlerini kendisinde taşıyan hüsna-i müşkil'in mirasına kaburga kemiklerinin eksikliğinin delil gösterirler. Eğer onun kaburga kemiklerinden eksik olursa, ona erkek payı verilir. –Bu aynı zamanda Hz. Ali'den rivâyet edilmiştir.- Çünkü Hz. Havvâ, Hz. Âdem'in kaburga kemiklerinden yaratılmıştır."[178]

Kurtubî A'râf Suresi 7/190. Ayeti[179] bağlamında Havva'nın hamileliğinde şeytanın ona gelip doğacak çocuğun adını Abdülhâris koymalarını istemesi ile ilgili

---

173 Nisâ Suresi 4/34: "Allah'ın, (iki cinse) birbirinden farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar. Sâliha kadınlar Allah'a itaatkârdır; Allah'ın korumasına uygun olarak, kimsenin görmediği durumlarda da kendilerini korurlar. (Evlilik hukukuna) baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın; çünkü Allah yücedir, büyüktür."

174 Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cassâs el-Hanefî (ö. 370/981), **Ahkâmu'l-Kur'ân**, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhin, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1410/1994, c. II, s. 237-238.

175 Hâzin, **Lubabu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl,** c. I, s. 370.

176 Mustafa Öztürk, "Kur'an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım", s. 41-43.

177 Kurtubî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,** c. I, s. 584-586.

178 Kurtubî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,** c. I, s. 586.

179 A'râf Suresi 7/190: "Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince Allah'ın kendilerine verdiği şeyler hususunda O'na ortak koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir."

rivâyetleri naklettikten sonra bu rivâyetleri tenkit etmektedir. Nitekim O, bu isrâiliyat rivâyetleri için şunları söyler:

> "Bunun üzerine Havva ona Abdulharis adını verdi. Buna benzer zayıf hadisler Tirmizî ve başkalarında zikredilmektedir. İsrailiyatta sağlam olmayan pek çok şeyler de vardır. Kalbi olan herhangi bir kimse bunlara itibar etmez."[180]

1.5. İBN KESÎR ÖNCESİ İSRÂİLİYAT ELEŞTİRİSİNİN BAŞLAMASI

İbn Haldûn Ehl-i Kitap kaynaklı haberleri sahih ve mevsuk olanlarını araştırıp eserine alan ve bu rivâyetleri ilk tenkit eden âlimin İbn Atıyye olduğunu; Kurtubî'nin ise, İbn Atıyye'nin usulünü takip etmek suretiyle bunu şarkta yaptığını kaydetmektedir.[181] Bu itibarla Endelüslü müfessirler bu rivâyetlerin zararlı olduğu kanaatine Doğu'daki müfessirlerden daha erken ulaşmışlardır.[182] İbn Atıyye ve Ebû Hayyân ile birlikte sistematik olmayan ve her rivâyette rastlanılmayan isrâiliyat eleştirisi başlamıştır.[183] Hatta bu eleştirilerin daha erken dönemde Taberî ve Mâtürîdî'nin eserlerinde yer aldığı tespit edilmiştir.[184] Fakat bu isrâiliyat eleşirisinin her rivâyet için aynı şekilde gerçekleştiğini söylemek zordur. Nitekim İbn Atıyye "*Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz"* adlı eserinde kadının yaratılışı konusuyla ilgili bazı isrâiliyat rivâyetlerini özetleyerek nakletmiş ve herhangi bir tenkitte bulunmamıştır.[185]

Bu dönem müfessirleri arasında yer alan Mâtüridî (ö. 333/944) ise "*Te'vîlâtü Ehli's-Sünne"* adlı Tefsirinde Havva'nın/Kadının yaratılışı konusundaki ilgili rivâyetlerini teferruatlı bir şekilde nakletmemiştir. Ayrıca müfessir konuya dair farklı

---

180 Kurtubî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,** c. VII, s. 539.
181 İbn Haldûn, **Mukaddime,** s. 788.
182 Mehmet Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", s. 53.
183 Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 201-241.
184 Enes Büyük, "Tefsirde İsrâiliyyâta Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi", s. 774-776.
185 Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib b. Atiyye el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Mâlikî (ö. 541/1147), **Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,** thk. Abdusselâm Abdu'ş-Şâfî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1422, c. I, s. 126.

bir izâhta da bulunmaz.[186] Müfessirin bu tavrı erken dönem rivâyet tefsiri müfessirlerinden ayrışmaktadır.

1.5.1. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)

Râzî'nin eleştirisini incelemeden önce Ebû Müslim el-İsfahânî'den (ö. 322/984) bahsetmek uygun olacaktır. İsfahânî "*Câmiu't-Te'vîl li-Hükmi't-Tenzîl*" başlığıyla on dört ciltlik hacimli bir eser telif etmiştir; fakat bu Tefsir günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple O'na ait görüşleri ondan nakilde bulunun müfessirler -özellikle Fahreddin Râzî- yoluyla öğrenebiliyoruz.[187] Ebu Müslim el-İsfahânî'nin görüşleri çoğunlukla Şiî müfessir Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1068), Fahreddîn er-Râzî, Cemâlüddîn el-Kâsımî (ö. 1332/1914), Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rızâ (ö. 1935) gibi âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur.[188] Ebû Müslim rivâyetlere pek itibar etmemiş ve bazı yerlerde kendisinden önce hiçbir âlim tarafından dillendirilmemiş orijinal yorumlarda bulunmuştur.[189] Nitekim Nisâ Suresi'nin ilk ayetine dair getirmiş olduğu yorum da bunlardan bir tanesidir. Genel itibariyle Sünnî mezhepler tarihçilerinin taassubu, Moğollar tarafından Bağdat'ın işgali sırasındaki yangınlar, savaşlar, doğal afetler ve Mu'tezile mezhebi mensuplarının muhaliflerine karşı dışlayıcı tavırları ve eserlerinin okunmasının haram olduğuna dair verilen fetvalar sebebiyle bu mezhep mensuplarının eserlerinin pek çoğu günümüzde mevcut değildir.[190] Bu durumda tabiatıyla eksik veya fazla nakillere sebebiyet verebilmektedir. Sonraki dönem müfessirlerden bu yaklaşımı benimseyenlerin olabilmesi ihtimaline binaen İsfahânî'nin yaklaşımını zikretmekte fayda gördük. Mutezilî âlim bu ayetleri şöyle tefsir etmiştir:

"Hak Teâlâ'nın وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا buyruğundan murad, "Onun cinsinden, yani insan cinsinden, onun zevcesini yarattı" manasıdır. Bu Hak Teâlâ'nın وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجاً "Allah sizin

---

[186] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (ö. 3337944), **Te'vîlâtü Ehli's-Sünne**, thk. Mecdi Bâsellûm, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005, c. III, s. 3-4.

[187] Mustafa Öztürk, "Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî", **İslâmiyât**, 2003, c. VI, Sayı: 2, s. 123-140; Mustafa Öztürk, **Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu –Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği-,** Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 6. Baskı, Ağustos 2018, s. 7; Lütfullah Cebeci, **DİA**, "Ebû Müslim İsfahânî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, İstanbul, c. XXII, s. 509.

[188] Mustafa Öztürk, **Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu,** s. 90.

[189] Mustafa Öztürk, **Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu,** s. 99.

[190] Mustafa Öztürk, **Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu,** s. 17.

için, kendinizden zevceler yaptı” (Nahl 72) إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِّنْ أَنفُسِهِمْ “Allah, onlara kendilerinden bir peygamber gönderdiği için…” (Âl-i İmran 164) ve لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ “Andolsun, size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki…” (Tevbe 128) ayetlerinde olduğu gibidir.”[191]

Ebû Müslim’in bu görüşünü Begavî gibi bazı erken dönem müfessirleri tarafından zayıf kabul edilerek “(قيل)” “denildi ki” temriz sigası ile nakletmişlerdir.[192] Bu itibarla Begavî isrâiliyat rivâyetini Ebû Müslim’in görüşüne öncelemektedir.

Tefsirinde Ebû Müslim’den çokça nakiller yapan Râzî’nin[193] konuyla ilgili görüşüne gelecek olursak; konuyla ilgili İsfahânî’nin görüşüne meylettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca O, A’râf Suresi’nin 7/189. Ayeti[194] bağlamında Hz. Âdem ve Havva’nın çocuklarının dünyaya geldiği ve onların da şeytanın telkinleri sonucunda çocuklarına “Abdülharis” ismini verdiklerine dair isrâiliyat rivâyetlerini naklettikten sonra bunun doğru olmadığını izah eder. Akabinde yine Havva’nın yaratılışı konusunu tartışır. Buradan Razî’nin kanaati açıkça anlaşılmış olur, müellif şunları söylemektedir:

“Cenâb-ı Hak, هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَة “O, sizi bir candan yaratan…dır” buyurmuştur. Meşhur olan görüşe göre, bu ayette geçen “nefs” kelimesiyle, Hz. Adem’in nefsi kasdedilmiştir. Yine, Cenâb-ı Hak وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا “bundan da eşini yapan…” buyurmuştur. Bu tabirle de Hz. Havva kasdedilmiştir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: “Hz. Havva’nın, Hz. Adem’in nefsinden yaratılmış olmasının manası, Allah Teâlâ’nın, Hz. Havva’yı Hz. Adem’in kaburgalarından birinden yaratmış olmasıdır. Bunun hikmeti ise, cinsin, aynı cinse daha fazla meyyâl, arzulu ve istekli olmasıdır. Birbirine bitişmesinin illeti, cins birliğidir.” Ben derim ki, bu söz müşkildir. Zira, Allah Teâlâ, Hz. Adem’i doğrudan doğruya yaratmaya kâdir olduğuna göre bizi, “Allah, Havva’yı, Adem’in cüzlerinin

---

[191] Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fadl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), **Mefâtihu’l-Gayb**, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2. Baskı, 1420, c. IX, s. 478.
[192] Begavî, **Meâlimu’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’an**, c. V, s. 31.
[193] Râzî’nin Tefsirindeki Mu’tezilî görüşler için bkz.: Muammer Erbaş, “Sünni Tefsir Geleneğinde Mu’tezilenin Yeri –I (Mefâtihu’l-Gayb Örneği)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, Sayı: 20, s. 75-114; Muammer Erbaş, “Sünni Tefsir Geleneğinde Mu’tezilenin Yeri II (Mefâtihu’l-Gayb Örneği)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, Sayı: 22, s. 53-94.
[194] A’râf Suresi 7/189: “Sizi tek bir candan yaratan, kendisiyle mutlu olsun diye ondan da eşini yaratan O’dur. Erkek eşine yaklaşınca kadın hafif bir yük yüklenir, onu bir süre taşır; hamileliği ağırlaşınca rableri olan Allah’a şu sözlerle yalvarırlar: “Andolsun, bize kusursuz bir çocuk verirsen kesinlikle şükredenlerden olacağız!””

birbirinde yarattı…” demeye sevkeden şey nedir? Biz niçin, “Allah Teâlâ, Havva’yı da doğrudan doğruya yarattı.” demiyoruz. Hem, insanı tek bir kemikten yaratmaya kâdir olan, onu doğrudan doğruya yaratmaya niçin kâdir olamasın? Yine, “Onun sol kaburgalarının sayısı, sağ kaburgalarının sayısından noksandır” şeklindeki sözde de, hissin ve tıb biliminin hilafına olarak, sorgulanmayı gerektirecek bir durum mevcuttur. Geriye şöyle denilmesi ihtimali kalmıştır: “Biz bunu söyleyemediğimize göre, o halde, Hak Teâlâ’nın, وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا buyruğundaki min harf-i cerriyle kasdedilen nedir?” Biz deriz ki: Bir şeye bazan o şeyin şahsına, bazan da türüne göre işaret edilebildiğini zikretmiştik… O halde ayetten kasdedilen mana, “Allah, Hz. Adem’in eşini insan türünden yaratmıştır” şeklinde olur ki, bunun maksadı, Allah Teâlâ’nın, Hz. Adem’in eşini de kendisi gibi bir insan yaptığına dikkat çekmektedir.”[195]

Müfessir konuyu, bir kelâmcı bakış açısıyla Allah’ın Havva’yı bir aracı olmaksızın doğrudan yaratmaya kâdir olup olmaması bağlamında tartışmaktadır. Râzî’nin “…insanı tek bir kemikten yaratmaya kâdir olan, onu doğrudan doğruya yaratmaya niçin kâdir olamasın?” ifadesi burada önemlidir. Buradan hareketle müfessir, aklî deliller ile bu rivâyeti tenkit etmektedir. Aynı zamanda Remzî Na’naâ’nın tespiti üzere Râzî’nin Tefsirinde isrâiliyat nakilleri azdır ve yer yer isrâiliyat eleştirisine rastlanmaktadır. Bu eleştirinin temelinde ise ismet-i enbiya yani peygamberlerin hata işlemekten uzak olmaları vardır.[196] Müfessirin bu yaklaşıma sahip olmasında kanaatimizce kelamcı olmasının etkisini vardır. Nitekim bu örnekte de Hz. Âdem ve eşi Havva’ya Allah’a şirk koştuklarını isnat etmek bu ismet-i enbiya ilkesi ile çelişecektir. Râzî buna binaen bu rivâyetleri tenkit etmektedir.

1.5.2. Ebu Hayyan (ö. 745/1344)

Ebu Hayyan, Endülüslü bir müfessirdir. Endülüste Müslümanlar yaklaşık sekiz asır boyunca idarecilik yapmışlardır. Bu süre zarfında Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişki genel itibariyle siyasî idi. Bununla birlikte gerek giyim tarzı gerekse aile ilişkileri ve evlilik hususlarında Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında karşılıklı bir etkileşim olmuştur. Dinî açıdan çoğulcu bir yapıya sahip olan Endülüs’te Maliki mezhebi baskındır. Bu bölgede telif edilen Tefsirler ise genel

[195] Fahreddîn er-Râzî, **Mefâtihu’l-Gayb,** c. XV, s. 429.
[196] Remzî Na’nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi’t-Tefsir,** s. 298; Mustafa Öztürk, “Kur’an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım”, s. 36-40.

itibariyle Doğu İslam coğrafyasındaki kaynaklardan beslenmektedir.[197] Bu coğrafyada Tefsir ilmi "Hicrî 3. Asırda ortaya çıkmış, 5. Asırda parlamış, 6. Asırda İbn Atıyye ile zirvesine ulaşmıştır. 7. ve 8. Asırlar ise Endülüs Tefsirinin olgunluk devri olmuştur."[198] Burada yetişmiş müfessirler olarak Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), İbn Berracân (ö. 536/1142), İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), Ebu Bekir İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn Cüzeyy el-Ğırnâtî (ö. 741/1340), Ebu Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344) zikredilebilir.

Ebu Hayyan el-Endelüsî "*Bahru'l-Muhit'*"in mukaddimesinde isrâiliyat konusuna yer vermiştir. Müfessir, müfessirlerin eserlerinde sahih olmayan esbab-ı nüzûl rivâyetleri, tarih ile uyumlu olmayan hikâyeler ve fazilete dair sözler ve isrâiliyat naklettiklerini zikretmiştir. Bunların Tefsir ilmine yakışmadığını da ilave etmiştir.[199] Aynı zamanda bu Tefsir, Ebu Şehbe'nin tespitine göre içerisinde en az miktarda isrâiliyat bulunan Tefsirlerdendir.[200] Bununla birlikte Ebu Hayyan, aşağıda görüleceği üzere isrâiliyatı bir kaynak olarak kullanan müfessirleri de tenkit etmektedir.

Ebu Hayyan, Bakara Suresinde konuyla ilgili rivâyetleri zikrettikten sonra şu değerlendirmede bulunmuştur:

> "Bu kıssada müfessirlerin zikrettiği pek çok ziyadeler vardır. Onları zikretmekle (konuyu) uzatmıyoruz. Çünkü (ziyadeler) ayetin manasının ve tefsirinin temel aldığı (şeylerden) değildir."[201]

Müfessirin burada ziyade ile Kur'an ve sünnette olmayan isrâiliyat nakillerini kasdettiği anlaşılmaktadır. Naklettiğimiz ifadeden de anlaşıldığı üzere, Ebu Hayyan ile birlikte bu rivayetler özelinde sarahaten isrâiliyat eleştirisi başlamıştır. Fakat bu eleştiri sistematik olmaktan uzaktır. Yine bu coğrafyada yetişmiş âlimlerden "Mekkî b. Ebî Tâlib"'in eserinde herhangi bir tenkide rastlanmamaktadır. Müfessir ilgili

---

197 Mehmet Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", **İslâmiyât**, 2004, c. VII, Sayı: 3, s. 43-58.
198 Yunus Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, Sayı: 3, s. 249.
199 Ebû Hayyan, **Bahrû'l-Muhît fi't-Tefsîr**, c. I, s. 13.
200 Ebu Şehbe, **el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kütübi't-Tefsîr**, s. 140.
201 Ebû Hayyan, **Bahrû'l-Muhît fi't-Tefsîr**, c. I, s. 252-253.

rivâyetlerin bir kısmını nakletmekle iktifa etmişlerdir.[202] "İbn Cüzeyy" ise sadece konuyla ilgili ayetleri "Adem'in kaburgasından" ifadesi ile tefsir etmiştir.[203] İbn Cüzeyy'in eserinde konuya dair detaylı bir isrâiliyat anlatımının olmamasını bu rivâyetlere karşı bir tepki ve tenkit yöntemi olarak değerlendirebiliriz.

1.6. DEĞERLENDİRME

Erken dönem veya "klasik dönem" müfessirleri Kur'an-ı Kerim'in kısmen özet olarak anlattığı veya sadece atıf yapmakla yetindiği konuları o gün ellerinde mevcut olan kaynaklar ve rivâyetlerle beslemeye gayret etmişlerdir. Esasen isrâiliyat; murad-ı ilâhiyi daha iyi anlamak için sebeb-i nüzul rivayetlerine veya o dönemi tasvir eden rivâyetlere başvurarak yapılan tefsir faaliyeti gibi ayetlerde tahkiye edilen veya atıf yapılan olayın tarihî verisine müracaat etmektir.[204] İbn Kesîr öncesi bu dönemde Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetler, Tefsir ilminin bir imkânı ve "ilim hazinesi" olarak kabul edilmektedir ve bu dönemde isrâiliyat kavramına menfi bir anlam yüklenmemektedir.[205] Nitekim bu dönemde zikrettiğimiz rivâyetler ekseriyetle tenkide tabi tutulmaksızın nakledilmiştir.

Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in Tefsirlerinde isrâiliyat rivâyetleri kaynağına işaret edilmek suretiyle senetli bir şekilde nakledilmektedir. Sonrasında gelen müfessirler tarafından bu rivâyetler senetsiz veya râviler arasında ınkıta olan senetler ile rivâyet edilmektedir. Ayrıca rivâyetler arasında bulunan lafız ve uzunluk-kısalık farkları, bu rivâyetlerin kitabî/ilmî bir temele dayanmaksızın şifahî olarak nakledilen bir kültürünün ürünü olduğunu göstermektedir. Bir başka ifade ile bu dönemde tefsirde isrâiliyat nakillerinin sistematik olmaktan uzak ve kitâbî bir bilgiye dayanmaksızın sözlü bir anlatım üslubu ile anlatıldığı anlaşılmaktadır.

---

[202] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebi Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Endelusî el-Mâlikî (ö. 437/1045), **el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulumih**, thk. eş-Şâhid el-Buşeyhî, Mecmûatü Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, Câmiatü'ş-Şârikâ, 1. Baskı, 1429/2008, c. I, s. 234; c. II, s. 1212-1214.

[203] Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdillah İbn Cüzeyy el-Kelbî el-Gırnâtî (ö. 741/1340), **et-Teshîl li Ulumi't-**Tenzîl, thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, Şirketü Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1. Baskı, 1416, c. I, s. 79,176, 316, 432; c. II, s. 132, 216.

[204] Mehmet Paçacı, "Klasik Tefsir Neydi?", **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, İstanbul, Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2017, s. 128.

[205] Bilal Gökkır, "Tefsirde İsrailiyat: Klasik Dönemde İsrailiyat ve Önemi", **Siyer Araştırmaları Dergisi**, 2019, Sayı: 5, s. 184-186.

Taberî sonrası dönemde konuyla ilgili mevcut rivâyetler genel olarak gerek müfessirlerin konuyla ilgili değerlendirmeleri gerekse uydurma rivâyetler ilave edilerek nakledilmiştir. Ayrıca bu rivâyetler kaynağına işaret edilmeksizin zayıf rivâyet sigaları ile nakledilmektedir.

Bu dönemde telif edilen eserlerin çoğunda isrâiliyat rivâyetleri Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılış kıssasını detaylandırmak ve Kur'an-ı Kerim ve hadislerde açıkça anlatılmayan bir hadiseyi izâh etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca bu rivâyetlerin ele alınış keyfiyeti de benzerdir. Nitekim rivâyet Tefsirlerinde ilgili rivâyetler genellikle "Havva'nın yaratılış vaktini tayin etme" sadedinde bu rivâyetler zikredilmektedir. Bunun sebebi -kuvvetle muhtemeldir ki- müfessirlerin bu ilmi aldıkları kaynakların müşterek olmasıdır.

İbn Kesîr öncesi bu dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla Endelüslü müfessir Fahreddin Râzî ve Ebû Hayyan hariç zikredilen isrâiliyat rivayetlerine açıkça bir eleştiri yöneltilmemiştir, genel olarak bu rivâyetler kabul görmüştür.

Bu dönem içerisinde incelemiş olduğumuz Tefsir eserlerinin mukaddimelerinde Ebu Hayyan'nın "*Bahru'l-Muhit"* adlı Tefsiri hariç olmak üzere diğer Tefsir mukaddimelerinde Ehl-i Kitaptan nakilde bulunma konusuna yer verilmememiştir. Bu dönem müfessirlerin Tefsirlerinde bir yöntem olarak bu rivâyetlere başvuru keyfiyetine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebinin isrâiliyat kavramının henüz ıstılahlaşmamış olması, kavramın muhtevasının sınırlarının belirginleşmemiş olması ve bu dönemde Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlere karşı olumsuz bir yaklaşımının henüz zuhur etmemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN KESİR VE SONRASI RİVÂYET TEFSİRLERİNDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

2.1. İBN KESİR'İN İSRÂİLİYATA YAKLAŞIMINDAKİ İDEOLOJİK ARKA PLAN: SELEFİLİK VE İBN TEYMİYYE (ö. 728/1328)

Selefiyye "önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak"[1] anlamlarına gelen "selef" kökünden türemiştir. Bu kök anlamı itibarıyla kavram; gerek ilim gerekse fazilet bakımından İslâm toplumunun örnek şahsiyetleri kabul edilen sahabe ve tabiîn nesli için kullanılmaktadır. Nitekim Enfal Suresi 8/75[2], Tevbe Suresi 9/100[3], Haşr Suresi 59/10[4] ayetleri ve Hz. Peygamber'in "En hayırlı nesil benim neslim, sonra ondan sonra gelenler ve sonra ondan sonra gelenler"[5] hadisi bu hususu desteklemektedir. Bu erken dönem için "ehl-i sünnet-i hassâ", "ehlü'l-hadîs ve's-sünne", "ehlü'l-hak", "selef-i sâlîhîn" tanımlamaları yapılırken muhalifleri tarafından ise "Eseriyye", "Haşviyye" ve "Müşebbihe" olarak nitelendirilmişlerdir. Mutezile'nin karşısında durarak Mihne Döneminde verdiği mücadele ile sembolleşen Ahmed b. Hanbel bu erken dönemin önemli isimlerindendir. Bu dönemde daha çok sıfatların tevili gibi kelamî konular gündemdedir.[6]

Selefiliğin sistemleşmesi ve bir düşünce yapısı halini alması Hicrî Yedinci Yüzyılda İbn Teymiyye ile birlikte olmuştur.[7] Bu sistemleşmiş selefi düşünce tarzı,

---

[1] Râgıb İsfahânî, "SLF", **el-Müfredât Fî Garibi'l-Kur'ân,** s. 735-736.

[2] Enfal Suresi 8/75: "Daha sonra iman edenler, hicret edip sizinle beraber cihad edenler, işte bunlar da sizdendir. Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirine daha yakındır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir."

[3] Tevbe Suresi 9/100: "Muhacir ve ensarın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetler hazırlanmıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur."

[4] Haşr Suresi 59/10: "Bunların ardından gelenler de "Ey rabbimiz" derler, "Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin.""

[5] Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Şehadat" 9, c. III, s. 171; Buhârî, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Rikâk" 7, c. VIII, s. 91; Müslim, **el-Câmiu's-Sâhîh**, "Fedâilu's-Sahâbe", c. IV, s. 1962-1965.

[6] M. Sait Özervarlı, **DİA**, "Selefiyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, İstanbul, c. XXXVI, s. 399-402; Mustafa Öztürk, "Selefîlik ve Te'vil Üzerine", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim],** 2009, c. IX, Sayı: 3, s. 86.

[7] Ferhat Koca, **DİA**, "İbn Teymiyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s. 391-405.

“Ahmed b. Hanbel” ve onun takipçileri olan “ehl-i hadis” ekolüne dayanmaktadır.[8] Selefî inanç sisteminde bütün itikat ve inanç meselelerinin Kur’an veya Sünnetten gelen bir sahih nakle dayanması gerekir. Temel dinî ve itikâdi konularda bu nassların işaret ettiğinin dışında akıl yürütme ve tevilleri kabule yanaşmazlar. Bu itibarla nakil, akla müevveldir. Nitekim İbn Teymiyye, Tefsire dair seleften gelen bir nakil varsa onu kabul eder ve nakil varken te’vil cihetine giden hasımlarını da tenkit eder. Bu itibarla rivâyet olmaksızın “salt re’ye dayanan tefsir haramdır”.[9] Fakat burada İbn Teymiyye’nin rey ile kasdı Mürcie, Mutezile ve Cehmiyye gibi fırkaların rey ile Tefsiridir.[10] Bununla beraber Selefin görüşlerine bağlılıklarını ifade etmişler; bu sebeple “ehl-i hadîs” yerine “selefî” olarak adlandırılmışlardır. “İbn Teymiyye ve en önemli öğrencisi İbn Cevziyye’nin (ö. 751/1350)” seleflerinde farkı; gerek yaptıkları tahliller gerekse ilmî düşünceleri ile Tasavvuf, Felsefe ve Kelâm düşüncelerine alternatif olmalarıdır. Bu dönemde İbn Teymiyye katı bir lafızcı anlayıştan Kur’an ve Sünnet diyalektiği içerisinde dinî akılcılığa vurgu yapmıştır.[11]

İbn Teymiyye; Hadis, Fıkıh ve Akaid alanında şöhret kazanmış fakat müstakil bir Tefsir eseri kaleme almamıştır. Vefatından sonra ardında bıraktığı külliyat içerisindeki Tefsir ilmine ait malumatlar tahkik edilerek “*et-Tefsiru’l-Kebîr”* ve başka bir tahkik ile “*Dekâiku’t-Tefsîri’l-Câmi’ li Tefsîri’l-İmâm İbn Teymiyye”* adıyla neşredilmiştir. Bu eser Kur’an’ın tüm surelerinin ve ayetlerinin işlendiği bir Tefsir değildir. Çünkü İbn Teymiyye’ye göre; Kur’an bazı ayetleri ile hem kendisini tefsir etmiş, gerekli hususlarda da Hz. Peygamber ve sahabe beyanda bulunmuştur. Bu sebeple tüm ayetleri tefsir etme ihtiyacı oluşmamıştır. İbn Teymiyye selef anlayışı gereği yöntem olarak nakle büyük önem vermiştir.[12]

---

[8] Mustafa Öztürk, “Tefsir Geleneğinde Selefilik Ekolü”, **İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi**, 2015, c. I, Sayı: 1-2, s. 196.

[9] Ferhat Koca, **DİA**, “Selefiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, İstanbul, c. XXXVI, s. 399-402; Muammer Erbaş, “İbn Teymiyye’nin Selefi Tefsir Anlayışında Rivayet-Dirayet İlişkisi Üzerine”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2009, c. IX, Sayı: 3, s. 125-139; Öztürk, “Tefsir Geleneğinde Selefilik Ekolü”, s. 200; 202.

[10] Mustafa Öztürk, “Selefilik ve Te’vil Üzerine”, s. 98-99.

[11] M. Sait Özervarlı, **DİA**, “Selefiyye”, c. XXXVI, s. 399-402.

[12] Muammer Erbaş, “İbn Teymiyye’nin Selefi Tefsir Anlayışında Rivayet-Dirayet İlişkisi Üzerine”, s. 125-129.

İbn Teymiyye'nin *"Mukaddime fi Usûli't-Tefsir"* başlığıyla kaleme aldığı beş bölümlük eseri "Kur'an'ın anlaşılmasına dair" bir usül ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Teymiyye bu eserini kardeşlerinin/öğrencilerinin talepleri üzerine telif etmiş; burada Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olan, Tefsirin ve manalarının bilinmesi ve nakil ile makulün ayırt edilebilmesi için bazı külli kurallar kaleme almıştır.[13] İbn Teymiyye, "Tefsirde İhtilafın Çeşitleri" bölümünde "Sahabenin Kavliyle Kur'an'ın Tefsiri" alt başlığında isrâiliyat konusuna temas etmektedir. Müellif burada ihtilafın nakle veya akla dayandığını; Allah'ın Müslümanların ihtiyaç duyacakları tüm şeyleri sahih nakil ile beyan ettiğini ve bu hususları kapalı bırakmadığını ifade etmiştir. Bunun dışında bizlere gelen Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetleri Hz. Peygamber'den gelen ve bunların nakline cevaz veren sahih hadis üzere nakletmek caizdir. Fakat "bu isrâiliyyât rivâyetleri itikad için değil istişhad için zikredilebilir" demektedir. İsrâiliyatın üç kısım olduğunu ifade eden müellif, şöyle bir tasnifte bulunmaktadır:

> "1. Elimizdeki (delillerin) onun doğruluğuna şahitlik ettiği, bizim doğru olduğunu bildiğimiz rivayetler. Bunlar sahihtir.
>
> 2. Bizdekilerin ona muhalefet etmesi sebebiyle yanlış olduğunu bildiğimiz rivayetler.
>
> 3. Meskûtun anh, hiçbir cihetten doğrulayamadığımız veya tekzib edemediğimiz rivayetler."[14]

Üçüncü grupta yer alan rivâyetler için ise İbn Teymiyye, genel olarak dinî bir alana karşılık gelmediğini ve bunları zikretmenin bir faydasının olmadığını eklemektedir.[15]

İbn Teymiyye'nin iki önemli öğrencisi vardır. Bunlar İbn Kesîr ve İbn Kayyim el-Cevziyye'dir. İbn Kayyim Hadis, Tefsir, Fıkıh, Akaid gibi pek çok islâmî ilime dair teliflerde bulunmuştur. Fakat Kur'an-ı Kerim''i Fatiha Suresi'nden sonuna kadar tefsir ettiği bir eseri mevcut değildir. Müellif "Aksâmu'l-Kur'an", "Emsâlu'l-Kur'an" gibi ya da "Fatiha Suresi Tefsiri", "Muavvizateyn Tefsiri" gibi sınırlı

---

[13] İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 7.
[14] İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 42.
[15] İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 42.

konuları işlediği eserler kaleme almıştır.[16] Bu sebeple İbn Kayyim'in eserlerinde İbn Teymiyye ve İbn Kesîr gibi isrâiliyat eleştirisi fazla görülmemektedir. İbn Kesîr'in isrâiliyat eleştirisi ise müstakil başlık altında ele alınacaktır.

2.2. İSRÂİLİYATIN KİTÂB-I MUKADDES'TEN AYRIŞTIRILMASI: İBN KESÎR'İN UYGULAMASI (ö. 774/1373)

Hicri 701 yılında Şam yakınlarında dünyaya gelen tarihçi ve müfessir Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr çok velud bir müellif olup Hadis, Tarih ve Tabakat, Tefsir ve Fıkıh alanlarında pek çok eser geride bırakmıştır.[17]

İbn Kesîr'in "*Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm"* Tefsiri, rivâyet Tefsirleri arasında İbn Cerîr et-Taberî'den sonra "en meşhur Tefsir" kabul edilmektedir. Müfessir bu eserinin mukaddimesinde Kur'an-ı Kerim ve Tefsir ile yakından alakalı olan konulara yer vermektedir. İbn Kesîr burada zikrettiklerinin büyük bir bölümünü hocası İbn Teymiyye'nin "*Mukaddime fi Usüli't-Tefsir"* adlı eserinden alıntılamıştır.[18] Nitekim İbn Kesîr Tefsirinin mukaddimesinde hocası İbn Teymiyye'nin "*Mukaddime fi Usüli't-Tefsir"* eserindeki isrâiliyat rivâyetlerinin tasnifini aynısı ile aktarmaktadır.[19] Bu da bize İbn Kesîr'in Tefsirindeki İbn Teymiyye etkisini göstermektedir. Bu üçlü tasnife İbn Teymiyye ve İbn Kesîr öncesi hiçbir Tefsir eserinde rastlanılmamaktadır. Bu itibarla konuya dair bir usül geliştirmiş ve bu tarihsel süreçte bir kırılma meydana gelmiştir. Bu dönem ile birlikte Tefsir mukaddimelerinde isrâiliyat konusuna yer verilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda oryantalist Norman Calder ve Roberto Tottoli de isrâiliyat eleştirisini İbn Kesîr ile birlikte başlatmaktadırlar. Eserlerini telif tarihleri itibariyle bunu ilk dilleren

---

[16] H. Yunus Apaydın, **DİA**, "İbn Kayyim el-Cevziyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s. 109-123.
[17] Abdülkerim Özaydın, **DİA,** "İbn Kesîr", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s. 132-134.
[18] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. I, s. 174-175.
[19] Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımeşkî eş-Şâfii (ö. 774/1373), **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998. c. I, s. 10; İbn Teymiyye, **Mukaddime fî't-Tefsir**, s. 42.

Calder olmuştur. Calder, İbn Kesîr'in isrâiliyat eleştiriciliği tavrını hocası İbn Teymiyye'den miras almış olduğunu ifade etmektedir.[20]

İbn Teymiyye *"Mukaddime fi Usüli't-Tefsir"*de beyan ettiği metodu eserlerinde tam manasıyla uygulamamış ve esasen bizim anladığımız kadarıyla bu metodu pratiğe dökme gibi bir niyeti de olmamıştır. Onun ortaya koyduğu bu teorik metot, talebesi İbn Kesîr ile birlikte pratiğe dökülmüştür. Kanaatimizce İbn Kesîr'in bilhassa Tefsirinin mukaddimesindeki bu yaklaşımı isrâiliyatın kabulü ve reddine dair tasnifî bir usül önerisidir.

İbn Kesîr Resulullah'ın isrâiliyat nakline cevaz veren hadisi hakkında ise şu değerlendirmeleri yapar ve Tefsir ilminin bu haberlere ihtiyacı olmadığını beyan eder:

> "Şârî "İsrâiloğullarından rivâyette bulunabilirsiniz. Bunda bir beis yoktur" demiş. Fakat bu konudaki cevazı aklın kabul edilebilirliğine hükmettiği şeylere mahsus kılmıştır. Aklen muhal görülüp batıl olduğuna hükmedilen, zann-ı gâliple de yanlış olduğu bilinen hususlara gelince, cevaz hükmü bu hususlarda geçerli değildir. Hal böyleyken, ilk dönemlerdeki pek çok müfessir ile sonraki kuşaklardan bir grup âlim yüce Kur'an'ın tefsirinde Ehl-i Kitaba ait metinlereden birtakım hikâyeler nakletmiştir. Halbuki bu müfessirler Kur'an tefsirinde Ehl-i Kitap haberlerine/rivâyetlerine muhtaç değildir."[21]

İbn Kesîr Tefsirindeki isrâiliyat rivâyetlerine olan yaklaşımını "*el-Bidâye ve'n-Nihâye"* adlı Tarih eserinde de devam ettirmektedir. Bu eserinde hangi konulara yer vereceğini zikrettikten sonra müellif, "bu konularla ilgili kitap, sünnet, eser ve âlimler nezdinde menkul bulunan haberlerden nakiller" yapacağını söylemiştir.[22] İsrâiliyatla ilgili ise şunları kaydetmektedir:

> "Biz, israiliyat haberlerinden, ancak Allah'ın kitabına ve Resûlü'nün sünnetetine muhalif olmayıp, şeriat sahibi tarafından nakline izin verilenleri nakledeceğiz ki, bunlar da ne yalanlanan ne de doğrulanan israiliyat haberleridir. Bunlar da bizce muhtasar olan hususlar, ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Ya da belirsiz hususlar, belirginlik kazanacaktır. Gerçi

---

[20] Roberto Tottoli, "İslamî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", s. 209-2013; Norman Calder, "Tafsir from Tabari to Ibn Kathır Problems in the description of a genre illustrated with reference to the story of Abraham", **Approaches to the Qur'an**, s. 125.

[21] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim**, c. VII, s. 368.

[22] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. I, s. 3.

> bunları belirlemede de fazla bir fayda yoktur, ancak biz ihtiyaç duyduğumuzdan veya delil saydığımızdan değil de konuyu süslemek bakımından bu haberlere başvuracağız. Aslında dayanılacak yer, Allah'ın kitabı ile Rasûlullah'ın sünnetidir. Sünnetten de nakli sahih veya hasen olanları nakledeceğiz. Zayıf olanlara da dikkat çekeceğiz."[23]

Klasik selefi düşüncenin isrâiliyat eleştirisinin temelinde rivâyetlerin sübût problemi vardır. Bu rivâyetler eğer sahih bir senetle Hz. Peygamber'e veya sahabe ve tâbiin âlimlerine ulaşıyorsa muhteva olarak İslam dini ile çelişemez. Aynı zamanda bu rivâyetler delalet açısından da bazı problemlere sahiptir. Çünkü çok sayıda akla aykırı bidat ve hurafe içermektedirler.[24]

İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in isrâiliyat rivâyetlerine yaklaşımının muhtemel sebeplerini araştırırken dönemsel şartlar ve coğrafyayı da dikkate almak gerekir. Hicrî Sekizinci Asra tekabül eden bu dönemde "Eyyubî saltanatı sona ermiş ve 1. Memluklar dönemi başlamıştır." Ülke iç karışıklıklar, Moğal Baskınları ve Haçlı Seferleri ile mücadele etmektedir. Yaklaşık bir buçuk asır süren Haçlı seferleri neticesinde Müslümanlar toprak kaybetmişler, eziyet görmüşler, bır kısmı öldürülmüş, bir kısmı da köle pazarlarında satılmıştır. Bu siyasî sıkıntılardan halkta psikolojik ve manevî açıdan etkilenmiştir. Moğal saldırıları ile birlikte ise şehirler harap edilmiş, kütüphaneler talan edilip kitaplar yakılmıştır. Bu nedenle çok kıymetli eserler telef olmuş veya zarar görmüştür. Tüm bunlarla birlikte taht mücadeleleri ve siyasî iktidarsızlık pek çok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir.[25] İbn Teymiyye ve öğrencileri İbn Kesîr ve İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin de yaşanan bu hâdiselerden etkilendiğini ve isrâiliyata karşı olumsuz tavır almalarında bu durum da etkisinin olması muhtemeldir. Fakat bununla birlikte müfessirlerin meseleye yaklaşımlarında ilmî etkiler, siyâsi etkilere nazaran daha belirleyicidir. Çünkü bu durum İbn Teymiyye'nin yerleşik düşüncelere karşı aldığı tavrın bir izdüşümüdür.

İbn Kesîr hem tarihçi hem de müfessir kimliğine sahip olması hasebiyle Taberî ile pek çok müşterek yaklaşıma sahiptir. Fakat İbn Kesîr, hadisçi ve münekkit bir âlim olması sebebiyle rivâyetler konusunda Taberî'den daha titiz davranmıştır. O,

---

[23] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. I, s. 3.
[24] Mustafa Öztürk, "Tefsir Geleneğinde Selefîlik Ekolü", s. 214.
[25] Enver Arpa, **İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı**, Ankara, Fecr Yayınları, 1. Baskı, Ocak 2002, s. 45-53.

tefsir ettiği ayetle ilgili rivâyetleri nakleder ve akabinde rivâyetleri senet ve metin açısından değerlendirmeye tabi tutar.[26] Bu şekilde Hadis âlimlerinin yöntemini Tefsir ilmine taşır ve Tefsir ve Hadis ilmini birbirine yaklaştırmış olur. Nitekim bu durum, isrâiliyat rivayetlerinde de açıkça görülmektedir. Burada müfessirin Ye'cûc ve Me'cûc rivâyetlerine dair söylediklerini örnek olarak verebiliriz:

> "Nihayet "iki dağın arasına varınca" bu, birbirine karşı iki dağdı. Aralarında geçit vardı. Ye'cûc ve Me'cûc buradan çıkıp Türk diyarına girerdi ve orada bozgunculuk yapar, harsı ve nesli helak ederlerdi. Ye'cûc ve Me'cûc, Âdem aleyhisselamın soyundan idiler. Nitekim sahih hadiste sabit olduğuna göre Allah Teâla buyurmuş ki: Ey Âdem; Hz. Âdem; buyur, emrin başımla gözüm üstüne demiş. Allah Teâla, her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu cehenneme, birisi cennete girecektir. O gün çocuklar yaşlanacak, her hamile hamlini vazedecektir ve onlara 'sizden iki ümmet vardır' denilecektir. Neye dokunurlarsa Allah onları çoğaltmıştır. Bu, Ye'cûc ve Me'cûc'dür. Nevevî Müslim şerhinde bazılarından nakleder ki: Ye'cûc ve Me'cûc, Âdem'den çıkıp toprağa karışan meniden yaratılmışlardır. Buna göre onlar, Âdem'den yaratılmış olmaktadırlar, yoksa Havva'dan değil. Bu söz, gerçekten gariptir. Bu konuda Ehl-i Kitap'tan aktarılan bazı hikâyelere güvenmek de caiz değildir. Çünkü onların yanında pek çok uydurulmuş sözler bulunmaktadır."[27]

İbn Kesîr Tefsirinde rivâyetleri selefleri olan Sa'lebî, Vâhidî, Begavî, Hâzin gibi müfessirlerin aksine senetleri ile birlikte nakleder. Doğruya veya yanlışa muhtemel olan rivâyetlerin naklinden sonra bunların nakletmenin caiz olup olmadığını tartışır; nassa ve akla muhalif rivâyetlerin batıl olduğunu söyler ve kıssanın Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığı kadarı ile yetinmeyi uygun bulur. Fakat bazen de bizim incelediğimiz rivâyetlerde olduğu gibi isrâiliyat olduğu aşikâr olan garip rivâyetleri değerlendirmeksizin aktarır.[28]

İbn Kesîr Hz. İbrahim'in kurban ettiği oğlunun İsmail mi İshak mı olduğunu tayin hususunda Kitab-ı Mukaddes bilgisine müracaat eder ve "onların kitaplarının metninde" "(في نص كتابهم)" ifadesiyle Ehl-i Kitâb'ın kaynağındaki bilgilerden

---

[26] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 124-125; Harun Savut, "İbn Kesir'in İsrâilîyyâta Yaklaşımı", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2012, Sayı: 1, s. 145; Saliha Türcan, "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri", **TARR: Turkish Academic Research Riview = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi**, 2019, c. IV, Sayı: 3, s. 352-354; Saliha Türcan, "İbn Kesîr'in Tefsirinde Rivayet Kullanımı", **TARR: Turkish Academic Research Riview = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi,** c. IV, Sayı: 3, 2019, s. 390-391.

[27] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim**, c. V, s. 175.

[28] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 124-133.

hareketle konuya dair isrâilî rivâyetleri eleştirir.[29] Taberî ve sonrasındaki pek çok rivâyet tefsiri müellifi isrâilî rivâyetlerden hareketle kurban edilen oğulun İshak olduğu kanaatindedir. İbn Kesîr ise zebihin İsmail olduğu görüşündedir ve bu görüşünü Tevrat'taki "biricik" anlamına gelen "(وَحِيد)" ya da farklı nüshalardaki "ilk" anlamına gelen "(بكر)" ibaresi ile delillendirmektedir. Ayrıca İshak isminin metne sonradan eklenerek metnin aslının tahrif edildiğini ve bunun da onların kitaplarındaki metne muhalif olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca İbn Kesîr, bazı sahabelerin selef âlimlerinin zebihin İshak olduğuna dair rivâyetlerini Ehl-i Kitâb'ın önde gelenlerinden aldıklarını eklemektedir. Müfessir konuya dair Tevrat'taki ifadeleri tahlil ederek seleflerinden ayrılmaktadır.[30]

İbn Kesîr Tefsirinde İbn Cerîr et-Taberî'in Tefsirini kaynak olarak kullandığı bilinmektedir.[31] Nitekim müfessir kadının yaratılışı konusunda konuyla ilgili isrâiliyat rivâyetlerini Taberî'nin Tefsirindeki şekliyle nakletmiştir. Rivâyetlerin devamında ise herhangi bir tenkitte bulunmamıştır. Fakat Taberî'den farklı olarak ayetlerin izahı sadedinde hadisçi kimliği ile birlikte konuya dair hadislerini eklemiştir.[32] Müfessir bu yaklaşımını "*el-Bidâye ve'n-Nihâye"* ve "*Kısasu'l-Enbiyâ*"[33] adlı Tarih eserlerinde de sürdürmektedir. Hz. Âdem ve Havva kıssasını anlatırken çokça isrâiliyat rivâyeti nakleden İbn Kesîr, yer yer bu rivâyetlerin isrâiliyat olduğunu söyler ve (وَاللَّهُ أَعْلَمُ) "En iyisini Allah bilir" ifadesini ekler.[34] Bu konuda müfessirin rivâyetlere ihtiyatla yaklaşmasının sebebi gayba dair bilgiler olması; bu rivâyetleri eserine almasının sebebi ise bu bilgilerin sadece nakil yolu ile bilinebilecek olmasıdır. Ayrıca müfessir Taberî Tefsirindeki rivâyetlere ek olarak İbn Ebî Hâtim Tefsirinde yer alan bazı rivâyetleri de nakletmektedir. İbn Kesîr'in Tefsirinde yer verdiği rivâyetler şöyledir:

---

[29] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim,** c. VII, s. 23.
[30] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim,** c. VII, s. 23. Konuya dair detaylı bir inceleme için bkz.: Bilal Gökkır, "Tefsir Geleneğinde Zebih Kıssası "Taberî'den İbn Kesir'e Klasik Tefsir Kaynaklarına Dair Bir Oryantalist İddianın Değerlendirilmesi"", **EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-**, 2006, c. X, Sayı: 28, s. 163-178.
[31] Bkz.: M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. I, s. 175; Mustafa Öztürk, **DİA**, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 295-297.
[32] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim**, c. I, s. 141; c. II, s. 181.
[33] Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımeşkî eş-Şâfii (ö. 774/1373), **Kısasu'l-Enbiyâ**, thk. Mustafa Abdulvâhid, Kâhire, Matbaatu Dâru't-Te'lîf, 1. Baskı, 1388/1968, c. I, s. 13-14.
[34] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** c. I, s. 87-131.

“Ayetin siyakı Havva’nın Âdem’in cennete girmesinden önce yaratıldığını gerektirir. Bunu Muhammed b. İshak (şöyle) açıklamıştır: “Allah, İblisi kınadıktan sonra Âdem’e yönlendi. Ona bütün isimleri öğretmişti ve ona: “Ey Âdem, şunların isimlerini onlara bildir. (Ayetteki) Sen alîm ve hakîmsin sözüne kadar dedi. Sonra Âdem’in üzerine uyku verildi. - Bize Ehl-i Kitab’tan Ehl-i Tevrat ve diğer ilim ehlinin diğerlerinin İbn Abbas’tan ve diğerlerinden ulaştığına göre- (Allah) Âdem’in sol kaburgalarından birini aldı. Yerine et doldurdu. Âdem uykusuna devam ediyordu ve uyanmamıştı. Nihayet Allah, Âdemin o kaburga kemiğinden eşi Havva’yı yarattı ve Âdem onunla yaşasın diye tam bir kadın haline getirdi. Allah Âdem’den uykuyu kaldırınca Âdem uyandı. Havva’yı yanında gördü ve –iddia ettiklerine göre ve en doğrusunu Allah bilir- ona şöyle dedi: “Benim etim ve benim kanımdan benim eşim.” dedi. Allah Adem’i evlendirince kendi nefsinden biriyle sükûnete kavuştu.”[35]

“Havva’nın yaratılışının cennete girdikte sonra olduğu söylenmektedir. Nitekim Süddi’nin Ebî Mâlik, Ebî Salih, İbn Abbas, Mürre, İbn Mesud ve sahabeden bazı insanların zikrettiği habere göre onlar şöyle dedi: İblis, cennetten çıkarıldı. (Buna mukabil) Âdem cennete yerleştirildi. Âdem cennette, kendisiyle beraber olacak bir eşi olmaksızın yalnız başına dolaşıyordu. Bir zaman uykuya daldı. Sonra uyandı. Bir de ne görsün, başucunda bir kadın oturuyor. Allah o kadını Âdemin kaburgasından yaratmıştı. Âdem kadına: “Sen kimsin?” dedi. O, “Ben bir kadınım.” dedi. Âdem: “Niçin yaratıldın?” diye sordu. Kadın: “Sen benimle birlikte yaşayasın diye” dedi. Melekler, Âdem’in ilminin derecesini ölçmek için “Ey Âdem bu kadının ismi ne?” dediler. Âdem: “Havva” dedi. Melekler: “Niçin Havva diye adlandırıldı?” dediler. Âdem: “Çünkü o, diri bir varlıktan yaratıldı.” dedi.”[36]

“O, Âdem (a.s.)dır. (Allah) O’ndan eşini yarattı; O, Havva (a.s.)dır. Âdem’in arkasından uyurken sol kaburga kemiğinden yaratıldı. Uyandı ve Havva’yı gördü. Havva hoşuna gitti. Âdem, Havva’ya alıştı, Havva da Âdem’e alıştı. İbn Ebî Hâtim dedi ki: Babam, Mukatil b. Muhammed, Veki’, Ebu Hilal, Katade, İbn Abbas’tan tahdis etti: “Ondan eşini yarattı” sözü ile kasdediliyor ki: Kadın, erkekten yaratıldı. (Bu sebeple) Kadının arzusu erkeğedir. Erkek, topraktan yaratılmıştır. Onun da arzusu yeredir. Kadınlarınızı hapsedin. Sahih hadiste de şöyledir: “Muhakkak ki kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri kısmı üstüdür. Eğer onu düzeltmeye kalkarsan kırarsın. Ondan yararlanmak istersen, ancak kendisinde mevcut olan bu eğrilikle birlikte faydalanabilirsin.””[37]

Hulâsatu’l-Kelâm; İbn Kesîr’in Ehl-i Kitâp menşeli rivâyetler konusunda kendisinden önceki âlimlerden farklı olarak böyle bir usül benimsemesi ve sistematik

[35] İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’an’il-Azim**, c. I, s. 141.
[36] İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’an’il-Azim**, c. I, s. 141; İbn Kesîr, **Kısasu’l-Enbiyâ**, s. 13.
[37] İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’an’il-Azim**, c. II, s. 181.

bir eleştiride bulunmasında hadisçi kimliğinin, hocası İbn Teymiyye'nin ve buna bağlı olarak klasik selefi düşünceyi benimsemiş olmasının ve yaşamış olduğu zor şartların etkili olduğu kanaatindeyiz.

2.3. KİTÂB-I MUKADDES'İN SİSTEMATİK NAKİLLERİNİN BAŞLAMASI

Tefsir ilminin kuruluş asrında tefsir faaliyeti içerisinde yaygın olarak kullanılan isrâiliyat nakli ile doğrudan Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde bulunma yöntem olarak farklılık göstermektedir. Bilhassa bu ayrım modern dönemde telif edilen Tefsirlerde belirginleşmektedir. İsrâiliyat erken dönemden itibaren Tefsir ilmi içerisinde kullanılmakta iken Kitâb-ı Mukaddes'ten yapılan doğrudan nakillere daha geç dönemde rastlanılmaktadır.

İsrâiliyat rivâyetleri başlangıçta yazılı bir temele dayanmadan sözlü olarak nakledilmekte idi. Sözlü nakle bağlı olarak uydurma rivâyetler de isrâiliyat kategorisi altına dâhil edildi. Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde bulunma ise her ne kadar bu metnin sıhhati konusunda tartışmalar olsa da kitabî bir temele oturmaktadır. Müfessirlerin ekserisi "tarihî bir vesika" olarak bu bilginin değerini ya da vahyin orijinalinin bu kitaplarda olma ihtimalini dikkate almışlardır. Ayrıca isrâiliyat naklinin meşruiyeti ulemâ tarafından çokça tartışılırken Kitâb-ı Mukaddes nakilleri ise isrâiliyat nakli kadar tartışılmaya konu edilmemiştir.[38]

2.3.1. İlk Uygulamalar

Klasik dönem müfessirlerinden Abdülmelik ed-Deylemî (ö. 593/1197) ve Yusuf b. Hilâl el-Safedî'nin (ö. 696/1296) Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde bulunduğu tespit edilmiştir.[39]

Hicrî Altıncı Asır müfessirlerinden Abdülmelik ed-Deylemî, "*Tasdîku'l-Meârif"* adlı Tefsirinde az sayıda Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde bulunur. Müfessir bu nakilleri bazı gördüğü nüshalardan veya tanıştığı diğer din mensubu âlimlerden

[38] Bkz.: Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 437-621.
[39] Enes Büyük, "Tefsirde İsrâiliyyâta Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi", s. 778-781.

yapmaktadır; alıntı yaptığını bazen sarahaten açıklamakta bazen ise Tefsir metninin içerisine yerleştirmektedir.[40] Fakat hem Deylemî'nin hem de Safedî'nin Tefsirleri muhtasar özelliktedir. Bu sebeple eserlerde Kitâb-ı Mukaddes nakli az sayıda örnek ile sınırı olmakla beraber Tefsir boyunca baskın bir nitelik olarak görülmemektedir. Bu itibarla Kitâb-ı Mukaddes'ten bölüm ve bab numaraları zikredilmek suretiyle ilk sistematik nakiller Hicrî Dokuzuncu Asrın sonlarında Bikâî ile birlikte başlamaktadır.

2.3.2. Bikâî'nin Uygulaması (ö. 885/1480)

Bikâî, sosyal ve siyasî karışıklıkların olduğu Memlüklüler döneminde Kudüs, Kâhire ve Şam bölgelerinde yaşamıştır. Geniş bir coğrafyadan ilim tahsili yapması sebebiyle pek çok hocası almış; Kıraat ilmini Şemsüddîn Muhammed el-Cezerî'den (ö. 833/1429), Hadis ilmini ise İbn Hacer el-Askalâni'den (ö. 852/1449) almıştır. Bikâî'nin "*Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver"* eseri hem rivâyet ve dirâyet metodunu meczetmesi hem de ayetler ve sureler arasındaki uyum olarak özetleyebileceğimiz Münâsebetü'l-Kur'an ilminin güzel bir örneği olma yönüyle şöhret kazanmıştır. Eser farklı mekân ve zamanlarda nazil olan surelerin ve ayetlerin kendi içerisindeki iç bütünlüğünü ve uyumunu ispatlamayı amaç edinmektedir.[41]

Bikâî Tefsirinde kendisinden önceki müfessirlerden farklı bir yöntem takip ederek mahiyeti ve kaynağı tam olarak bilinemeyen Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlerin nakli yerine doğrudan Tevrat, İncil ve Zebur'dan nakil yapılmaya başlamıştır. Bu bağlamda Bikâî, önceki müfessirlere atıf yaparak onlardan iktibasta bulunmaz ve doğrudan Yahudi ve Hıristiyanların kaynaklarına müracaat eder. Müfessir bir nevi kaynağı bilinmeyen başta sözlü olarak nakledilen sonra kitaplara giren bu rivâyetlerin kaynağını tespit etmiştir. Bu yönüyle bir ilke imza atan ve özgünlüğünü ortaya koyan müfessir, bu yöntemi Tefsirinde kullanmakla beraber bunun

---

[40] Mehmet Mübarek Çelik, "Ebu Sabit Muhammed b. Abdülmelik Ed-Deylemî ve Tefsiru'd-Deylemî", (**Yayımlanmış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Şanlıurfa, 2015, s. 145-147.

[41] Necati Kara, "Burhânüddîn İbrahim b. Ömer el-Bika'i (885/1480) ve Tefsirindeki Metodu", (**Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Erzurum, 1981, s. 1-32; Abdurrahim Kaplan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer'inde İsrâîliyyât", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Diyarbakır, 2018, s. 7-17.

meşruluğunu kabul etmekte ve buna Kur'an'dan ve Sünnetten deliller getirmektedir. Nitekim Bikâî, konuyla ilgili "*el-Akvâlü'l-Kavîme fî Hükmi'n-Nakl Mine'l-Kütübi'l-Kadîme"* başlıklı bir eser kaleme almış ve bunu Sünnetle temellendirmeye çalışmıştır.[42] Bu sebeple müfessir çokça tenkide maruz kalmış ve bu tenkitler O'nu tekfir etmeye kadar varmıştır. Bikâî'yi en sert eleştiren muâsırı Sehâvî (ö. 902/1497) olmuştur. Sehâvî "*el-Aslü'l-Asîl fî Tahrîmi'n-Nakli Mine't-Tevrâti ve'l-İncîl"* adıyla O'na bir reddiye yazarak Bikâî'nin delillerini çürütmeye gayret etmiştir.[43] Bikâî tüm bunlara rağmen "Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde bulunmayı" caiz görmektedir.[44]

Bikâî tefsirinde bazen bölüm ve bab numarasını vermek suretiyle Kitâb-ı Mukaddes'ten uzun uzun pasajlar aktarır[45] bazen de tercihte bulunarak bazı kısımları atlar. Genellikle İslam inancına ters düşen yerleri aktarmaz. Zaman zaman naklettiği yerleri eleştirir; yer yer Kitâb-ı Mukaddes anlatısı ile Kur'an-ı Kerim ayetlerini ve hadisleri mukayese eder.[46] Müfessir bu mukayese ile önceki kutsal kitapların tahrif edildiğini ve Kur'an'ın ise herhangi bir beşer müdahalesinden uzak olduğunu ispat etmeyi amaçlamaktadır.[47]

Bikâî Bakara Suresi'nde Âdem'in yaratılış kıssasını Tevrat'tan iktibas yaptığını "(رأيت في ترجمة للتوراة)" "Tevrat tercümesinde gördüm ki"[48]ifadesi ile beyan ederek şöyle anlatır:

---

42 Bkz.: Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen b. er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî (ö. 885/1480), **el-Akvâlü'l-Kavîme fî Hükmi'n-Nakl Mine'l-Kütübi'l-Kadîme,** thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyıh, Tevfik Ali Vehbe, Kâhire, Mektebetü Cezîratü'l-Verd, 2010, s. 89-90.

43 Mesut Kaya, "*De ki: Tevrat'ı Getirin de Okuyun*" Tefsirde Kitab-ı Mukaddes'ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2013, c. XIII, Sayı: 2, s. 85-105; Abdurrahim Kaplan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer'inde İsrâiîliyyât", s. 17-30; Abdurrahim Kaplan, "Bikâ''î'nin Nazmü'd-Dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât –Amaç, Dayanak ve Sınırlar", **The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]**, 2018, Sayı: 71, s. 291-302.

44 Remzî Na'nâa, **el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir,** s. 103-105.

45 Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen b. er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî (ö. 885/1480), **Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver**, Kahire, Daru'l-Kütübi'l-İslâmî, t.y., c. II, s. 15; c. IV, s. 228, 386, 428, 440; c. VI, s. 111, 208; c. VII, s. 172, 322; c. VIII, s. 199, 437, 564; c. IX, s. 192, 204; c. XI, s. 318, 337, 338; c. XII, s. 165; c. XVI, s. 297; c. XX, s. 21.

46 Mustafa Özel, "Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, c. XIV, Sayı: 1, s. 71-91.

47 Abdurrahim Kaplan, "Bikâ''î'nin Nazmü'd-Dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât –Amaç, Dayanak ve Sınırlar", s. 293.

48 Bikâî, **Nazmu'd-Dürer** c. I, s. 263. Nitekim müfessir benzer ifadeleri tefsirinde sıklıkla kullanır. Bkz.: Bikâî, **Nazmu'd-Dürer** c. III, s. 398; c. IV, s. 218; c. V, s. 30; c. VII, s. 326.

"Allah dedi ki: "Âdem'in yalnız kalması iyi değil, O'na uygun bir yardımcı yaratacağım" Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların hepsini topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse o canlı o adla anıldı. Rab Tanrı Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken Rab Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapladı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak Âdem'e getirdi. Âdem "İşte bu benim kemiklerimden alınmış bir kemik, etimden alınmış bir ettir" dedi. Ona kadın denilecek, çünkü O adamdan alındı." Bu nedenle adam anasını babasını bırakıp karısına bağlanacak ve ikisi tek beden olacak…"[49]

Bikâi'nin Tevrat'tan yaptığı bu iktibasta 2. Bab'da yer alan 20. sifri atladığı anlaşılmaktadır.[50] Ayrıca eserini Hicri Dokuzuncu Asırda kaleme aldığını düşünecek olursak o dönemde mevcut olan Kitâb-ı Mukaddes ile şuan mevcut olanın büyük oranda aynı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.4. RİVÂYET TEFSİRİ GELENEĞİNİN SÜRDÜRÜLMESİ

2.4.1. Süyûtî (ö. 911/1505)

Hadis, Tefsir, Fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alanlarında pek çok eser telif etmiş olan müfessir Süyûtî'nin Tefsire dair en meşhur eserleri hocası "Celâleddîn el-Mahallî'nin (ö. 864/1459)" çalışmasını tamamladığı "*Celâleyn Tefsiri"* ve kendisinin telif ettiği "*ed-Dürru'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr"* adlı eseridir.

Rivâyet tefsiri olma özelliği taşıyan "*ed-Dürru'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr"*, "İbn Ebî Hâtim"'in "*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm"* adlı eseri ile çok ciddi benzerliklere sahiptir. Her iki eserinde neredeyse tamamı rivâyetlerden oluşmakta müfessirler rivâyetler arasında tercihte bulunmamakta veya rivâyetlere dair kanaat belirtmemektedirler. Nitekim Süyûtî Tefsirinde bu esere sıklıkla atıflar yapar.[51] Hatta Süyûtî *Tabakâtu'l-Müfessirîn* adlı eserinde İbn Ebî Hâtim'in eserini özetlediğini ifade etmiştir.[52]

---

[49] Bikâî, **Nazmu'd-Dürer**, c. I, s. 268- 269.
[50] Bkz.: **Kitabı Mukaddes**, "Tekvin", 2/20, s. 2.
[51] Mehmet Akif Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 94.
[52] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Tabakâtu'l-Müfessirîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire, Mektebetü Vehbe, 1. Baskı, 1396, s. 63.

Süyûtî bu eserinin mukaddimesinde "*Tercümânu'l-Kur'ân*" adıyla bir Tefsir telif ettiğini ve bu eserinde rivâyetleri senetleri ile birlikte verdiğini ifade etmiştir. Sonrasında "*ed-Dürru'l-Mensûr*" adlı eserinde, "*Tercümânu'l-Kur'ân"*'ı özetlediğini ve burada senetleri hazfederek naklettiğini ifade etmiştir.[53]

Süyûtî bu eserinde konuyla alakalı Hz. Peygamber, sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiînden gelen rivâyetleri senetleri ile birlikte nakletmiş ve herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.[54] Müfessir bu Tefsir metodu ile Hicrî Onuncu Asırda erken dönem rivâyet Tefsiri uygulamasını devam ettirmektedir.

Süyûtî'nin bir diğer tefsir eseri, *Celâleyn* Tefsidir. Bu özlü Tefsiri yazmaya hocası Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) başlamış; Fatiha Suresi'ni ve Kehf Suresi'nde Nas Suresi'ne kadar olan kısmı tefsir etmiştir. Hocasının vefatının ardından talebesi Süyûtî eseri itmam etmiştir. İncelemiş olduğumuz konuya dair ayetlerin tefsirini Süyûtî yapmıştır. Özlü bir Tefsir olması hasebiyle eser üzerine pek çok şerh ve haşiye çalışması yapılmıştır. Onlardan birisi de Ahmed Sâvî'ye (ö. 1241/1825) aittir. *Celâleyn* Tefsirine hâşiye yazan Sâvî, zikrettiğimiz isrâiliyat rivâyetlerinden hareketle her erkeğin sol kaburga kemiğinde bir tane kemiğin eksik olduğunu ifade eder. Bu durumda bir erkeğin sağ kaburgasında on sekiz, sol kaburgasında on yedi kemik bulunmaktadır. Ayrıca Sâvî, Adem'in uykudan uyanıp Havvâ'yı fark ettiği âna dair ve O'nun mehrine dair şunları ilave etmiştir:

> "Adem uyandığında yanında Onu (Havva'yı) buldu ve ona elini uzatmak istedi. Bunun üzerine hemen melekler onu, 'Ey Adem, mehirini vermedikçe ona dokunma' diye uyardılar. Adem de, 'Onun mehri nedir?' diye sorunca, onlar, "Onun mehri, Efendimiz Muhammed'e (s.a.v.) üç ya da yirmi salavat-ı şerife getirmendir' diye cevap verdiler."[55]

Müellifin ilgili rivâyetleri naklettikten sonra yapmış olduğu bu ilavenin kaynağı Sa'lebî'nin "*Arâisu'l-Mecâlis"* adlı eseridir. Bu ifadeyi müellifin mutasavvıf kişiliği ile birlikte düşününce Efendimize salavat getirmenin önemine işaret etmek

[53] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî es-Süyûtî (ö. 911/1505), **ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr**, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y., c. I, s. 9.
[54] Süyûtî, **ed-Dürru'l-Mensûr,** c. I, s. 127-130; c. II, s. 423.
[55] Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî el-Halvetî (ö. 1241/1825), **Hâşiyetu Sâvî ale Tefsiri'l-Celâleyn**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, c. I, s. 32.

amacıyla kendisinin ilave ettiği anlaşılmaktadır. Bu veya buna benzer rivâyetler *Celâleyn* Tefsirinin asıl metninde yer almamaktadır. Süyûtî ayetin tefsirinde sadece "sol kaburga kemiklerinden bir kaburga kemiği" demek ile iktifa etmektedir.[56]

2.4.2. Şevkânî (ö. 1250/1834)

Yemenli âlim Şevkânî, Tefsire selefi yaklaşımı devam ettirmiştir.[57] Müfessirin yaşamış olduğu coğrafya ve tarih dikkate alındığında eserlerinde Hâdevî kültürünün etkisi azalmaktadır. Tefsirde ise Hicrî Sekizinci yüzyıl âlimleri ve klasik selefi düşünce sisteminin kurucuları olan İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'den fikrî ve ilmî açıdan etkileri görülmektedir. Şevkânî daha çok Ehl-i Hadis'in selefi çizgisini devam ettirmektedir.[58] Şevkânî'nin bilhassa imamet konusunda Zeydî temayülde olması[59] ve bu bağlamda zayıf rivâyetler nakletmesi sebebiyle eleştirilere maruz kalmıştır.[60]

Şevkânî -tefsirin isimlendirilmesinden de anlaşıldığı üzere- eserinde rivâyet ve dirâyet metodunu mezcetmektedir. Fakat eserde rivâyet yöntemi daha baskındır.[61] Müfessir tefsirine bazı rivâyetleri kaynak göstermeksizin (قيل) "denildi ki", (روي) "rivâyet edildi ki", "(قال العلماء/قال المفسرون)" "âlimler/müfessir dedi ki" gibi zayıf rivâyet kalıpları ile almıştır.[62]

Şevkânî benimsemiş olduğu düşünce akımı gereği isrâiliyat rivâyetlerine ihtiyatla yaklaşmış ve bu konuda selefi İbn Kesîr'i kendisine örnek edinmektedir.[63] Fakat eserinde çokça rivâyete yer vermesi sebebiyle Şevkâni de diğer müfessirler

---

[56] Celâleddün Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (ö. 864/1459), Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Tefsiru'l-Celâleyn**, Kâhire, Dâru'l-Hadis, 1. Baskı, t.y., s. 9; 97.
[57] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. II, s. 211.
[58] Eyyüp Said Kaya, Nail Okuyucu, **DİA,** "Şevkânî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, İstanbul, c. XXXIX, s. 22-28.
[59] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. II, s. 211-213.
[60] Yakup Bıyıkoğlu, "Tefsir Geleneği Açısından Şevkani'nin Fethu'l-Kadir'indeki Bazı Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, 2014, c. III, Sayı: 6, s. 100.
[61] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. II, s. 211-212.
[62] Bıyıkoğlu, "Tefsir Geleneği Açısından Şevkani'nin Fethu'l-Kadir'indeki Bazı Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi", s. 96-97.
[63] Yakup Bıyıkoğlu, **Kur'ân'ın Selefî Yorumu Şevkânî'nin Tefsir Yöntemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 234-240.

gibi isrâiliyat, hurafe ve zayıf rivâyetlerden müstağni kalamamıştır; okuyucuyu da bu rivâyetlere karşı uyarmamıştır.[64] Nitekim kadının yaratılışı konusuna dair rivâyetleri nakleden müfessir, uygulamış olduğu tefsir metodu üzere bu rivâyetlerin akabinde herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.[65]

İbn Kesîr sonrası bu dönemde yaşamış ve rivâyet tefsiri kategorinde eserini telif eden Seâlibî (ö. 875/1471) de rivâyet Tefsiri geleneğini sürdüren müfessirler arasındadır. Müfessir "*el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurân"* adlı eserinde isrâiliyat rivâyetlerini aktarmakta ve devamında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.[66] Nitekim Tefsiri tahkik eden âlimler, müfessirin çoğu zaman zikrettiği rivâyetlerin sıhhatine dair malumat vermediğini tespit etmişlerdir.[67]

2.5. İBN KESÎR SONRASI İSRÂİLİYAT ELEŞTİRİSİ: ÂLÛSÎ (ö. 1270/1854) ÖRNEĞİ

Sufi kişiliği ile tanınan "Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî" Bağdat'ta "Osmanlı Devleti'nin son yıllarında" yaşamıştır. Âlûsî "*Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî"* adlı eserinde Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetleri eserlerine alan müfessirleri sert bir üuslüpla eleştirmiştir. Kendisinden önceki dönemlerde telif edilmiş Tefsirlerden istifade ederek Tefsirini kaleme alan Âlûsî, bu Tefsirlerden o rivâyetlerin yanlışlığına dikkat çekmek gayesiyle nakilde bulunmuştur. Yer yer bu rivâyetleri tenkit ederken alaycı bir uslüp kullanmış yer yer sahih olduğunu düşünmediği rivâyetlere remiz/işaretler yoluyla dikkat çekmiştir. Bazen de herhangi bir değerlendirmede bulunmadan sadece rivâyeti nakletmekle yetinmiştir.[68] Ebu Şehbe, İbn Kesîr'den

---

[64] M. Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn,** c. II, s. 213.

[65] Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), **Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr,** Dımeşk/Beyrut, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, 1414, c. I, s. 82-83.

[66] Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî (ö. 875/1471), **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurân**, thk. Muhammed Ali Muavvıd, Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, 1418, c. II, s. 159; c. III, s. 101-102.

[67] Seâlibî, **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurân,** c. I, s. 111.

[68] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 156-169.

sonra Âlûsî gibi isrâiliyat ve hurafe rivâyetler ile savaşan bir müfessir görmediğini ifade ederek bu tavrı sebebiyle O'nu övmektedir.[69]

Âlûsî Nisâ Suresinin ilk ayetinin tefsiri bağlamında, konuyla ilgili farklı görüşlerin olduğunu söylemiştir. Buna göre ilk görüş; ayette zikredilen "zevc"'in "Havva" olduğunu ve "Hz. Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratıldığı" görüşüdür. Âlûsî devamında Buharî ve Müslim'de zikri geçen hadisi naklettikten sonra Ebu Müslim'in bunu kabul etmediğini ifade etmiştir. "Çünkü Allah'ın O'nu (Havva'yı) da topraktan yaratmaya kâdirdir. O'nun kaburga kemiğinden yaratılmasında nasıl bir fayda olabilir" diyerek O'ndan nakilde bulunmuştur. Bu ayetteki mana sadedinde, Nahl Suresi 16/72. Ayeti[70] delil getirildiğini ve kadının "(Âdem'in) kendi cinsinden" yaratıldığını iddia eden kimselerin de olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca burada ilk görüşü yani kadının Hz. Âdem'den yaratıldığını kabul ettiğimiz takdirde Âdem'in kendisinden bir parça ile evlenmiş olacağına değinerek bu yaklaşımda "gizlenemeyecek pek çok hata vardır" diyerek kendi kanâatini de ifade etmiştir. Bununla birlikte Âdem'in cennette iskân edilmesinden sonra "hurilerin yaratıldığı (şeyden) bir huri olarak yaratıldığı" görüşünü nakletmekte ve bu görüşünde batıl olduğunu söylemektedir. Âlûsî, Ebu Müslim'in kanâatinde pek çok hatalar olduğunu ifade ederek kabul etmediğini ifade etmektedir.[71]

A'raf Suresi 189. Ayetin tefsiri bağlamında ise "*(Bu hadisenin) keyfiyeti bizim için meçhuldür. Hiçbir şey Allah'ı aciz bırakamaz*"[72] diyerek kesin bir bilginin olmadığı konularda ihtiyatlı davranmaktadır.

[69] Ebu Şehbe, **el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kütübi't-Tefsîr**, s. 146.
[70] Nahl Suresi 16/72: "Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve torunlar türetti; sizi güzel ürünlerle rızıklandırdı. Onlar yine de bâtıla inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü ediyorlar?"
[71] Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî**, thk. Ali Abdilbârî Atıyye, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1415, c. II, s. 392-394.
[72] Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî,** c. V, s. 129.

2.6. DEĞERLENDİRME

Bu dönemde İbn Teymiyye ve İbn Kesîr ile birlikte isrâiliyata yönelik sistematik eleştiriler başlamış ve adeta konuya dair bir usül geliştirilerek rivâyetler İslâmî kaynaklara uygun olup olmamasına göre tasnife tabii tutulmuştur.

İbn Kesîr ile birlikte yaşanan epistemik kırılma sonrası bu dönemde kırılmaların etkileri fazla görülmemiştir. Nitekim bu dönemde Süyûtî, Şevkânî ve Seâlibî gibi bazı müfessirler Tefsirlerinde rivâyet geleneğini sürmüşlerdir. Bu itibarla isrâilî rivâyetlere eserlerinde yer vermişler ve bu rivâyetlere herhangi bir eleştiride bulunmamışlardır. Aynı zamanda bu rivâyetler genellikle Tefsirlerde senetsiz ve özet olarak nakledilmektedir. Bu rivâyetlerin erken dönem tefsirlerinde mevcut olması, Müslümanlar tarafından biliniyor olması ve tekrar olmaması gayesiyle müfesssirlerin böyle bir tasarrufta bulunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Bu dönemde eserlerini telif etmiş Âlûsî gibi bazı müfessirler ise, eserlerinde isrâiliyat rivâyetlerine tenkit etmek amacıyla yer vermişlerdir.

Bu dönemde sistematik olarak başlayan Kitâb-ı Mukaddes nakilleri ise Bikâî'nin yaşadığı dönemde veya vefatından hemen sonra yaygınlık kazanmamıştır. Bikâî'nin etkileri daha çok modern dönemde görülmeye başlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEMDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

3.1.TEFSİR ESERLERİNDE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

3.1.1. Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1865-1935)

19. Yüzyıl ile başlatılan çağdaş dönemde modernleşme ile birlikte Tefsir ilmi içerisinde çok ciddi değişimler meydana gelmiştir. Batı'da yaşanan Reform, Rönesans ve Fransız Devrimi gibi hadiseler neticesinde hem Müslüman dünyasında hem de Batı'da yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde sekülerizmin de etkisiyle Dinî ilimler diğer disiplinler içerisindeki merkezî konumunu kaybetmiştir. Gerek Müslümanlar gerekse diğer ilâhî dinlerde kutsal kitaba dayanarak inşa edilen dünya görüşünü yerini akla ve bilim insanlarının ürettiği bilgiye bırakmıştır.[1] Batı dünyasında hâkim olan "akıl-bilim-ilerleme" anlayışı bu dönemde yaşayan Müslüman düşünür ve âlimleri Batı hayranlığına sevk etmiş ve bu da kendi ilmî geleneğimizi gözden geçirmeye sebep olmuştur. Modern dönemde Müslümanların Batı karşısındaki geri kalmış konumlarının sebebi, Müslümanların Kur'an-ı Kerim'i anlayamamış olmaları olarak değerlendirilmiştir. Cemâleddîn Efganî (1839-1897) ve Muhammed Abduh *el-Urvetü'l-Vüskâ* Dergisinde yayınlanan bir yazıda bu geri kalmışlığın sebebini siyasî parçalanmaya ve mezhepler ve bidatlerle dinin safiyetinin bozulmasına bağlamıştır.[2] Çağdaş dönemde İslam toplumlarının ve Müslümanların kötü bir hale düştüklerini ifade eden Reşid Rıza, bu kötü durumdan kurtuluş için Kur'an-ı Kerim ve salih selefin yolunu takip etmek suretiyle asla dönmenin gerekliliğini vurgulamaktadır.[3] Bu itibarla bu dönem Tefsir faaliyetinin asıl amacı:

---

[1] Mehmet Paçacı, "Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?", **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, s. 57-58.
[2] Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 246-247.
[3] Mustafa Öztürk, "Neo-Selefîlik ve Kur'an -Reşid Rıza'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, c. IV, Sayı: 2s. 88.

> "İslâm'ın ilk zamanlarındaki saflık ve dinamizmi yeniden hayata geçirerek, müslümanların yaşantılarına ârız olan durgunluğu, geriliği, zayıflık ve meskeneti ortadan kaldırmaktır."[4]

Bu bağlamda Pakistanlı âlim Fazlurrahman (ö. 1988) tarihselci yaklaşım olarak bilinen "Kur'an'ın nâzil olduğu zamandaki toplumsal-tarihî ortamı gerektiği şekilde göz önünde tutarak, Kur'an'ın somut durumları değerlendirmesini temel alıp, genelleme yapmalıyız"[5] şeklinde bir okuma yöntemi önermektedir.

Reşid Rıza, Muhammed Abduh'un hem talebesi hem de fikrî açıdan arkadaşıdır. Muhammed Abduh ise, birlikte sürgün edildikleri hocası Cemâleddîn Afgâni'nin fikirlerinden etkilenmiştir.[6] Reşid Rıza hocasının Ezher Üniversitesi'nde şifâhen yapmış olduğu Tefsir derslerini toparlayarak ve yer yer de kendisi detaylandırarak *Menâr* tefsirini telif etmiştir. Fakat bu eser, tamamlanmış bir Tefsir olmayıp Yusuf Suresi'nin 101. Ayeti ile son bulmuştur. Muhammed Abduh Nisâ Suresi'nin 125. Ayetine kadar olan yaklaşık beş cilt hacminde olan kısmı tefsir etmiş, devamını ise Reşid Rıza hocasından öğrendiği yöntem üzere Tefsiri devam ettirmiştir.[7] Bizde bu ilişki sebebiyle her iki müfessiri tek bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

Reşid Rıza *Menâr* Tefsirinde pek çok defa Kur'an-ı Kerim'in insanlar için hidayet kaynağı olmasına vurgu yapmaktadır. Bu itibarla ictimâi tefsir ekolünün kurucusu kabul edilmektedir. Bu ekol mensuplarına göre Kur'an-ı Kerim toplumlar için inmiştir. Bu sebeple ayetler tefsir edilirken dönemin toplumsal sorunlarına ayetler ışığında çözümler bulunmalıdır.[8] Konuya dair müfessirler Tefsirin mukaddimesinde şunları kaydetmişlerdir:

> "İmdi ey Müslümanlar! Allah kitabını size bir hidayet ve nur olarak indirdi. Böylelikle ilâhî mesajı ve hikmeti size öğretmeyi, sizi manevi kirlerden arındırmayı, bizzat kendisinin vaad

---

[4] Muhsin Demirci, "Kur'ân'a Modernist Yaklaşımlar", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı: 12, s. 30.
[5] Fazlurrahman (ö. 1988), **İslam ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi**, trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 9. Baskı, Nisan 2018, s. 80
[6] Hayreddin Karaman, **DİA,** "Cemâleddin Afganî", Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, İstanbul, c. X, s. 456-466.
[7] Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed Şemseddîn b. Muhammed Bahâuddîn (ö. 1935), **Tefsiru'l-Kur'ân'il-Hakîm (Tefsiru Menâr)**, Mısır, el-Heyetü'l-Mısrıyye Amme, 1990, c. V, s. 359.
[8] Mehmet Sait Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri,** İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 16. Baskı, Ekim 2018, s. 58.

> etmiş olduğu dünya ve ahiret mutluluğuna erşmenizi murad etti. Allah Kur'an'ı, kanun koyucuların ürettikleri bir yasa metni olarak inzâl etmedi. Onu, hastalıkları tedavi edici bir tıp kitabı olarak da vahyetmedi. Geçmiş dönemlerde vuku bulan olayları anlatan bir tarih kitabı olarak da indirmedi. Keza iyi bir meslek sahibi olmanın ve çok para kazanmanın yolunu gösteren bir kılavuz olarak da göndermedi."[9]

Reşid Rıza hocası Muhammed Abduh'a atıfla Tefsirinin mukaddimesinde *hidayet* kavramı üzerinden Tefsirden amacını ise şöyle beyan etmiştir:

> "Bizim Tefsir'den talep ettiğimiz, İslâm'ın insanlığı dünya ve ahiret mutluluğuna götüren bir din olması yönüyle Kur'an'ı anlamaktır. Tefsirde en üstün amaç budur. Bunun ötesindeki hususlar ise ya buna tâbidir veya bunun gerçekleşmesi için bir vasıtadır."[10]

Reşid Rıza hocası Abduh'a atıfla *Menâr* Tefsirinin mukaddimesinde İbn Teymiyye'ye çokça atıf yaparak rivâyet Tefsirinin zaafiyetlerini ifade etmiş ve yeni bir Tefsir yazımına şiddetle ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Abduh, Tefsiri iki kısım olarak tasnif eder: Birinci kısma yerleştirdiği Tefsirlerin Allah'ın kelâmından uzak olduklarını; lafız tahlilleri, lügavî ve belâğî izahlarla dolu olduğunu ve bu anlamda kuru olduğunu ve Tefsir olarak isimlendirilmeyi hak etmediklerini ifade eder. İkinci kategoride yer alan Tefsirlerin ise; asıl Tefsirin bu olduğunu, bu Tefsirlerde Kur'an'ın temel vurgusu olan insanların hidayetini sağlayacak olan şeylerin izah edildiğini ve bununda insanlara farz-ı kifâye olduğunu ifade eder.[11] Bu anlamda talebesi Reşid Rıza ise klasik tefsirlerin; "irab bahisleri, nahiv kuralları, Meâni ilminin nükteleri, Beyân ilminin ıstılahları, Kelam âlimlerinin cedelleri, Fıkıh Usulü âlimlerinin tahriçleri, Fıkıhçıların ve mukallitlerin istinbatları, Tasavvuf ehlinin tevilleri mezheplerin birbirine olan taassubu, çok sayıda rivâyet ve isrâiliyat hurafeleri" içermesi sebebiyle bu eserleri Müslümanların kötü şansı olarak niteler.[12]

Abduh ve O'nun takipçileri tarafından Tefsir yönteminde Kur'an-ı Kerim ve "sahih sünnet ile çelişen" ve buna bağlı olarak İslâm'a uymayan şeyler tenkit edilmiş; bidatler, uydurma hadisler, kemikleşmiş dört mezhebe ait görüşler ve mezhepleri taklid ile mücadele edilmiştir. Bu ekole göre yenilenen hayatın insanların

---

[9] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 6.
[10] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 17.
[11] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 22.
[12] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 8.

karşısına çıkardığı yeni soru ve sorunlara ictihad yoluyla çözümler aranmalıdır. Bu itibarla "ictihad kapısı kapanmamıştır".[13] Fakat sahih rivâyetlere gerektiği kadar önem vermemeleri ve modern ilimlerle bağlantı kurarak onların da etkisinde kalarak ayetleri tefsir etmeleri sebebiyle eleştirilmişlerdir.[14]

Menâr Tefsirinde gelenek eleştirisinin bu kadar sert olmasının sebeplerinden birisi İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyım etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu itibarla Reşid Rıza "İbn Teymiyye-İbn Kayyim damarından beslenen bir neo-selefîdir."[15] Zira Reşid Rıza Tefsirinde mukaddime de dâhil olmak üzere yer yer onları ve eserlerini övmekte ve İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın "Şeyhu'l-İslâm" ünvanına layık olduğunu ifade etmektedir.[16]

Menar Tefsirinde Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza'nın isrâiliyat rivayetlerine karşı olumsuz tavrı pek çok yerde görülmektedir. Zehebî'nin tespitleri üzerine; *Menâr* Tefsiri sahipleri "israiliyyata en katı biçimde karşı çıkıp reddeden, bunlara aldanıp revaç bulmalarını sağlayanlara en sert davranan müefessirdir."[17] Bu sert eleştiriler bazen "Vehb b. Münebbih" ve "Ka'bu'l-Ahbar" gibi bilhassa sonradan ihtida eden sahabi veya tabiîn âlimlerine eleştiriye kadar varmaktadır. Hatta müfessirin bu titiz tavrı sahih kabul edilen hadisleri isrâiliyat olarak değerlendirip reddetmesine kadar varmıştır. Müfessir Tefsirde bazen konuyla ilgili isrâiliyat rivâyetlerini nakletmeksizin sadece Ehl-i Kitap menşeli olduğuna işaret etmekle iktifa etmiş bazen ise Tevrat ile mukayese etmek ve batıllığını ortaya koymak için ilgili rivâyetleri nakletmiştir. Ayrıca Tevrat, Tefsirde bir imkân olarak eserde kullanılmaktadır.[18]

Nitekim Reşid Rıza, Ka'bu'l-Ahbar ve Vehb b. Münebbih hakkında şunları söylemektedir:

---

[13] Ignaz Goldziher, **İslam Tefsir Ekolleri**, s. 349; 352-356.
[14] Mehmet Sait Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri,** s. 82-89.
[15] Mustafa Öztürk, "Neo-Selefîlik ve Kur'an -Reşid Rıza'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-", s. 81.
[16] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 9, 211; c. II, s. 181, 306; c. III, s. 28; c. IV, s. 74, 274; c. V, s. 299; c. VI, s. 102, 199, 307; c. VII, s. 38, 122; c. VIII, s. 24, 284, 329, 350; c. IX, s. 130, 373, 534; c. X, s. 64, 214, 323.
[17] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 169.
[18] M. Hüseyin ez-Zehebî, **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, s. 169-183.

"Cumhurun Vehb'i güvenilir kabul etmesine rağmen ben Amr b. el-Fellâs'ın onun zayıf kabul etmesini tercih ediyorum. Çok ibadet ettiği rivâyet edilmekle birlikte, onun hakkında kötü zan beslemekteyim. Zann-ı galibim, İslam'a ve Araplara hileler düzenleyen, rivâyet kanalı ve Şiilik yoluyla tuzaklar kuran hemşehrisi Farslılar gibi bir yanının olduğudur. İmam Ahmed b. Hanbel ondan bahisle şöyle demektedir: "Babası Münebbih Farslıydı. Kisra onu Yemen'e sürdü. Peygamber zamanında Müslüman oldu. Oğlu Vehb babasından sonra, İran topraklarının fethinin ardından buralara gidip geliyordu." İşte burada ondan rivâyet edilen pek çok ilginç haberlerden şüphe etme nedeni yatmaktadır. Bana göre İsrâiliî Ka'bu'l-Ahbar da böyledir. Her ikisi de tabii idiler. Akıl ve nakil açısından kaynağı bilinmeyen pek çok acayip şeyi rivâyet etmişlerdir. Her ikisinin milleti, Fars topraklarını fetheden ve Yahudileri Hicaz'dan süren Müslüman Arap milletine komplolar düzenliyorlardı. İkinci halifeyi öldüren kişi Farslıydı. Milletin gizli bir teşkilatı tarafından görevlendirilmişti. Üçüncü halifenin kâtilleri Yahudi Abdullah b. Sebe'nin desiseleriyle fitneye düşmüşlerdi. İslam'ın ilk dönemlerindeki bütün siyasi kargaşalar ve ravilerin yalanları Sebeiler grubu ile Farslıların teşkilatlarına dayanmaktadır."[19]

Mahmûd Ebû Reyye (1889-1970) de bu konuda Muhammed Abduh ve Reşid Rıza ile benzer kanaate sahiptir. Reyye, müslümanların en büyük düşmanının Yahudiler olduğunu ve İslâm'ın güçlendiğini artık Yahudilerin Müslümanları savaşla hezimete uğratamayacaklarını anlamış olduklarını ifade eder. Bu durumda Müslümanlar ancak hile ve gizli tuzaklarla mağlup edilebilirdi. Bu sebeple Yahudi "din adamlarının en dâhileri ve en hilekârları Ka'b el-Âhbâr, Vehb b. Münebbih ve Abdullah b. Selâm müslüman olduklarını söyleyerek halkın önüne çıkmış ve asıl dinler olan yahudiliği ise gizlemişlerdir. Bir süre sonra Müslüman halk onları sevmiştir. Onlarda İslam'a zarar vermek gayesiyle bir takım vehimler, efsaneler ve hurafeler İslâm'a sokmuşlardır.[20] Aynı zamanda Ebû Reyye, Ka'bu'l-Ahbar'ın "ilk Siyonist" olduğunu iddia etmiş ve Mısır'da neşreddilen *er-Risâle* Dergisinde bu başlıklı bir makale kaleme almıştır.[21] Fakat Ebû Reyye'nin bu eleştirileri Hadis âlimlerinin cerh ve tadil yöntemine benzer ilmî bir usüle dayanmaksızın indî bir tenkittir.

---

[19] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. IX, s. 40-41.
[20] Mahmûd Ebû Reyye (ö. 1970), **Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması**, trc. Muharrem Tan, İstanbul, Yöneliş Yayınları, t.y., s. 163-164.
[21] Mahmûd Ebû Reyye, "Kâ'b el-Ahbâr: Hüve's-Sahyûni'l-Evvel", **er-Risâle**, XIV/665, 1946, s. 29-35.

Kadının yaratılışı konusuna gelince ise; Kur'an-ı Kerim'de Havva'nın, "eşi Hz. Âdem"'in "eğri kaburga kemiklerinden birisinden yaratıldığına" dair herhangi bir beyan olmadığını ifade etmiştir. Buna bağlı olarak Reşid Rıza şunları ifade etmiştir:

> ""Sizi tek bir nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan…" ayet-i kerimesindeki ifadeyi bu şekilde yorumlamak zorunda değiliz. Çünkü böyle bir yorum Tevrat'taki Tekvin bölümünde yer alan ifadelerle tam olarak uyuşur. Çünkü bu kıssa Ehl-i Kitab'ın elindeki Tevrat'ta yer aldığı biçimiyle tarihî bir hikâye olarak Kur'an'da yer almamaktadır. Kur'an-ı Kerim'in getirmiş olduğu ise, Âdem'in yaratılışından hangi noktada ibret alınacağı, kâinatın Âdem'in kemâle ermesine hazır olduğu; Âdem'e Allah'ın hükmünü ortaya çıkarsın, yeryüzündeki kanunlarını uygulasın ve böylece halife olsundiye sonsuz ilim ve amel yeteneği verilmiş olması; onun, şerrin çağırıcısından kurtulamaması ve kendisini masiyete sevk eden vesveselerden etkilenmesidir. Esas itibariyle bu olayın tarihini vermek Kur'an'ın hedefi değildir. Çünkü tarihin meselelerini-tarih olarak- vermek dinin din olarak görevi değildir. Ve Kur'an dine tarihin penceresinden sadece ibret nazarıyla baktığından zaman ve mekân unsurunu –Tevrat'taki Tekvin bölümünde beyan edildiği şekliyle- beyan etmemiştir. Zaman ve mekânın beyan edilmesii kâinatı ve yaratılış tarihini araştıran kimselerin Hristiyanlık dinini reddetmelerine yol açmıştır. Çünkü denemeye dayalı olan ilim, Tevrat'ta yer alan tarihin hatalı olduğunu ortaya koymuştur. İnsanlık tarihi için yeryüzünde bir takım eserler bulunmuştur ki; bunlar tarihten daha eskiye dayandığını gösteriyor. Ehl-i Kitap'tan bir grup bilgin kitaplarında yer alan ifadeleri tevilde doğru olmayan yola sapmışlar. Bir kısmı ise kitabı ve vahyi inkâr etmiştir."[22]

Müfessir, konuyla çok yakından alakalı olan Buhari ve Müslim'de yer alan kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden hadisi te'vil eder ve şöyle söyler:

> "Bu hadis, tıpkı Enbiya Suresinde yer alan "İnsan, aceleci yaratıldı" şeklindeki ifadeler doğrultusunda anlaşılmalıdır. Nitekim bu ayetin şerhinde müfessirler aynı şeyi söylerlerler."[23]

Nitekim "Musa Cârullâh (ö. 1949)" da aynı kanaattedir.[24]

---

[22] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 232-233.
[23] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. I, s. 233.

Reşid Rıza, Nisâ Suresi'nin ilk ayetindeki hocası Muhammed Abduh'a isnatla "nefs-i vâhide" terkibinindeki "bir nefis"den maksadın Hz. Âdem olmadığını söyler. Çünkü ayetin gerek nassı gerekse zâhiri buna işaret etmez:

> "Buradaki "bir nefis"ten maksadın Hz. Âdem olmadığının karinesi, ayette "Bu ikisinden de çok sayıda erkek ve kadın yayan…" denilmesi, kadınların ve erkeklerin nekre (belirsiz) olarak zikredilmesidir. Çünkü eğer olsaydı "Erkeklerin ve kadınların hepsini o ikisinden yaydı." demesi münasip olurdu. Bütün insanları hedef alan bir hitapta, onların hepsi tarafından bilinen bir nefis olmadığı halde nasıl olur da belli bir nefisten söz edilebilir. Bazı insanlar ne Âdem'i ne Havva'yı biliyor ne de onları duymuşlar."[25]

Müfessirlerin büyük bir kısmının ayetteki "nefs-i vâhide" terkibini Hz. Âdem olarak tefsir ederken bu bilgiyi Kur'an'ın nassından veya ayetin zâhirinden almadıklarını; müfessirlerin kendilerinden önce insanlığın atasının Hz. Âdem olduğuna dair yaygın bir kanaat olduğu için ifadeyi bu şekilde tefsir ettiklerini söyler.[26] Akabinde Zemahşeri, Râzi ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin konuya yaklaşımlarını zikreden müfessir kendisinin de Ebû Müslim'in kanaati üzere olduğunu ifade eder.[27]

Muhammed Abduh bu izahın akabinde, Kur'an-ı Kerim'de müphem bırakılan ve bu boşlukların isrâiliyat rivâyetleri ile doldurulması konusunda Müslümanların tavrının nasıl olması gerektiğini ifade eder:

> "Biz, peygambermizden nakledilen bir vahye dayanmadıkça duyularla ve akılla algılananların ötesinde bir şeyi hüccet kabul etmeyiz. Daha önce defalarca söylediğimiz gibi ondan gelen vahiy ne is o naktada durur, buna bir ilave veya bundan bir eksiltme yapmayız. Allah bu ayette, insanlar kendisinden yarattığı nefsi müphem bırakmış ve belirsiz (nekre) olarak zikretmiştir. Öyleyse biz de onu müphem halde bırakalım. Eğer Batılı araştırmacıların dediği gibi insanlığa ait her ırk grubunun ayrı bir atası olduğu görüşü sübut bulursa bu, bizim Kitabımıza aykırı olarak sübut bulmuş bir görüş olmaz. Ama onların kitabı Tevratta bu hususta açık ifade bulunduğu için bu durum, onların kitabına aykırı bir tespit olur. Nitekim o

[24] Cârullah Bigi Musa b. Fatıma Tatari Türkistânî Kazanî (ö. 1949), **Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun**, hzr. Mehmet Görmez, Ankara, OTTO Yayınları, 2014, 6. Baskı, s. 40-41.
[25] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. IV, s. 265.
[26] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. IV, s. 266.
[27] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. IV, s. 272.

araştırmacıları, Tevrat'ın Allah'tan ve onun vahyi olduğu hususunda eleştirel yaklaşıma sevk eden hususlardan biri de budur."[28]

Kur'an-ı Kerim'in bir hidâyet kaynağı olduğuna yapılan vurgunun devamı olarak kıssalarının Kur'an'da mevcudiyeti de onlardan ibret alınması gayesine matuftur. Zira Allah bu kıssalar ile bir tarih anlatısını hedeflememektedir.[29] Bu sebeple bu gayeden ulaştıran zaman, mekân, şahıs isimleri gibi tüm teferruatlardan ve isrâiliyattan uzak durmak gerekir.

Bu dönem müfessirlerinden Muhammed el-Merâğî (ö. 1371/1952) ise; hocası Muhammed Abduh'a atıf yapmak suretiyle benzer ifadelerde bulunmaktadır.[30]

3.1.2. Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1332/1914)

Modern dönem âlimlerinden "Cemâleddîn Kâsımî (1866-1914)" "*Mehâsinu't-Te'vil"* adlı Tefsirinde çokça İbn Teymiyye'ye atıf yapar ve onun eserlerinden iktibaslarda bulunur. Müfessir, İbn Teymiyye'yi "şeyhü'l-İslâm", "İmam", "Asrının âlimlerinin efendisi" gibi sıfatlarla övmüş[31] ve bu şekilde onun selefi yöntemini benimsediğine işaret etmiştir. Ayrıca Kâsımî, "Necmeddîn et-Tûfî (ö. 728/1327)", Şevkânî ve çağdaşı olan "Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1889)", "Muhammed Abduh" ve "Reşid Rıza" gibi âlimlerin fikirlerine önem vermektedir;[32] bilhassa fikrî açıdan Abduh'tan etkilenmiş ve bir süre O'nun Tefsir derslerini takip etmiştir. Reşid Rıza ile de tanışan Kâsımî, bir süre *Menâr* Dergisinde yazılar

---

[28] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. IV, s. 266.
[29] Reşid Rıza, **Tefsiru Menâr,** c. II, s. 373; c. VIII, s. 456.
[30] Ahmed b. Mustafa el-Merâğî (ö. 1371/1952), **Tefsiru'l-Merâgi**, Kâhire, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, 1460/1946, c. IV, s. 175-177.
[31] Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî (ö. 1332/1914), **Mehâsinu't-Te'vîl**, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Suud, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1418, c. II, s. 223; c. II, s. 256; c. II, s. 377; c. V, s. 390; c. VI, s. 38; c. VI, s 367.
[32] H. Mehmet Günay, "Cemâlüddîn el-Kâsımî, Hayatı ve İlmî Kişiliği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1996, Sayı: 1, s. 257.

yazmıştır.[33] Bu itibarla Kâsımî'nin modern dönem selefi düşüncenin Suriyedeki takipçisi olduğu söylenebilir.[34]

Kâsımî, Tefsirinin yaklaşık bir cilt hacmindeki mukaddimesinde Tefsir Usülüne dair bilgiler vermektedir; burada isrâiliyat rivâyetlerine olan menfi tavrını ortaya koymaktadır. O şöyle ifade etmektedir:

> "Sözün özü, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitapları kendilerine ait görüşler mesabesindedir. Bu kitaplara bütünüyle itimat edilemez. Zira bugüne değin söz konusu kitaplardan hep yalan-yanlış bilgiler, çelişkiler ve hakikat ile hurafenin telfiki gibi şeyler zuhur edegelmiştir. Ehl-i kitâbın kutsal metinleri bizim kültürdeki kıssa kitaplarına benzer. Bu kitaplarda Kur'an ve sünnete atıflar mevcuttur, fakat muhtevada yalan-yanlış şeyler ile geçmiş ümmetlerden iktibas edilmiş görüşler de memzuçtur."[35]

Kâsımî bu dönemde yaşamış bazı müfessirler gibi Tefsirine bu rivâyetleri almamışlardır.[36] Bununla birlikte Kâsımî'nin eserinin tamamen isrâiliyat hâli olduğunu söylemek zordur. Diğer Tefsirlere nispeten daha az sayıda olmakla beraber bu eserde isrâiliyat rivâyeti içermektedir.[37] Fakat müfessirin bu rivâyetleri tenkit amacıyla eserine aldığı anlaşılmaktadır.

3.1.3. Tâhir b. Âşûr (1879-1973)

Müfessir "Muhammed Tâhir b. Âşûr", Tunus'ta müftülük ve Zeytune Üniversitesi'nde rektörlük görevinde bulunmuştur. Hacimli eserler kaleme alan müfessir "*Makâsıdü'ş-Şeriati'l-İslâmî*" ve otuz cilt halinde neşredilen "*et-Tâhrîr ve't-Tenvîr*" adlı eser ile meşhur olmuştur.[38] Müellif Tefsirine yazmış olduğu on bölümden oluşan uzunca mukaddimesinde Tefsir ilmi ve Kur'an İlimlerine dair

---

[33] Murat Bahar, "Cemâleddîn el-Kâsımî'nin Kimliği, Kişiliği ve 'Mehâsinu't-Te'vîl' Adlı Eseri", **Burdur Mehmet Akif Ersoy İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2021, c. II, Sayı: 1, s. 119; H. Mehmet Günay, "Suriye Selefiliğinin Önderi Cemâleddîn el-Kâsımî (1866-1914): Hayatı, Islahatçı Kişiliği ve Fıkhî Eserleri", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2005, Sayı: 6, s. 120-121.
[34] Bkz.: H. Mehmet Günay, "Suriye Selefiliğinin Önderi Cemâleddîn el-Kâsımî (1866-1914): Hayatı, Islahatçı Kişiliği ve Fıkhî Eserleri", s. 119-140.
[35] Kâsımî, **Mehâsinu't-Te'vîl**, c. I, s. 39.
[36] Kâsımî, **Mehâsinu't-Te'vîl**, c. I, s. 292-294; c. III, s. 5-9.
[37] Bkz.: Kâsımî, **Mehâsinu't-Te'vîl**, c. I, s. 365-368; c. VII, s. 7-26; c. VIII, s. 246-253; c. IX, s. 466-468.
[38] Ahmet Coşkun, **DİA**, "İbn Âşûr", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XIX, s. 332-335.

görüşlerini beyan etmiştir.[39] Burada müellif Kur'an'da kıssaların mevcudiyetinin on faydasını örnekler üzerinden beyan etmekte fakat kıssalar ile yakından ilişkili olan isrâiliyat konusuna dair bir beyanda bulunmamaktadır. Müfessir Tefsirin mukaddimesinin başka bir bölümünde selef ulemânın rivâyetleri naklederken tenkit etmediklerini ve bilhassa kıssalara dair malumatlar verirken çokça isrâiliyat ve mevzu rivâyet naklettiklerini ifade etmektedir. Müfessir konuya dair şunları ifade etmektedir:

> "(Müfessirlerin) çoğu kıssaları naklederken kendilerini isrâiliyata kaptırmıştır. (Böylece) kitaplarındaki uydurma (haberler) çoğalmıştır. Bu durum çağdaş olan iki büyük âlim gelene kadar devam etmiştir. Bunlardan biri doğuda *el-Keşşâf* sahibi büyük âlim Ebu'l-Kâsım Muhammed ez-Zemahşerî, diğeri ise batıda Endülüs'te *el-Muharrerü'l-Vecîz*'in müellifi Şeyh Abdülhak b. Atıyye'dir. Bu iki müfessirin her biri ayetlerin manaları üzerine derinleşmişlerdir."[40]

İbn Âşûr Tefsirinde isrâiliyat rivâyetlerine yer vemektedir. Fakat Tefsirin geneli itibariyle bu rivâyetleri tenkit etmek amacıyla naklettiği anlaşılmaktadır.[41] İncelemiş olduğumuz konuyla ilgili isrâiliyat rivâyetlerini aktarmayan[42] müfessir, bu rivâyetlere karşı mesafeli tavrını ortaya koymuştur. İsrâiliyatın boşluğunu ise Kitâb-ı Mukaddes nakli ile doldurmaktadır.

"Tâhir b. Âşûr" eserinde sık sık Kitâb-ı Mukaddes'e başvurmakta ve gerekli gördüğü yerlerde ondan iktibaslarda bulunmaktadır.[43] Nitekim müfessir "Bakara Suresi'nin 35. Ayetinde" zikri geçen Hz. Âdem'in eşinin adının beyan edilmediğini, "zevc" kelimesi ile iktifa edildiğini ifade etmiştir. Akabinde "Hz. Âdem'in eşi"nin isminin "Havva" olarak Araplar arasında bilinir olduğunu ve bu ismin İbranice karşılığında bir çelişki olduğunu söylemektedir. Bu çelişkiyi ise Kitâb-ı Mukaddes'in Tekvîn sifrinden iktibaslarla şöyle açıklamaktadır:

---

[39] Bkz.: Yakup Yüksel, **Müfessir Tâhir b. Âşur'un Tefsir İlmine Dair Görüşleri,** Ankara, İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2020.

[40] Muhammed e-Tâhir Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnisî (ö. 1393/1973), **et-Tâhrîr ve't-Tenvîr**, Tunus, ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984, c. I, s. 16.

[41] Mustafa Yıldız, "Tâhir b. Âşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Tefsirinde Klasik İsrâiliyata Yaklaşımlar", **Tefsir Araştırmaları Dergisi**, c. VI, Sayı: 1, s. 50-77.

[42] İbn Âşûr, **et-Tâhrîr ve't-Tenvîr**, c. IV, s. 215-216.

[43] Bkz.: Mustafa Yıldız, **Tefsirde İsrâiliyat ve Kitab-ı Mukaddes'e Yaklaşımlar**, Ankara, Fecr Yayınları, 1. Baskı, 2022.

"Tekvin kitabının ikinci bölümünde onun isminin kadın olduğununun ve bunun Adem tarafından "imree" olarak isimlendirildiği (vardır); çünkü o, adamdan alınmıştır. Üçüncü bölümünde ise Adem onu "Havva" diye çağırmıştır. Çünkü o, her canlının anasıdır."

Bu çelişkiyi beyan ettikten sonra İbn Âşûr, çelişkiyi uzlaştırma yoluna gitmemiştir. Fakat bu isimlendirme konusu üzerinden İbn Sad'ın (ö. 230/845) "*Tabakat"* adlı eserine atıf yaparak "Hz. Âdem uyudu, Havva onun kaburga kemiğinden yaratıldı. Hz. Âdem uyandı ve onu yanında buldu. Hz. Âdem'in isimlendirdiği gibi "Esâ" yani Nabatça'da kadın dedi."[44] açıklamasında bulunmuştur. Bu şekilde İbn Âşûr Kitâb-ı Mukaddes'teki bir bilgi ile Müslümanların kaynakların var olan bir bilgiyi mukayese etmektedir.

3.1.4. Mevdûdî (ö. 1979)

Pakistanlı âlim ve mütefekkir Mevdûdî, isrâiliyat rivâyetlerine şiddetle karşı çıkan müfessirlerden birisidir. O, Kur'an-ı Kerim'i Müslümanların bir el kitabı olarak görmekte; klasik dönemde az sayıda örnekleri olmakla beraber 20. Yüzyılda yaygınlaşan[45] sureleri ve ayetleri kendi iç bütünlüğü içerisinde bütüncül bir bakış açısıyla okunması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim müfessirin bu yaklaşım tarzı "*Kur'an'ın Dört Temel Terimi İlah-Rab-Din-İbadet*" başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserinde açıkça görülmektedir.[46] Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in anlatımı yani onun iktifâ ettiği ile yetinmeli ve isrâiliyat gibi haricî malumatlara başvurulmamalıdır. Ayrıca Mevdûdî, Ehl-i Kur'an ekolünün yaygın olduğu Hadis ve Sünnetin bağlayıcılığı tartışmalarının çokça yapıldığı bir dönemde hadisleri Tefsirin temel kaynaklarından biri olarak kabul etmiştir. Müfessirin Tefsirinde yapmış olduğu seyahatlere, bu seyahatlerde karşılaştığı toplum ve milletlere dair izlenimlerine, kroki ve harita gibi görsel malzemelere yer vermesi ve arkeolojik verilerden yararlanması hasebiyle Tefsir ilminde bir ilke sebep olmuştur.[47] Müfessirin bu orijinal tavrından

---

[44] İbn Âşûr, **et-Tâhrîr ve't-Tenvîr**, c. I, s. 429.
[45] Muntasir Mir, "Bir Bütün Olarak Sure Tefsirde Yirminci Yüzyıl Gelişmesi", trc. Mustafa Özel, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, 2001, Sayı: 13, s. 267-280.
[46] Bkz.: Seyyid Ebu'l-A'la Mevdûdî (ö. 1979), **Kur'an'ın Dört Temel Terimi İlah-Rab-Din-İbadet**, trc. Mahmut Osmanoğlu, İstanbul, Özgün Yayıncılık, 8. Baskı, Nisan 2001.
[47] Abdülhamit Birışık, "Ebü'l-Ala Mevdudi'nin Kur'an Yorumunu Şekillendiren Temel Dinamikler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, c. XX, Sayı: 2, s. 1-20.

hareketle Arkeoloji bilimi, isrâiliyat rivâyetleri ile doldurulmaya çalışılan alana alternatif bir yöntem olarak değerlendirilmektedir.[48]

Mevdûdî kadının yaratılışından bahseden Nisâ Suresinin ilk ayetinin tefsirinde isrâiliyata karşı olumsuz kanaatini ifade etmekte ve şunları söylemektedir:

> "Müfessirler genellikle Hz. Havvâ'nın (a.s.), Hz. Âdem'in (a.s.) kaburga kemiğinden yaratıldığını söylerler. Kitâb-ı Mukaddes'te de aynı hikâye vardır. Talmud bundan başka, onun Hz. Âdem'in (a.s.) on üçüncü kaburga kemiğinden yaratıldığını da belirtir. Fakat Kur'ân bu konuda sükût eder. Bunu destekler nitelikteki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisi de, anlaşılandan farklı bir anlama delâlet eder. Bu nedenle yapılacak en iyi şey, bu meseleyi Kur'ân'da bırakıldığı şekilde belirsiz bırakmak ve onun ayrıntılarını tayin etmek için zaman harcamamaktır."[49]

Mevdûdî burada mevcut bilginin kaynağına da işaret ederek bu bilginin Ehl-i Kitap kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Mevdûdî'nin bu ifadesinden isrâiliyata açıkça karşı çıktığı, Tefsir ilmi için bu rivâyetlere ihtiyaç görmediği anlaşılmaktadır. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'e müracaat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda müfessir, konuyla ilgili hadisin bilindiğini varsayarak onun da cumhurun anladığı üzere zâhirî bir anlama sahip olmadığını ifade etmektedir.

Mevdûdî'nin Tevrat'a ve onun şerhi konumunda olan Talmud'un muhtevasına vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mevdûdî de "*Tefhimu'l-Kur'an"*da muâsır âlimler gibi Kitâb-ı Mukaddes'i "bir kaynak olarak" kullanmış ve yer yer ondan iktibaslarda bulunmuştur. Mevdûdî Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'i karşılaştırmak suretiyle onun muharref olduğunu göstermeyi, oryantalistlerin Kur'an'ın kaynağının Kitab-ı Mukâddes olduğu iddialarını çürütmeyi, isrâiliyat rivâyetleri arasındaki çelişkileri açıklamayı, Ehl-i Kitab'ın hatalarına bizzat kendi kaynaklarından şahit getirmeyi, "Kur'an-ı Kerim ile Kitâb-ı Mukaddes"'in mutabık olduğu yerleri göstermeyi, bilhassa Kur'an kıssalarında müphem kalan yerleri

---

[48] Bkz.: Bahattin Dartma, "Tefsir İlminin Kadîm Bir Problemine Yeni Bir Çözüm Önerisi", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2008, c. VIII, Sayı: 4, s. 9-24.

[49] Seyyid Ebu'l-A'la Mevdûdî (ö. 1979), **Tefhimu'l-Kur'an**, trc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İstanbul, İnsan Yayınları, t.y., c. I, s. 327.

açıklamayı hedeflemiştir.[50] Fakat burada müfessir, Tevrat ve Talmud'a tenkit amacıyla müracaat etmektedir. Mevdûdî'nin Tevrat, Talmud ve Kur'an-ı Kerim mukayesesinden hareketle Kur'an-ı Kerim'in müşteşriklerin iddiası üzere Yahudi ve Hristiyan kaynaklı olmadığını anlaşılmakta ve kitaplar arasındaki çelişkileri de ortaya çıkmaktadır.

3.1.5. İzzet Derveze (1888-1984)

Mısırlı âlim İzzet Derveze Tefsir kitaplarında isrâiliyatın varlığına dair "*Havle'l-İsrâiliyyât fî Kutubu't-Tefsir*" başlıklı bir müstakil bir makale kaleme almıştır. Müellif, burada bu rivâyetlerin "neredeyse Kur'an'ın ana konuları olan ilkelerini, hükümlerini ve hidayet, zikir, öğüt, nur, furkan gibi tavsiyelerini arka planda" bıraktığını; Tefsirlerde mevcut olan bu rivâyetlerin Müslümanları meşgul ettiğini ifade etmiştir.[51] Örnekler üzerinden konuyu tartışan müfessir bu rivâyetlere karşı tavrını şöyle beyan etmektedir:

> "Bu garip, hayret verici açıklama ve rivayetler, bunların tefsir kitaplarında geniş yer tutması, Müslümanlar için Kur'an'ın kesin hükümlerinin gizlenmesi ve zihinlerin karışmasına sebep olmuştur. Ehl-i Kitabın kaynaklarında bu tür açıklamaların bulunması, tefsir kitaplarına olduğu gibi alınmasının gerekçesi olmamalıydı. Sonuç olarak Ehl-i Kitaptan bu tür rivâyetleri nakledenler onları anlama kudretine sahiptiler. Bu rivayetler Kur'an'ın asıl hedeflerine hizmet etmez ve dinen bilinmesi gereken zorunlu bilgi değildir. Kur'an'ın indiriliş hikmeti bu bilgileri zorunlu kılmadığı için tefsir kitaplarına alınmamamıydı."[52]

Müfessir bu ifadeleri ile isrâiliyatın hiçbir türüne Müslümanların ihtiyacı olmadığını ifade etmektedir. Bu itibarla Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetlerin tamamını bilgi değeri açısından aynı derecede görmektedir. Fakat burada çağdaşı olan ve belli oranda kendisinden etkilendiği Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi isrâiliyat anlatımı ile meşhur olan sahabe ve tabiîn âlimlerini eleştirmemekte ve onları bu hususta kötü bir niyeti olmadıklarını söylemektedir.

---

[50] Burhan Çonkor, "Mevdûdî'yi Kitâb-ı Mukaddes'e Müracaata Sevk Eden Âmiller", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2015, c. IV, Sayı: 11, s. 161-178.
[51] Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984), "Tefsir Kitaplarındaki İsrailiyata Dair", trc. Sema Çelem, Zakir Aras, **Dinî Araştırmalar**, 2018, c. XXI, Sayı: 53, s. 187.
[52] İzzet Derveze, "Tefsir Kitaplarındaki İsrailiyata Dair", s. 197.

Müfessir Tefsirinde ise yer yer isrâiliyat rivâyetlerine yer vermekte ve bunları tenkit etmektedir. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes'e müraacat ederek Kur'an'daki anlatımlar ile "Kitâb-ı Mukaddes"'in anlatımını mukayese etmektedir. Hz. Âdem ve Havva kıssası özelinde Tekvin'deki anlatımı aktaran müfessir, her iki arasında büyük benzerlikler olduğuna işaret etmektedir.[53] Bu mukayese ve anlatım neticesinde ilgili isrâiliyat rivâyetlerini aktarma ihtiyacı duymamaktadır.

3.1.6. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)

"Hak Din Kur'an Dili" tefsiri Cumhuriyet dönemimde telif edilmiş en önemli Türkçe tefsirlerden biri olma özelliği sahiptir. Hamdi Yazır eserinin mukaddimesinde Tefsir yazım aşamasında başvuracağı kaynakları şöyle sıralamaktadır:

> "Ebusuud, Kadı, Keşşaf, Fahrüddin-i Razi'nin Tefsir-i Kebir'i, Cessas ve Ebû Bekr-i Razî'nin Ahkâm-ı Kur'an'ı, Ebû Hayyan'ın Bahr-i Muhît adındaki büyük tefsiriyle Nehr-i Marid adındaki Telhisi İbn Cerîr'in Tefsir-i Kebir'i, Tefsir-i Nisâbûrî, Alûsî'nin büyük tefsiri"[54]

"Hak Din Kur'an Dili" Tefsiri de tıpkı kaynakları gibi pek çok konuda isrâiliyat rivâyeti içermektedir.[55] Fakat Elmalılı, çağdaşları olan Mısırlı âlim Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi isrâiliyata yönelik ciddi eleştiri yöneltmemiştir. Aynı zamanda eserinde klasik dönem Tefsir kaynakları kadar çok fazla isrâiliyat rivâyeti nakletmemiştir. Rivâyetleri tenkit yerine te'vil cihetine gitmiştir. Yaratılışı konu edinen ayetlerin tefsirinde ise ıstıfa ve tekâmül görüşlerine meyletmiştir.[56] Bu itibarla Yazır, bir nevi Bilimsel Tefsir uygulaması yapmaktadır. Ayrıca Yazır, Karslı'nın tespiti üzerine, İlmî Tefsiri belli şartları sağladığı sürece

---

[53] Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984), **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Kâhire, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383, c. II, s. 345-358.
[54] Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur'an Dili**, c. I, s. 21
[55] Bkz.: Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur'an Dili,** c. I, s. 302-304; c. II, s. 116-119; 147-162; c. V, s. 119-125; c. VI, s. 219-225.
[56] Bkz.: Hüseyin Ay, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Düşüncesinde Yaratılış Bağlamında Istıfâ ve Tekâmül Kavramları", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 2019.

kabul etmekte;[57] bazı ayetlerin tefsirinde bilimsel verilerden yararlanmakta ve ayetleri de bilimsel mucizelere şahit olarak getirmektedir.[58]

Nisâ Suresinin ilk ayetindeki tek nefisten kastın Âdem olduğunu ve bunun üzerinde icmanın olduğunu ifade eden yazar, konuyla ilgili israiliyât rivayetlerine eserinde yer vermemiştir. Aynı zamanda çağdaşı olan müfessirler gibi "Kitâb-ı Mukaddes'ten nakilde" de bulunmamıştır. Fakat hadislerden hareketle Havva'nın kaburga kemiğinde yaratılmış olduğunu kabul etmektedir.[59] Ayrıca konuyu izâh sadedinde Evrim nazariyesinin verilerinden yararlanmıştır. Burada Tekâmül Nazariyesinden bahsetmek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Tekâmül kavramı 'kemâl' kökünden türemiş olup "tamamlanmak" ve "mükemmelleşmek" anlamına gelmektedir. Bu itibarla Tekâmül Nazariyesi "Canlıları oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefî görüş"tür. Bu yaklaşıma göre canlıların basitten daha karmaşık olana veyahut "ilkel" olandan daha mükemmmele doğru bir gelişme sürecinin olduğu iddia edilmektedir. İnsanın yaratılış açısından ilk asıllarını araştırması ve "bugünkü halinden daha ilkel maymunumsu bir canlıdan" türemiş olduğu iddia edilmektedir. "Ludwing Büchner" ve "Charles R. Darwin"'in yaratılışçılığına karşı çıkmak suretiyle oluşan tepkiler zamanla ideolojik bir hal almış ve "Tekâmül Nazariye"si olarak sistemleşmiştir. Darwin'e ilave olarak "Russell Wallace" ve "Thomas Henry Huxley"'in fikirleri bu teorinin temellerini oluşturmaktadır.[60]

Tekâmül Nazariyesini Darwin öncesi dönemde Milattan önce Beşinci Yüzyıla kadar götürmek mümkündür. İslâm coğrafyasında ise bu nazariyenin temelleri Hicrî

---

[57] Halil İbrahim Karslı, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülahazalar", **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]**, 2010, c. XLVI, Sayı: 3, s. 90-91.

[58] Bkz.: Recep Orhan Özel, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", **Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları**, 2013, c. II, s. 549-571; Veysel Güllüce, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Kevnî Âyetlere Yaklaşımı ve Bilimsel Tefsirindeki Yeri", **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, 2-4 Kasım 2012, 2015, s. 71-89; Mesut Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", **Bir Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır**, 2017, s. 87-114.

[59] Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur'an Dili,** c. II, s. 456-460.

[60] Mehmet Bayrakdar, **DİA**, "Tekâmül Nazariyesi", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 337-339.

Üçüncü Asra kadar dayanmaktadır. Evrim düşüncesine; Câhız (ö. 255/868), İhvân-ı Safâ (ö. 334-373/945-985), Farâbî (ö. 950), İbn Miskeveyh (ö. 1020), İbn Heysem (ö. 1039), Ragıb el-Istehânî (ö. 502/1008), Mevlânâ Celâleddîn er-Rumî (ö. 1273), İbn Haldûn, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1772) gibi Müslüman âlimlerin eserlerinde de rastlanmaktadır.[61] Yeri gelmişken şunu ifade edelim ki; ismini zikrettiğimiz bu âlimler kendileri Tekâmül Nazariyesinin savunduklarını iddia etmemektedirler. Bu nazariye onların yaşadığı zamandan çok sonra sistematikleşmiştir. Bu nazariyeyi savunun mütefekkirler onların fikirlerinden hareketle ve kendi söylemlerini sağlamlaştırmak için erken dönem ulemâdan kendi fikirlerine şâhit getirmektedirler.

Ayetlerde yaratılışın bir silsile halinde gerçekleştiği anlatımından "hareketle bazı Müslüman âlimler" İslâm'da ve Kur'an-ı Kerim'de evrimci bir yaratılışın olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu kabule göre; Evrim "tabiata bahşedilmiş ilâhi bir kanundur." Tüm evren organik ve inorganik bir sistem dâhilinde yaratılmıştır. İnsan ise buna ilave olarak ruhî bir evrim geçirmiştir. İnsan "bir halden diğer bir hale geçmek" suretiyle "evrim merhalelerinden" yaratılmıştır. "Kur'an-ı Kerim'de hem" "cins isim" olarak "insan" hem de "özel isim" manasında "Âdem"'in zikredilmiş olmasından hareketle ilk yaratılanın vahiy alan ve peygamber olan Hz. Âdem olduğu fakat yaratılmış ilk insanın olmadığı ve vahiy tarih ile yaratılış tarihi birbirine karıştırıldığı ifade edilmiştir. Allah insanı "ol" emri ile birlikte "insani, nebati ve hayvani etaplardan geçirerek sonunda ona bir insan şekli vermiştir." Bu bağlamda kadının nefs-i vâhideden yaratıldığını ifade eden ayetlerdeki nefsten kasdın, Âdem'in marife bir isim iken "nefs-i vâhide" terkibinin ise nekre olduğundan hareketle Âdem olmadığı ifade edilmiştir. İnsanın maymundan geldiği tezi ise ilmî açıdan çürütülmüş ve insan ve maymunun memeliler sınıfının iki farklı türü olarak kabul edilmektedir.[62]

3.1.7. Süleyman Ateş (1933-…)

Süleyman Ateş, "*Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*" adlı eserinin mukaddimesinde Tefsir ilminin ilk olarak rivâyetler yoluyla başladığını ifade edip

---

[61] İsmail Yakıt, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", **Felsefe Arkivi**, 1984, Sayı: 24, s. 101-122.
[62] İsmail Yakıt, "İnsanın Yaratılışı ve Evrim", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, Sayı: 5, s. 1-16.

rivâyetlerin problemli taraflarına dikkatleri çekmektedir. Rivâyet kültürünün bir parçası olarak isrâiliyata karşı menfi tavrını Tefsirinin ilk sayfalarında şöyle ortaya koymaktadır:

> "Me'sûr tefsirin çoğunluğu, bazı yahudî ve İran kökenli insanlara dayanır. Bazı sahâbîler, müslüman olmalarından önce Kitap ehli kimselerle temas halinde idiler. Onlardan duydukları hikâyeleri öğüt için nakletmekte bir sakınca görmediler. Ayrıca Müslüman olan Kitâb ehli kimseler de bildiklerini anlattılar ki Ebûhureyre de bunlardan biridir. Kitâb ehli ile İranlılarla temas kuran tâbiîler de onlardan aldıklarını naklettiler. Böylece me'sûr tefsire çok İsrâil hikâyesi, efsâne girdi. Ashabı Kehfin isimleri, sayıları, köpeklerinin rengi, Mûsâ'nın Asâsının hangi ağaçtan olduğu, Allâh'ın Hz. İbrâhim için dirilttiği kuşların cinsleri, kesilen ineğin öldürülen kimseye vurulan parçası, Allâh'ın Mûsâ'ya tecelli edip ünlediği ağacın türü vs. gibi Kur'ân'da belirsiz bırakılan şeyler hakkında ayrıntılı ve çelişkili rivâyetler yer aldı. Kıyâmet alâmetleri ve kıyâmetin içinde ve sonrasında olacak olaylar hakkındaki ayrıntılı rivayetlerin de sağlam bir temeli yoktur. Bundan dolayı İmam Ahmed ibn Ahmed: "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsîr, melâhim ve megâzî" demiştir. Bunun içindir ki, Peygamber (s.a.v.)den geldiği hem sened, hem anlam bakımından kesin olan sözler dışında böyle tutarsız rivayetlerden kaçınmak gerekir. Reşîd Rızâ'nın dediği gibi yalnız tâbiîler değil, hattâ Kitâp ehliyle ve İranlılarla temasta bulunan bazı sahâbîler dahi onların İrem kenti, Babil büyüsü, Anak oğlu Avc gibi kimselerin tarihi hakkında anlattıklarını doğru sanarak nakletmişlerdir. Bunların çoğu hurâfedir. Şu'be el-Haccâc: "Fıkhın füruunda tâbiîlerin sözü hüccet olmazken tefsirde nasıl hüccet olur?" demiştir."[63]

Süleyman Ateş bunları söylerken çokça Muhammed Abduh'a atıf yapmaktadır. Bu da bizlere rivâyet kültürüne ve isrâiliyata yaklaşımlarının benzer olduğunu ve bu konuda Ateş'in Abduh'a katıldığını göstermektedir. Bu ifadelerinden hareketle Süleyman Ateş, isrâiliyat rivâyetlerinin Tefsirde yer almaması gerektiği kanaatindedir. Fakat bununla birlikte Tefsir faaliyeti için geçmiş milletleri ve onların geleneklerini iyi bilmek gerektiğini ifade etmiştir. Böylece müfessir eserinde isrâiliyat rivâyetlerini kullanım hususunda kendine yer açmış; Tefsirinde de yeri geldiğinde bu rivâyetleri kullanmış yeri geldiğinde ise tenkit etmiştir. Eserinde bu rivâyetlere bolca yer vermiş ve bilhassa peygamber kıssalarında Kitâb-ı Mukaddes'e

[63] Süleyman Ateş, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri,** Yeniufuklar Neşriyat, t.y., İstanbul, c. I, s. 52-53.

müracaat edip mukayese etmiştir.[64] Nitekim bunu kadının yaratılışı konusunda da görmekteyiz.

Süleyman Ateş Nisâ Suresi'nin ilk ayeti bağlamında kadının yaratışı konusunu işlerken Tevrat'a müracaat eder ve Tevrat'taki anlatım ile Kur'an-ı Kerim'deki anlatımı mukayese eder. Ayetteki nefs kelimesi ile Âdem'in kastedildiğini ve bunun üzerinde ittifak olduğunu söyleyen Ateş, devamında şunları ilave eder:

> "… Genellikle müfessirler, buradaki nefis kelimesiyle Hz. Âdem'in kasdedildiğine kani olmuşlar ve bu tefsire delil olarak da Hz. Peygamber (s.a.v)in şu hadisini göstermişlerdir: "*Kadınlar hakkında hayır tavsiye ediniz. Çünkü kadın, eğri kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğrisi, baş tarafıdır. Onu doğrultmaya çalışırsan kırarsın, hali üzre bırakırsan öyle eğri kalır. Kadınlar hakkında hayır tavsiye edin (Onlara karşı iyi davranın).""* Bu hadisin müttefekun aleyh bir rivâyet olduğuna dikkat çeken müfessir, bu ifadenin mecâzî olduğunu ve burada Resulullah'ın "kadın ruhunun çok hassas olduğunu, ufak bir sertlikten kırılacağını, onu hoş tutmak gerektiğini anlatmıştır" demektedir. Konuyla ilgili Ebu Müslim'in görüşünü benimsediğini ve doğru olanın bu diğer görüşü "قيل" kîle (söylenir/denilir) sigası ile nakletmek gerektiğini söyler. Devamında ise şöyle diyerek kendi kanâatini beyan etmektedir: "Kanâatimize göre bu hadisten, Cumhûr'un anladığı üzre: Âdem'in karısının, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı hakkındaki Tevrât âyetine işaret vardır; "Ve Rab Allah, adamın üzerine derin uyku getirdi… Ve adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı." … Şayet Hz. Peygamber (s.a.v.) gerçekten Hz. Havvâ'nn, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğunu söylemiş ise bunun ilmî bir anlamı vardır."

Sonrasında Süleyman Ateş konuyu ilmî olarak izâh etmeye çalışmakta ve eşeyli-eşeysiz üreme konularına temas etmektedir.[65]

Ateş burada modern tıbbın verilerden de yararlanarak Evrim Teorisine de meylederek meseleyi tartışmaktadır. Aslında Kur'an-ı Kerim'in pek çok vesile kâinattaki evrime işaret ettiğini ifade eden müfessir, Evrim Teorisini ilk olarak müslümanların ortaya koyduğunu söyler. Bu bağlamda Câhız, İbn Miskeveyh ve *Mârifetnâme* sahibi İbrahim Hakkı gibi âlimleri örnek olarak zikreder. Konuyu canlı-

[64] Gökhan Atmaca, "Süleyman Ateş'in Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde İsrâiliyat", **EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-**, 2012, c. XVI, Sayı: 51, s. 155-166.
[65] Süleyman Ateş, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri,** c. II, s. 188-190.

cansız varlıkların yartılması ve ruhların yaratılması üzerinden üçlü tasnif üzerinden ele alır ve çokça Merhum Yazır'ın meşhur eserine onu tasdik edercesine atıf yapar. Bu yaklaşıma göre, yaratılış belli bir nizama göre adım adım uzun yıllar sonucunda gerçekleşmiştir. Cansızların Evrimi bildiğimiz anlamda gün olmamakla beraber altı günde tamamlanmıştır. Kâinatın evrimleşerek oluşumunun ardından burada hayat başlamış ve artık evrim canlılar ile devam etmiştir. Canlıların Evrimi konusunda müfessir, insanların maymundan türediği fikrini kabul etmez. Fakat müşterek bir asıldan meydana gelmiş olabilirler ihtimalini canlı tutar. Müfesssir, tüm evrenin tekâmül kanununa göre yaratıldığını; insanın ise, kendi aslından evrimleşe evrimleşe canlıların ilkine oranla daha üstün olduklarını ve böyle bir tekâmül sürecinin olduğunu ayetler üzerinden izâh eder. Bu tekâmül sonucunda akıl ve duyu sahibi olan ilk insan da Âdem'dir. Melekler de ona ilk yaratıldığı anda değil tekâmülünü tamamlayıp insan formuna sahip olduktan sonra secde etmişlerdir. Son olarak müfessir, Ruhun Evriminin ise insanın Rabbini tanıması ile başladığını ve asıl yaratılış gayesinin de bu olduğunu ifade eder.[66]

Ateş burada yer yer ayetlere parçacı yaklaşması ve bağlamından kopararak tefsir etmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Buna bağlı olarak Hz. Âdem'in ilk insan olmadığı, evrimini tamamlayamamış insan türünün farklı örnekleri olduğu anlaşılmaktadır.[67] Ateş'e göre, "Âdem de nutfeden yaratılmıştır ancak bu nutfe bir insandan gelmemektedir. Âdem insanla hayvan arasındaki sınır canlının nutfesinden yaratılmıştır."[68]

3.2. MÜSTAKİL "KADIN" KONULU ESERLERDE KADININ YARATILIŞI VE İSRÂİLİYATIN KULLANIMI

Çağdaş dönemde genel olarak yaratılış konusu özel olarak Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılışı konusu bilimin sunduğu veriler üzerinden tartışılır olmuştur. Hatta konuyla ilgili akademik çalışmalar kaleme alınmış ve uluslarası

[66] Süleyman Ateş, "Kur'ân'ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1975, c. XX, s. 127-146.
[67] Yunus Emre Gördük, "Elmalılı Hamdi Hz. Âdem'in Evrimle Yaratıldığını Mı Söylüyor? (Süleyman Ateş'in İddiası Üzerine Bir İnceleme)", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, Sayı: 42, s. 27-42.
[68] Süleyman Ateş, "Kur'ân'ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", s. 133.

sempozyumlar[69] tertip edilmiştir. Ayrıca modern dönemde Feminizm hareketi ile birlikte "kadın" kavramı üzerine çokça soru sorulur ve fazla sayıda çalışma kaleme alınır olmuştur. Kadın kavramı eksenindeki bu soru ve sorgulamalara, İslâm toplumlarının sömürge idarelerden bağımsızlığını elde ettikten sonra kadınların kötü durumlarda olması sebep olmuştur. Tabi olarak bu sorulara cevaplar aranmaya başlamıştır.[70] Buna paralel olarak Kur'an ve Kadın eksenli müteaddid çalışma yapılırken Kur'an ve "Erkek" kavramı üzerinde çalışmaların yapılmamış olması da dikkatleri çekmektedir. Burada öncelikle Feminizm hareketi ve tarihsel süreci hakkında kısaca bilgi verelim sonrasında eseri inceleyelim.

"Feminizm" kavramı, Latince kökenli olup "dişi/kadın" manasına gelen "femin" kökünden türemiştir. "Femineus" kavramı ise "kadına ait, kadınlara ait; kadınsal" anlamına gelmektedir.[71] Feminizm akımı kadınların karşılaştıkları zorlukları ve yaşadıkları sorunları inceleyen bilimin bir alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım ilk defa İngiltere'de 18. Yüzyılda ortaya çıkmıştır; Mary Wollstonecraft tarafından "*A Vindication of The Rigths Of Women*" "(Kadın Haklarının Savunusu)" başlığıyla kaleme alınan eser ile akademik alanın içerisinde yer edinmiştir. Feminist bilincin gelişimi modernleşme ve sanayileşmeyle birlikte kadınların sosyal ve ekonomik alanlarda bağımsızlığını elde etmeye başlamasıyla olmuştur. Feminizm hareketi başlangıçta yerel ve sadece toplumsal düzlemde devam ederken sonrasında politik bir akıma dönüşmüştür. Bununla birlikte Hukuk, Felsefe, İktisat ve Sosyoloji gibi diğer disiplinlere de etki eder hale gelmiştir. Erken dönemde kadınların ve bu akımın istekleri; eğitimde fırsat eşitliği, kadınların oy kullanma ve mülkiyet hakkı idi. Feminist grupların ve kadınların dönemsel olarak farklı istekleri olması hasebiyle bu hareketin tarihsel gelişimi ve tarih içerisindeki dalgalanmaları 19. Yüzyıl'dan 21. Yüzyıl'a kadar devam etmiştir. Feminizm yaklaşımı içerisinde kadınların özel ve kamusal alandaki faaliyetlerinde erkekler ile eşit haklara sahip

[69] "I. Uluslarası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi", 30 Kasım-2 Aralık 2017, Harran Üniversitesi; "II. Uluslarası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi"; "III. Uluslarası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi", 24-26 Ekim 2019, Iğdır Üniversitesi; "IV. Uluslarası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi"; "V. Uluslarası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi", 21-23 Ekim 2021, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.

[70] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, trc. Nazife Şişman, İstanbul, İz Yayıncılık, 1. Baskı, 1997, s. 16.

[71] Erdal Alova, **Latince Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 5. Baskı, Aralık 2013, s. 238.

olma, baskıya maruz kalmama ve özgürleşmelerini barındırmaktadır. Bu itibarla kadın-erkek ayrımcılığına karşı çıkarak sosyal, ekonomik, siyasal ve pek çok açıdan eşitliği dillendirmektedirler ve temel hedefleri kadının temel hakları ve özgürleştirilmesidir. Buna ilave olarak ataerkil zihniyetin ortadan kaldırılması da bu yaklaşımın temelinde yer almaktadır. Fakat feminizm meseleye biyolojik açıdan değil, statü cihetinden bakmaktadır. Ezcümle feminizmi Mitchel'e atıfla "…kadınların kendi aralarında bir dayanışma yaratarak, erkek egemen dünyanın norm ve değerlerine, cinsiyetçi politikalarına karşı başlatmış olduğu mücadele" olarak tanımlayabiliriz.[72]

Feminizm hareketinin ortaya çıkışını 13. Yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Kadınların Batı dünyasında, diğer dinlerde ve bilhassa Histiyanlıkta değer görmediği ve kadının Havva özelindeki anlatılardan hareketle tüm insanlığın günahkâr olmasının sebebi olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu algının bir devamı olarak 13. Yüzyılda kilise, insanlar arasında fuhşu ve kötülüğü yaymak istemeleri iddiasıyla büyücü kadınların yakılmasına hükmeder ve Batıda yaşanan bu kadın katliamında "iki yüz bin ile iki milyon arasında kadın" katledilir. Feminiz olgusunun pratik temellerinin bu olayla atıldığı da söylenmektedir.[73]

Batı toplumlarında tartışılmaya başlanan pek çok konu İslâm toplumlarını da etkilenmiştir. Batı dünyası "yeni bir İslam imajı oluşturmak için" kadın konusu üzerinden İslâm'ı eleştirmeye başlayınca buna paralel olarak "Feminist Kur'ân Okumaları" ve "İslamcı Feminizm" söylemi ortaya çıkmıştır. 20. Yüzyılın sonlarına doğru batılı feminist söylemler de dikkate alınarak "Müslüman dünyadaki kadın sorunu" özellikle Müslüman kadınlar tarafından tartışılmaya başlamıştır. Bununla birlikte yeni bir literatür oluşmaya başlamıştır. Bu Kur'an okuma tarzı, din ve gelenek arasındaki kadının konumunu eleştirel bir perspektifle değerlendirip dinin ve geleneğin yorumlanmasındaki ataerkil zihniyeti, "Kur'an-ı Kerim'i ve diğer" dinî metinleri referans almaktadır.[74] Bu bağlamda dinî kaynaklara referans vererek

---

[72] Gün Taş, "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümü", **Akademik Hassasiyetler**, Mayıs 2016, c. III, Sayı: 5, s. 163-175.
[73] İsmail Yakıt, **Kur'ân'ı Anlamak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2003, s. 134-144.
[74] Hatice Şahin Aynur, "İslamî Feminizm ve Feminist Kur'ân Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2013, c. XIII, sayı: 3, s. 89-122.

“Kur’an-ı Kerim ve Hadis” kaynaklarını yeni metotlarla yeniden değerlendirmeye çalışmaktadırlar.[75] “Kur’an-ı Kerim ve diğer İslâmî” kaynaklar özelindeki bu yeni okuma tarzının sadece Müslüman feminist yazarlar tarafından önerildiği söylenemez. Bu durumun sadece Müslümanlar ve İslâmî geleneğe has olduğunu söylemek zordur. Benzer söylemler Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitapları ve dini geleneği için de söz konusu olmuştur. Aynı şekilde Kitâb-ı Mukaddes ve onun şerhleri niteliğinde olan eserlerdeki “geleneksel önyargıların kırılması, eril perspektif ile yorumlanan kutsal metinlerin yeniden sorgulanması ve kadın bakış açısı getirilerek yeniden düzenlenmesi” talep edilmiştir.[76]

“Feminist Kur’ân Okumaları”nın temsilcileri olarak Amine Vedûd Muhsin, Aziza el-Hibrî, Rifat Hassan, Fatima Naseef, Shaheen Sardar Ali, Asma Barlas, Hidayet Şefkatli Tuksal, Fatima Mernissi, Nevval el-Saadawi ve Nilüfer Göle sayılabilir.[77] Biz ise bu başlık altında Amine Vedûd Muhsin ve Hidayet Şefkatli Tuksal’ın eserleri üzerinden konuya dair bir genelleme yapmayı uygun bulduk. Çünkü her iki eserde de incelemiş olduğumuz konuya dair müstakil bir başlık açılmıştır.

3.2.1. Amine Vedûd Muhsin (1952-…)

Amine Vedûd Muhsin yirminci yüzyılın sonlarında dünyaya gelmiş ve günümüzde Amerika Birleşik Devletlerinde yaşamaktadır. Sosyal Bilimci olan yazar, Virgina Commonwealth Üniversitesi’nde Felsefe ve Dinî İlimleri Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Yazar, Feminist yazıları ile ve Türkçe’ye tercüme yoluyla kazandırılmış tek eseri olan “*Kur’an ve Kadın”* kitabı ile tanınmaktadır. Yazar bu eserini Malezya Uluslararası İslâmî İlimler Üniversitesi’nde “misafir öğretim üyesi” olarak görev yapmakta iken kaleme almıştır. Eserinde Amine Vedûd, “Kadın” kavramını kaynağını doğrudan Kur’an’dan almak suretiyle tahlil

[75] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** OTTO Yayınları, Ankara, 4. Baskı, Nisan 2012, s. 27.
[76] Özlem Topcan, “Yahudilik ve Hıristiyanlık Din Geleneklerine Feminist Yaklaşım”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**), Ankara, 2011, s. 86.
[77] Aynur, “İslamî Feminizm ve Feminist Kur’ân Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, s. 91-92.

etmeyi hedeflemektedir. Bu itibarla esere "Kadına Bakış Açısının Kur'ân'ın Tefsirini Etkileyişi" konusu ile giriş yapılmıştır.[78] Sonrasında "Başlangıçta Kadın ve Erkek Eşitti: Kur'ân'da İnsanın Yaratılışı", "Kur'ân'ın Kadının Bu Dünyadaki Konumuyla İlgili Görüşü", "Ceza ve Mükâfatta Eşitlik: Kur'ân'da Ahiret", "Kadınların Hak ve Görevleri: Bazı Çelişkileri" konuları işlenmiş ve "Kur'ân'da Adı Geçen Kadın Kahramanların Listesi" verilerek eser tamamlanmıştır.

Yazar eserin ilk sayfalarında geleneksel Tefsiri, tamamının erkek müfessirler tarafından erkek bakış açısıyla telif edilmiş olması sebebiyle tenkit etmiş ve konuya yaklaşımını ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak kendisinin "Kur'ân'ın, kadın deneyimi içinden ve erkeklerin yaptığı tefsirlerin çoğunun iskeletinin oluşturan kalıp yargılar olmaksızın bir 'okuma'sını yapmayı" amaçladığını ifade etmiştir.[79] Metot olarak ise, -hocası Fazlurrahman'ın (1919-1988) ortaya koyduğu- tarihin belli bir döneminde ve belli çevresel şartlarda nâzil olan ayetlerin bu özelliklerini dikkate alınarak okunması ve açıklanması gerektiğini üzere belirlemiştir.[80]

Muhsin kadın ve erkek arasında farkların olduğunu kabul etmekle beraber bu farklılıkların onların fıtratlarından yani aslî yapılarından kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Bu farklılıklara bağlı olarak kadın faktörü üzerinden yapılan fıtraten kötü, aşağı, zayıf, zihin itibariyle yetersiz, ruhu itibariyle eksik gibi değerlendirmeleri ve yakıştırmaları kabul etmemektedir.[81]

Yazar kadının yaratılışı konusuna müstakil bir başlık ayırmış ve aslında konunun gayb olduğuna, anlatımının mutlak olarak imkânsız olduğuna ve yapacağının ise bir dil tartışması olduğuna işaret etmiştir.[82] Muhsin, yaratılış ve özel olarak kadının yaratılışı konusunu Nisâ Suresi'nin ilk ayetinden hareketle ele almıştır. Öncelikle ayette zikri geçen "âyet", "min", "nefs" ve "zevc" kavramlarını izâh etmiştir. Yazar "nefs" kavramını izâh ederken şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

---

[78] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 15.
[79] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 24.
[80] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 25.
[81] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 31.
[82] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 42.

> "Kur'ân'daki yaratılış kıssasına göre Allah kesinlikle insanoğlunun yaratılışına bir erkekle başlamayı planlamamış ve insanoğlunun kökenini Âdem'e de atfetmemiştir. Bu kıssa Allah'ın insanoğlunun yaratılışına Âdem'in (erkek) *nefs*i ile başladığından da söz etmez. Böyle bir ifadenin olmayışı ayrıca önem verilmeye değer, çünkü insanoğlunun yaratılışının Kur'ânî anlatımı cinsiyet terimleriyle ifade edilmemiştir."[83]

Yazar "zevc" kavramını izah ederken ise konuyla ilgili isrâiliyat rivâyetlerine yaklaşımını şöyle ifade etmiştir:

> "Bu *zevc*'in yaratılışı hakkında, ilk *nefs*'in yaratılışı hakkında bildiğimizden çok daha az şey biliyoruz. Kur'ân onun yaratılışı ile ilgili iki noktayı belirtmektedir: o ilk *nefs*'tendir *(min)* ve o *nefs*'in *zevc*'idir. (4:1, 7:189, 39:6) belki de bu teferruat azlığı nedeniyle müfessirleri mesela Zemahşerî ve başka İslâm âlimleri, Havvâ'nın Adem'in kaburga kemiğinden veya böğründen *(min)* yaratıldığını iddia eden Kitâb-ı Mukaddes kıssalarına dayanma gereği hissetmişlerdir. Kur'ân'da bu konuda teferruatın yer almayışı aşağıdaki noktalardan birine veya bir kaçına işaret etmektedir: 1. Okuyucu, hikaye hakkında onu anlamasına yetecek kadar ayrıntılı bilgiye sahiptir ve diğer ayrıntılar faydasız, hatta gereksizdir; 2. Ayrıntılar Kur'ân'ın o anda ehemmiyetine işaret ettiği nokta açısından önemsizdir; 3. Kur'ân, beşer lisanının zaten eksiklik arzettiği gaybî bir şeye atıfta bulunmaktadır. Bu üç sebebi göz önünde bulundurarak, ben Kur'ân'ın bu ilk *zevc* hakkında çok az bilgi verdiği hususunu tekrar ifade etmekte yarar görüyorum."[84]

Muhsin'in bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere yazar, kadının kaburga kemiğinden yaratılmış olmasına dair rivâyetleri kabul etmemektedir. Bu bilgilerin konuyla ilgili malumatın azlığı sebebiyle Kitâb-ı Mukaddes'ten İslâmî kaynaklara girmiş olduğu kanaatindedir.

3.2.2. Hidayet Şefkatli Tuksal

Tuksal, "Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri" başlığıyla hazırlamış olduğu doktora tez çalışmasında "Kadının Yaratılışı İle İlgili Rivayetlerde Ataerkil Geleneğin Tesirleri: 'Eğrilik' Söylemi" müstakil bir bölüm

---

[83] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, s. 49.
[84] Amine Vedûd Muhsin, **Kur'ân ve Kadın**, 50.

açarak konuyu tartışmıştır.[85] Kadının yaratılışını konu eden ayetlerin tefsiri sadedinde zikredilen isrâiliyat rivâyetleri için yazar şunları kaydetmektedir:

> "İlk erkek ve ilk kadının yaratılışının müşahede alanımızın dışında olması sebebiyle, bu yaratılışı anlatan ayetlerde geçen *min nefsin vâhide* 'tek nefisten' lafzı ise, insanlık türüveya insanlık özü yerine, Hz. Âdem'in bedeni olarak anlaşılmıştır. Aslında kullanılan kelime aynı, fakat yüklenen anlamlar farklıdır. Çünkü, zihinlerde, dillerde ve bunları belirleyen dünya görüşlerindeki ataerkil yapılanma, bu yapılanmanın belirlenmesinde etkisi olan kalıp yargılar, bütün kültürlerde önemli yer tutmaktadır. Kur'an'da, bütünüyle ilk muhatap neslin ataerkil örfünü yansıtan; kimi zaman onu reddeden, pek çok zaman ise makül sınırlar içine çekmeye çalışan tavrın sergilendiği çok açık bir olgudur. Bundan cesaret alan müfessirlerin, bu tarz yorumları benimsemekte bir sakınca görmemiş olması, pek de garip değildir. Ancak burada kadının 'halifelik' konumunun hiç dikkate alınmamış olması; Kur'an'a da, kadına da 'haksız' bir muamele olarak değerlendirilebilir."[86]

Tuksal, kadının yaratılışını konu edinen ve buradan hareketle ortaya çıkan "eğrilik söylemi"nin kaynağının ataerkil zihniyet olduğunu şöyle ifade etmektedir:

> "…bu çifte standartlı ataerkil zihniyetin, Hz. Peygamber'e isnad edilen rivayetlere bu derece sızmış olması bir tesadüf olmasa gerektir."[87]

Ehl-i Kitap menşeli rivâyetlerin meşruiyetini tartışan yazar, bu rivâyetlerin nakline cevâz veren rivâyetin bu gibi kıssaları nakledenlere cesaret verdiğini ifade eder ve Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetli nakil konusunda temkinli davranmak gerektiği sonucuna varır.[88] Aynı zamanda Tuksal, Havva örneklemi üzerinden kadının fitne olduğu gibi kadın aleyhtarı söylemleri isrâiliyat olarak değerlendirir. O'na göre Tevrat'ta yer alan kıssalarda ise bu ataerkil zihniyet daha baskındır. Her ne kadar Kur'an bunu tashih etmiş olsada gelenek bu isrâiliyat rivâyetlerinin varlığını devam ettirmiştir.[89]

---

[85] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** s. 73-107.
[86] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** s. 78.
[87] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** s. 92.
[88] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** s. 100- 102.
[89] Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** s. 97-106.

3.3. DEĞERLENDİRME

19. Yüzyıl ile başlatılan çağdaş dönemde modernleşme ile birlikte Tefsir ilmi içerisinde çok ciddi değişimler meydana gelmiştir. Fakat modern dönem tefsir anlayışının tek tip olduğunu söylemek oldukça zordur, içerisinde ciddi farklar ve hatta birbiriyle çelişen yorumlar mevcuttur. Bu sebeple bu dönemin Kur'an okumalarında sık rastlanan hususlar şöyle zikredilebilir: Bu dönem Kur'an okumaları asla dönüş vurgusunun bir tezahürü olarak Kur'an merkezlidir. Bu sebeple hadislere şüpheci yaklaşım artmıştır. Mezhepler ve icma' kabul edilmez, ictihad vurgusu yapılmaktadır. Bid'at ve taklitlere karşı çıkılmaktadır. "Ulûmu'l-Kur'an" ve "Usülü't-Tefsir" konuları yetersiz görülmektedir. Bu dönemde konulu tefsir örneklerinde olduğu gibi bütünsel yaklaşım benimsenmektedir. Akıl ve vahyin çatışmayacağı ilkesine binaen pek çok Kur'anî anlatı, akılla izâh edilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak bazı mucizeler Bilimsel Tefsir metoduyla açıklanmakta ve bu da sembolik yorumlara ve sübjektif yaklaşımlara sebebiyet vermektedir. Ayrıca bu dönemde kadınla ilgili çok evlilik, boşanma, eşitlik ve miras hakkı gibi konular sıkça tartışılır olmuştur.[90] Bu dönemde Muhammed Ahmed Halefullah'ın (ö. 1997) doktora tezi "*el-Fennü'l-Kasasi Fi'l-Kur'an*" "(Kur'an'da Anlatım Sanatı)" ile birlikte Kur'an kıssalarının tarihsel gerçekliği tartışılmaya başlanmış ve buna bağlı olarak Kitâb-ı Mukaddes için söz konusu edilen mitolojiden arındırma yöntemi *demitolojizasyon* dillendirilmeye başlamıştır.[91]

Tefsir ilminde yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak rivâyetler ve onun bir uzantısı olan isrâiliyat rivâyetleri çokça tenkit edilir olmuştur. Modern dönemde isrâiliyat eleştiri ile birlikte eserlerinde bu rivâyetlere yer veren erken dönem müfessirleri de tenkit edilmiştir. Çağdaş dönem müfessirleri kendi dönemsel şartları ve konuya dair kanaatleri muvacehesinden klasik dönem müfessirlerini eserlerini isrâiliyat ile doldurmaları gerekçesi ile eleştirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde bilhassa sonradan ihtida eden "Ka'b el-Âhbâr", "Vehb b. Münebbih" ve "Abdullah b. Selâm"

---

[90] İsmail Albayrak, **Klâsik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, Mayıs 2004, s. 31-40.
[91] Bkz.: Şehmus Demir, **Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 3. Baskı, Ocak 2019.

gibi âlimler hilekâr olmak, “ilk Siyonist” olmak gibi ithamlara maruz kalmışlar; asıl dinleri olan Yahudilikleri gizlemek suretiyle İslam’a zarar verdikleri ifade edilmiştir.

Modern dönemde Ehl-i Kitap menşeli olduğu anlaşılan rivâyetlere karşı bu menfi tavrın tek bir sebebi olduğunu söylemek zordur. Konunun siyasî boyutları da mevcuttur. Zira Siyonizim hareketi ve resmî olarak İsrâil devletinin kurulması sebebiyle isrâiliyata yönelik eleştiriler şiddetlenmiştir. Ebû Reyye’nin “ilk Siyonist” ithamlaından de anlaşıldığı üzere erken dönemde Yahudi iken ihtida eden kimseler ile çağdaş dönemde var olan Siyonizm hareketi eşitlenmiş ve dinî alana karşılık gelen bir konu siyasî alana çekilmiştir. Nitekim bu siyasî hadiselerden etkilenen âlimlerinden Reşid Rıza, İzzet Derveze, M. Hüseyin ez-Zehebî, Ebû Şehbe gibi âlimler sert bir uslüpla isrâiliyatı tenkit etmişlerdir.[92]

Kur’an-ı Kerim’i “daha iyi anlayabilmek” adına bilhassa Tevrat başta olmakla birlikte Kitâb-ı Mukaddes’e başvurunun bir ihtiyaç olduğunu hissedilmiştir. Nitekim müfessirlerin pek çoğu bu ihtiyaca binaen Kitâb-ı Mukaddes’e müracaat etmişlerdir. Fakat bunu yaparken de Tevrat’ın muharref bir kitap olduğunu da dillendirmişlerdir.[93] Sistematik olarak Hicrî Dokuzuncu Asırda Bikâî ile başlayan Kitâb-ı Mukaddes nakilleri etkisini modern dönemde göstermiş, bu dönemde nakiller artmış ve özellikle Tevrat kaynak gösterilmek suretiyle nakiller yapılmaya başlanmıştır. Bunun devamı olarak “Kitâb-ı Mukaddes”’teki anlatımlar ile “Kur’an-ı Kerim”’deki anlatımlar mukayese edilir olmuştur. Ayrıca sözlü olarak nakledilen sonrasında kitaplara giren isrâiliyat rivâyetleri ile Kitâb-ı Mukaddes anlatıları da mukayese edilir olmuştur. Böylece Kitâb-ı Mukaddes, Tefsir de bir imkân ve kaynak olarak yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Zira çağdaş dönemde müfessirler Süryânice ve İbrânice gibi dilleri iyi seviyede bilmekte ve kaynaklara ilk elden müracaat edebilmektedirler.

---

[92] Bkz.: Mesut Kaya, **Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi**, s. 298-306.

[93] Baki Adam, “Kur’an’ın Anlaşılmasında Tevrat’ın Rolü”, **İslâmî Araştırmalar**, 1996, c. IX, Sayı: 1-2-3-4, s. 167-176.

Modern dönemde artan Kitâb-ı Mukaddes'ten nakillerde bulunma meselesi "yeni isrâiliyat"[94] ya da "çağdaş israiliyât" olarak isimlendirilmektedir. Kavramın sınırları genişletilerek Yahudilerin müslümanları dinlerinden uzaklaştırmaları, iftira ve yalan içerikli yayınlar yapmaları, kendi idareleri için zemin hazırlamaları bu kavramın içerisine yerleştirilmiştir. Bu isrâiliyat türünün daha tehlikeli olduğu ve bundan kurtulmanın klasik isrâiliyattan kurtulmaktan daha zor olduğu ifade edilmektedir.[95]

Bu dönemde telif edilmiş eserlerde isrâiliyat nakillerinin erken döneme nazaran daha sistematik ve kitâbî bir uslüba sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönem müfessirlerinin tamamına yakını Tefsirinin mukaddimesinde isrâiliyat konusuna yer vermektedir.

Çağdaş dönemde Feminizm hareketinin etkileriyle birlikte pek çok vesile ile "Kadın" konusu gündeme gelirilmektedir. Bu itibarla konu yaratılıştan başlatılmak üzere incelenmekte ve tartışılmaktadır. İslâmî feminist yazarlar tarafından "Kadının/Havva'nın Yaratılışı" konusundaki isrâiliyat rivâyetleri kadını eksik ve aşağılayıcı niteliğe sahip olarak görülmekte ve bu sebeple rivâyetler reddedilmektedir.

Modern dönemde ayetlerin tefsirinde modern akla ve modern bilimin sunduğu verilere müracaat edilir olmuştur.[96] Teknolojinin gelişmesi ile birlikte Tıb ilminin imkânları da artmış ve gayba dair bir konu olan yaratılış ve çocuğun anne karnındaki gelişimi neredeyse tüm aşamaları ile yakından takip edilir olmuştur. Buna bağlı olarak bilimin sunmuş olduğu veriler ile Kur'an-ı Kerim'deki anlatım mukayese edilmektedir. Bu bağlamda Bilimsel Tefsir savunucuları bu verilerden de yararlanmak suretiyle Evrim Teorisini de dikkate alarak konuyu ele almışlardır.

---

[94] Mehmet Paçacı, ""De ki: Allah Bir'dir" - İhlas Sûresinin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri-", **İslâmiyât**, 1998, c. I, Sayı: 3, s. 50.

[95] Mehmet Sait Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, Konya, Kardelen Yayınları, 3. Baskı, Aralık 2013, s. 137-12.

[96] Bkz.: İsmail Albayrak, **Klâsik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar**, s. 31-40.

Tefsirde dirâyet yöntemin gelişmesinin ve rivâyete nazaran daha çok tercih edilir olması sebebiyle rivâyet kültürü ve onun bir parçası olan isrâiliyat rivâyetleri erken dönemdeki etkisini ve önemimi aşamalı olarak yitirmiştir.

SONUÇ

Bu çalışma ile "Kadının/Havva'nın Yaratılışı" rivâyetleri örnekliğinde isrâiliyatın tarihî sürecinin ve müfessirlerin bu rivâyetlerin kabulü ve reddine dair yaklaşımlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Tarihsel süreçte İbn Kesîr ile birlikte yaşanan perspektif değişimine işaret etmek için bölümlendirme bu müfessir üzerinden yapılmış ve elliden fazla müfessir ve eseri üzerinden tarihî süreç incelenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in "topraktan yaratıldığı" ve yaratılış keyfiyeti açıkça anlatılmaktadır. Fakat buna mukabil olarak kadının yaratılışının nasıllığına dair açık bir beyan bulunmamaktadır. Ayetlerde "nefs-i vahide" terkibi kullanılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sekiz ayette kadının yaratılışının nasıllığına dair işaretler bulunmaktadır. Erken dönemden itibaren ayetteki kısmî kapalılığı gidermek veya Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılışı kıssasını detaylandırmak için Ehl-i Kitap rivâyetlerine müracaat edilmiştir. Tefsirlerde konuya dair isrâiliyat rivâyetleri ekseriyetle Bakara Suresi'nde Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılışının tahkiye edildiği bağlamda "zevc" kavramının zikredildiği 35. Ayette ya da Nisâ Suresi'nin ilk ayetinin tefsirinde zikredilmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde; ilk hedefe uygun olarak "isrâiliyat" kavramının tanımı ve mahiyetine dair bilgiler verilmiş ve kavramın ıstılahlaşma süreci özetlenmiştir. Sonrasında isrâiliyatın kuruluş dönemi Hz. Peygamber dönemi ile başlatılmak suretiyle kronolojk olarak ele alınmıştır.

İsrâiliyat rivâyetleri, Hz. Peygamber döneminden itibaren Tefsir ve Hadis ilmi içerisinde yer almaktadır. Sahabe döneminde ayetlerin tefsirinde Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetler az olmakla birlikte Tâbiîn döneminde bu rivâyetler artmaya başlamakta ve ilk telif edilen Tefsirler içerisinde çokça yer almaktadır. Nitekim İbn Abbas, "Mücahid b. Cebr" ve "Mukâtil b. Süleyman"'a nispet edilen Tefsirlerde bu durum açıkça görülmektedir.

Rivâyet Tefsirlerinde ilgili rivâyetlere ilk olarak "Mukâtil b. Süleyman"'ın Tefsirinde rastlanmaktadır. Bu itibarla bu rivâyetlerin günümüze "Kur'an-ı Kerim'i

baştan sona tefsir eden ilk Tefsir" eserinden itibaren Tefsir literatürü içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz. Mukâtil'in, konuya dair isrâiliyat rivâyetleri özet bir şekilde ve senetsiz olarak naklettiği; Taberî ile birlikte rivâyetlerin senetli olarak ve detaylı olarak aktarıldığı tespit edilmiştir. Taberî Tefsirinde ilgili rivâyetleri Ehl-i Kitap kaynaklı olduğuna işaret ederek nakletmektedir. Taberî, Tarih eserinde ise konuya dair daha fazla rivâyet zikretmektedir. Sonrasında gelen İbn Ebî Hâtim ise Tefsirinde Taberî'nin eserlerine oranla daha fazla rivâyet nakletmektedir. Fakat mevcut rivâyetlerin bir kısmı mevkuf ve maktu özelliktedir.

Taberî sonrası dönemde Sa'lebî, Vâhidî, Begavî, İbnu'l-Cevzî ve Hâzin gibi müfessirler tarafından telif edilen rivâyet tefsirlerinde isrâilî rivayetler çokça yer almaktadır. Bu eserlerde isrâiliyat rivâyetlerin ekserisi tenkide tâbi tutulmaksızın ve konuyla ilgili rivâyetler senet zincirleri nakledilmeksizin zayıf rivâyet sigaları ile aktarılmaktadır. Ayrıca bu dönemde mevcut rivâyetlere ilave olarak bazı mevzu rivâyetlerin Tefsir kaynaklarına girdiği ve mevcut rivâyetlerden hareketle müfessirlerin rivâyetlerin arasına kişisel yorumlarını ilave ettiği tespit edilmiştir. Bu dönemde isrâiliyat rivâyetleri Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılışının anlatıldığı kıssayı detaylandırmak için Tefsirlerde kullanılmıştır.

Tefsirin kuruluş döneminde isrâiliyat rivâyetlerinin Taberî ve İbn Ebî Hâtim haricinde diğer müfessirler tarafından rivâyet zinciri olmaksızın veya raviler arasında ınkıta olan senetler ile rivâyet edilmektedir. Ayrıca bu rivâyetler Tefsirlerde farklı lafızlarla ve uzunluk-kısalık farkları ile nakledilmektedir. Buradan hareketle bu dönemde Tefsirlerde isrâiliyat rivâyetlerinin sistematik olmaktan uzak, kitabî/ilmî bir temele dayanmaksızın sözlü bir anlatım üslubu ile nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu dönem müfessirlerinin Hz. Peygamber'in isrâiliyatın nakline cevaz verdiği hadisine binaen bu rivâyetleri nakletme konusunda müsamahakâr davrandıkları ve henüz bu dönemde "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma" konusuna menfi bir anlam yüklenmediği görülmektedir. Ayrıca bu dönem Tefsirlerinin mukaddimelerinde "Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma" konusuna yer verilmemiştir.

Erken dönemden itibaren isrâiliyat rivâyetleri Kütübü Tisa'da zikredilen hadis rivâyetleri ile birlikte incelenmiş ve bu hadislerin isrâiliyat rivâyetlerini

desteklediği düşünülmüştür. Buradan hareketle bu rivâyetler üzerinden hükümler çıkarılmaya gayret edilmiştir.

Kuruluş döneminde isrâiliyat nakilleri çok olmakla berebar bu dönemde rivâyetlere karşı sistematik ve sarahaten yapılmış eleştirilere pek rastlanmamaktadır. Bu dönemde sadece Fahreddîn Râzî ve Ebû Hayyan'ın Tefsirlerinde eleştiri tespit edilmiştir. Râzî Tefsirinde rivâyetleri nakletmekte sonrasında aklî deliller ile bu rivâyetleri tenkit etmektedir. Dönemsel olarak isrâiliyat nakillerinin yaygın olduğu bu tarihlerde konumuz olan "Kadının/Havva'nın Yaratılışı" özelinde konuya bakılınca sahih Hadis kaynaklarında yer alan Hadisler müfessirleri bu tenkitten uzaklaştırmış olabilir.

Hicrî Sekizince Asra gelindiğinde ise İbn Kesîr'in hocası İbn Teymiyye ile birlikte isrâiliyyât rivâyetlerinin kullanımı konusunda bir usül geliştirilmiş ve rivâyetler Kur'an ve sünnette bulunan delillerle mukayese edilerek tasnif edilmiştir. İbn Kesîr ise bu tasnife aynısı ile Tefsirinin mukaddimesinde yer vermiş ve Tefsirinde de bu yöntemi pratiğe dökmüştür. Bunun ile birlikte tarihî süreçte İbn Kesîr öncesi ve İbn Kesîr sonrası isrâiliyat diye belirgin bir ayrımın ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda İbn Teymiyye ve İbn Kesîr ile birlikte "isrâiliyat" kavramı yaygınlık kazanmakta ve sonrasında gelen müfessir ile birlikte kavram Tefsirlerde sistematik olarak kullanılmaya başlanmaktadır.

Hicrî Dokuzuncu Asırda Bikâi ile birlikte Kitâb-ı Mukaddes'ten sistematik nakiller başlamıştır. Erken dönemde sözlü anlatım uslübunun hâkim olduğu isrâiliyat rivâyetleri bu dönemden itibaren yerini yavaş yavaş bab, bölüm zikredilerek yapılan sistematik Kitâb-ı Mukaddes nakillerine bırakmıştır. Başlangıçta Bikâî, bu metodu sebebiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır ve Bikâî'nin bu yönteminin etkileri yakın dönemindeki müfessirlerinde görülmemektedir. Bu yöntem bilhassa modern dönemde yaygın olarak kullanılır olmuş ve isrâiliyat rivâyetlerine karşı olan menfi yaklaşım Kitâb-ı Mukaddes'ten yapılan nakillere karşı gösterilmemiştir.

Rivâyet Tefsiri yazımının erken dönemde yaygın olduğu bilinmektedir. Fakat İbn Kesîr sonrası dönemde de rivâyet yönünün baskın olduğu, rivâyet ve dirâyet

metodlarını mezcetmek suretiyle yoğun bir şekilde ayetlerin izahında rivâyet kullanan Tefsirler telif edilmiştir. Bu bağlamda rivâyetlerin olduğu her yerde Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetler varlığını devam ettirmiştir. Fakat bu tür Tefsirler İbn Kesîr sonrası dönemde az sayıdadır. Rivâyetler bu Tefsirlerde seçmeci bir usülle özet olarak nakledilmektedir. Bunun sebebinin ise rivâyetlerin erken dönem kaynaklarında sıklıkla zikredilmesine binaen biliniyor olması ve tekrara düşmeme gayesinin olması muhtemeldir. Ayrıca bu dönem Tefsirlerinde İbn Kesîr etkisinin fazla olmadığı görülmekedir.

Modern döneme gelindiğinde ise; İbn Kesîr ile başlayan olumsuz tavrın daha da arttığı görülmektedir. Tarihsel süreçte yaşanan epistemik kırılmanın etkileri İbn Kesîr'in yaşadığı dönemin hemen akabinde değil yaklaşık beş veya altı asır sonra Muhammed Abduh ve talebesi Reşid Rıza ile birlikte görülmektedir. Çağdaş dönem müfessirleri üzerinde ise Abduh etkisi daha baskın olarak görülmektedir. Bu dönem Tefsir faaliyetinde bu rivâyetlere ihtiyaç olmadığı ifade edilerek Ehl-i Kitap kaynaklı rivâyetleri arasında ayrım yapmaksızın toptancı bir tavırla tamamı dışlanmıştır. Bu itibarla İbn Teymiyye ve İbn Kesîr'in üçlü tasnifi uygulanmamıştır. Bu dönem isrâiliyat eleştirileri sahabeden bir âlimi "ilk Siyonist" olmakla itham etmeye kadar varmaktadır. Aynı zamanda eserlerinde bu rivâyetlere yer veren bilhassa klasik dönem müfessirleri de tenkit edilmektedir. Bu eleştiriler ile birlikte isrâiliyat rivayetleri Tefsir ilmi içerinde varlığı devam ettirmektedir. Muhammed Abduh, öğrencisi Reşid Rıza, Mevdudî, Kâsımî, İzzet Derveze gibi müfessirlerin eserlerinde isrâiliyat rivâyetlerini genellikle tenkit amacıyla zikrettikleri tespit edilmiştir. Tâhir b. Âşûr gibi bu rivâyetleri detaylı bir şekilde nakletmeyen müfessirler ise isrâiliyatın boşluğunu Kitâb-ı Mukaddes nakilleri ile doldurulmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde rivâyetlerin önemini yitirmesi veya rivâyetlerin gerek sıhhat gerekse metin olarak ciddi tenkitlere maruz kalması sebebiyle isrâiliyat rivâyetleri de bu tavırdan nasibini almıştır. Aynı zamanda Kitâb-ı Mukaddes'e başvurular ile birlikte bu rivâyetlerin mukayesesi artmış ve eleştiriler kaynak gösterilmek suretiyle yapılmıştır.

İsrâiliyat konusu modern dönemde çokça tartışılır olmuştur. Bununla birlikte konu, Tefsirlerin mukaddimelerinde konu sistematik olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu dönem müfessirlerinin ekserisi eserini telif etmeye başlamadan önce Tefsirinin mukaddimesinde konuya yaklaşımını beyan etmektedir. Fakat müfessirlerin eserlerinin tamamında beyan ettikleri metodu aynısı ile uyguladığını söylemek oldukça zordur. Zira müfessirler her isrâiliyat rivâyetine karşı aynı tavrı göstermemişlerdir.

On Sekizinci Asırda Batı dünyasında ortaya çıkan Feminizm hareketi İslâm coğrafyasında da karşılık bulmuştur. Bu bağlamda tarihsel süreçte Kur'an'ın ekseriyle erkek egemen zihniyeti ile okunduğu ve bunun bir neticesi olarak kadınlar aleyhine var olan rivâyetlerin sıhhati ihmal edilerek yaygın kabul gördüğü ifade edilmiştir. Kadının yaratılışı konusu özelinde ise bu rivâyetlerin isrâiliyat olduğu Kitâb-ı Mukaddes şahit gösterilmek suretiyle ataerkil zihniyetin kabulü olarak nitelenmiştir.

Modern dönemde kabul gören Tekâmül Nazariyesi ile birlikte yaratılıştan bahseden ayetlerin izâhında bu Teorinin verilerine müracaat edilmiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş özelinde söyleyecek olursa müfessirler konuyla ilgili hadis rivâyetlerine de başvurarak ilgili isrâiliyat rivâyetlerini kabul etmiş ve Evrim Teorisine göre bu rivâyetler te'vil etmişlerdir.

Özellikle modern dönemde artan isrâiliyat eleştirisine rağmen müfessirin takip ettiği Tefsir metodu ne olursa olsun hiçbir Tefsir eserinin rivâyetten uzak duramadığı gibi rivâyet kültürünün bir parçası olan isrâiliyat rivâyetlerinden de hâli kalamadığı tespit edilmiştir. Fakat Tefsirlerin tamamamında bu rivâyetler müfessirin Tefsir yöntemine bağlı olarak farklı amaçlarda kullanılmıştır.

Çalışmamızda özellikle hoca-talebe ilişkilerine ve müfessirlerin Tefsirlerini telif ederken kaynak edindiklere eserleri zikretmeye gayret ettik. Çünkü bu çalışma neticesinde müfessirlerin rivâyetlere yaklaşımında bu iki hususun belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte müfessirlerin, Tefsir âlimi olmanın yanında ilave

olarak tarihçi, vaiz, hadisçi, kelamcı, fıkıhçı, mutasavvıf olmasının ayetlere ve rivâyetlere yaklaşımlarını büyük ölçüde etkilediği anlaşılmıştır.

Tarihsel sürece genel hatları ile baktığımızda gerek erken dönemde gerekse modern dönemde isrâiliyat rivâyetlerinin Tefsir ilmindeki bilgi değeri ve bu rivâyetlerin Tefsir faaliyetinde bir imkân olarak kullanılması noktasında veya nasıl kullanılacağı hususunda bir icmanın olmadığı görülmektedir. Süreç içerisinde müfessirlerin öznellikleri ve yukarıda zikrettiğimiz etkenlerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Müfessirler tüm isrâiliyat rivâyetlerine karşı aynı yaklaşımı sergilememişlerdir. Bu bağlamda tarihsel süreçte paradigma değişimleri her kıssa ve konuya göre değişiklik arz etmektedir. Örnek vermek gerekirse isrâiliyat tenkitçiliği ile meşhur olan İbn Kesîr incelemiş olduğumuz rivâyetler özelinde ilave bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu durum hangi rivâyetin Ehl-i Kitap kaynaklı olup hangisinin olmadığını tespit bağlamında objektif ölçütlerin olmaması ile kanaatimizce yakından ilişkilidir. Bu sebeple her bir kıssaya, olaya ve kavrama dair isrâliyât rivâyetinin tarihî sürecinin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Bu husus akademisyenlerin ve konuya ilgi duyan araştırmacıların gayretine kalmıştır.

KAYNAKÇA

Abdulbâki, Muhammed Fuâd (ö. 1968): **el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Kahire, Dar'ul-Kütübi'l-Mısrıyye, 1364/1945.

Adam, Baki: "Kur'an'ın Anlaşılmasında Tevrat'ın Rolü", **İslâmî Araştırmalar**, 1996, c. IX, Sayı: 1-2-3-4, s. 167-176.

Ağırman, Cemal: **Kadının Yaratılışı –İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım-**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2001.

Akgün, Hüseyin: "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu'l-Hadîs ve Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele alınması)", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2019, c. XIX, Sayı: 2, s. 323-338.

Albayrak, İsmail: **Klâsik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, Mayıs 2004.

Alova, Erdal: **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 5. Baskı, Aralık 2013.

Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö. 1270/1854): **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî**, thk. Ali Abdilbârî Atıyye, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1415.

Âmâl, Abdurrahman Rebî': **el-İsrâiliyyât fî Tefsîrî't-Taberî: Dirâse fi'l-Luga ve'l-Mesâdiri'l-İbriyye**, Kahire, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1420/2000.

Apaydın, H. Yunus: **DİA**, "İbn Kayyim el-Cevziyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s. 109-123.

Arpa, Enver: **İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı**, Ankara, Fecr Yayınları, 1. Baskı, Ocak 2002.

Arpaguş, Hatice Kübra: "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, 2010, s. 587-606.

Ateş, Ali Osman: **Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2. Baskı, Ekim 2006.

Ateş, Süleyman: **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri,** Yeniufuklar Neşriyat, İstanbul, t.y.

"Kur'ân'ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1975, c. XX, s. 127-146.

Atmaca, Gökhan: "Süleyman Ateş'in Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde İsrâiliyat", **EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-**, 2012, c. XVI, Sayı: 51, s. 155-166.

Atmaca, Veli: “Hadisde İsrailiyâta Bakış II: Ka’bu’l-Ahbâr”, **Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, Sayı: 3, s. 163-180.

Avan, Canan Zerenay: “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsirinde İsrâîliyât”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Sakarya, 2004.

Ay, Hüseyin: “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Düşüncesinde Yaratılış Bağlamında Istıfâ ve Tekâmül Kavramları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 2019.

Aydemir, Abdullah (ö. 1991): **Tefsirde İsrâiliyyat (H. 6. Asrın başına kadar),** İstanbul, Beyan Yayınları, Nisan 2020.

İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Abdullah Aydınlı: **Hadis Istılahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 8. Baskı, Eylül 2015.

Aynur, Hatice Şahin: “İslamî Feminizm ve Feminist Kur’ân Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Din Bilimleri**

Akademik Araştırma Dergisi, s. 91-92.

Bahar, Murat: "Cemâleddîn el-Kâsımî'nin Kimliği, Kişiliği ve 'Mehâsinu't-Te'vîl' Adlı Eseri", **Burdur Mehmet Akif Ersoy İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2021, c. II, Sayı: 1, s. 115-138.

Bayrakdar, Mehmet: **DİA**, "Tekâmül Nazariyesi", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 337-339.

Bayram, Abdullah: "İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm Adlı Eserinin İsrailiyyât Açısından Değerlendirilmesi" (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Trabzon, 1999.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122): **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an,** thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Riyad, Daru Tîbe, 4. Baskı, 1417/1997.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286): **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,** thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, Daru İhyâi't-Türâs el-Arabî, Beyrut, 1. Baskı, 1418.

Bıyıkoğlu, Yakup: **Kur'ân'ın Selefî Yorumu Şevkânî'nin Tefsir Yöntemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.

"Tefsir Geleneği Açısından Şevkani'nin Fethu'l-Kadir'indeki Bazı

Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, 2014, c. III, Sayı: 6, s. 95-118.

Bikâî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen b. er-Rubât el-Hirbevî (ö. 885/1480): **Nazmu’d-Dürer fi Tenasübi’l-Ayi ve’s-Süver**, Kahire, Daru’l-Kütübi’l-İslâmî, t.y.

el-Akvâlü’l-Kavîme fî Hükmi’n-Nakl Mine’l-Kütübi’l-Kadîme, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyıh, Tevfik Ali Vehbe, Kâhire, Mektebetü Cezîratü’l-Verd, 2010.

Birışık, Abdulhamit: “Ebü’l-Ala Mevdudi’nin Kur’an Yorumunu Şekillendiren Temel Dinamikler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, c. XX, Sayı: 2, s. 1-20.

Birinci, Züleyha: “”Nefs-i Vâhide” İfadesinden Harketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, Sayı: 47, s. 151-164.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî (ö. 256/870): **el-Câmiu’s-Sâhîh**, nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsıru’n-Nâsır, Beyrut, Dâru Tavkı’n-Necât, 1422.

Büyük, Enes: “Mâverdî’nin en-Nüket ve’l-Uyûn Adlı Tefsirinde İsrâiliyyât”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip**

	Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Rize, 2014.
	"Tefsirde İsrâiliyyât'ın Arap Kültürüyle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2014, c. XIV, Sayı: 2, s. 91-107.
	"Tefsirde İsrâiliyyâta Dair Bazı Tespit ve İddiaların Değerlendirilmesi", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2019, c. XXIII, Sayı: 2, s. 765-785.
Calder, Norman:	"Tafsir from Tabari to Ibn Kathır Problems in the description of a genre illustrated with reference to the story of Abraham", **Approaches to the Qur'an**, Londan and New York, Routledge and Kegan Paul, 1993.
Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Hanefî (ö. 370/981):	**Ahkâmu'l-Kur'ân**, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1410/1994
Cebeci, Lütfullah:	**DİA**, "Ebû Müslim İsfahânî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, İstanbul, c. XXII, s. 509.
Cerrahoğlu, İsmail:	**Tefsir Tarihi**, Fecr Yayınları, Ankara, 9. Baskı, Ocak 2019.
	"es-Sa'lebi ve Tefsiri", **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi (Ankara**

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), 1980, Sayı: 4, s. 55-60.

“Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1978, c. XXIII, s. 31-50.

Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201): **Zâdu’l-Mesîr fi İlmi’t-Tefsîr**, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Daru’l-Kitâb el-Arabî, Beyrut, 1. Baskı, 1422.

Coşkun, Ahmet: **DİA**, “İbn Âşûr”, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XIX, s. 332-335.

Cünük, Mustafa: “İbn Abbas Rivayetlerinde İsrailiyat (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Karabük, 2019.

Çelik, Ahmet: “Hâzin Tefsirinde İsrâiliyyat”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Konya, 1989.

Çelik, Hüseyin: “Ebû İshâk es-Sa’lebî’nin “Katla’l-Kur’an”ındaki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, c. IX, Sayı: 1, s. 93-109.

Çelik, Mehmet Mübarek: “Ebu Sabit Muhammed b. Abdülmelik Ed-Deylemî ve Tefsiru’d-Deylemî”, (**Yayımlanmış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Şanlıurfa, 2015.

Çetin, Abdurrahman: **DİA,** “Vâhidî”, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, İstanbul, c. XXXXII, s. 438-439.

Çonkar, Burhan: “Tefhîmü’l-Kur’an’da İsrâîliyyâtın Ele Alınış Biçimi”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Konya, 2008.

“Mevdûdî’yi Kitâb-ı Mukaddes’e Müracaata Sevk Eden Âmiller”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2015, c. IV, Sayı: 11, s. 161-178.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869): **es-Sünen**, thk. Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, Suudi Arabistan, Dâru’l-Muğni, 1. Baskı, 1412/2000.

Dartma, Bahattin: “Tefsir İlminin Kadîm Bir Problemine Yeni Bir Çözüm Önerisi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2008, c. VIII, Sayı: 4, s. 9-24.

Derveze, İzzet (ö. 1984): **Kur’an’ı Anlamada Usûl (el-Kur’anû’l-Mecid)**, trc. Vahdettin İnce,

İstanbul, Ekin Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2017.

"Tefsir Kitaplarındaki İsrailiyata Dair", trc. Sema Çelem, Zakir Aras, **Dinî Araştırmalar**, 2018, c. XXI, Sayı: 53, s.

187-198.

et-Tefsîru'l-Hadîs, Kâhire, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383.

Demir, Şehmus: **Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik**, İstanbul, Beyan Yayınları, 3. Baskı, Ocak 2019.

Demirci, Muhsin: "Kur'ân'a Modernist Yaklaşımlar", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2003, Sayı: 12, s. 29-51.

Döner, Ertuğrul: "Seâlibi'nin Cevâhiru'l-Hısan fî Tefsîr'il-Kur'ân Adlı Eserinde İsrâîliyyât", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İzmir, 2009.

Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Mart 2017.

"İsrâiliyyat Kelimesinin/Kavramının Anlam Alanı ve Tarihi Seyri", **İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi**, 2018, No: 2, s. 1-

17.

“İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, c. II, Sayı: 4, s. 1-39.

Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Eserü’d-Dîn el-Endelüsî (ö. 745/1344): **Bahrû’l-Muhît fi’t-Tefsîr**, thk. Sıddıkî Muhammed Cemîl, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1420.

Ebû Reyye, Mahmûd (ö. 1970): **Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması**, trc. Muharrem Tan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, t.y.

“Kâ’b el-Ahbâr: Hüve’s-Sahyûni’l-Evvel”, **er-Risâle**, XIV/665, 1946, s. 29-35.

Ebu Şehbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim (ö. 1403): **el-İsrâiliyyât ve’l-Mevduât fî Kütübi’t-Tefsîr**, Kâhire, Mektebetü’s-Sünne, 4. Baskı, 1434.

Ekin, Yunus: “Endülüs’te Tefsir Geleneği”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, Sayı: 3, s. 247-266.

Emîn, Ahmed (ö. 1954): **Fecrü’l-İslâm (İslâm’ın Doğuşu)**, trc. Ahmed Serdaroğlu, Ankara, Kılıç Kitapevi, 1976.

Erbaş, Muammer: “Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî’nin “Târihu’l-Ümem ve’l-Mülûk” İsimli Eseri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, 2010, Sayı: 31, s. 49-

91.

"İbn Teymiyye'nin Selefi Tefsir Anlayışında Rivayet-Dirayet İlişkisi Üzerine", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2009, c. IX, Sayı: 3, s. 125-139.

"Sünni Tefsir Geleneğinde Mu'tezilenin Yeri –I (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, Sayı: 20, s. 75-114.

"Sünni Tefsir Geleneğinde Mu'tezilenin Yeri II (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, Sayı: 22, s. 53-94.

Fazlurrahman (ö. 1988): **İslam ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi**, trc. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 9. Baskı, Nisan 2018.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed (ö. 817/1415): **Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas,** Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 7. Baskı, 2018.

Goldziher, Ignaz (ö. 1921): **İslam Tefsir Ekolleri**, trc. Mustafa İslamoğlu, İstanbul, Denge Yayınları, 1. Baskı, Haziran 1997.

Gökdere, Hamza: "Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Yaratılış", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Kahramanmaraş, 2010.

Gökkır, Bilal: "Tefsirde İsrailiyat: Klasik Dönemde İsrailiyat ve Önemi", **Siyer Araştırmaları Dergisi**, 2019, Sayı: 5, s. 177-190.

"Tefsir Geleneğinde Zebih Kıssası "Taberî'den İbn Kesir'e Klasik Tefsir Kaynaklarına Dair Bir Oryantalist İddianın Değerlendirilmesi"", **EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-**, 2006, c. X, Sayı: 28, s. 163-178.

Gökkır, Necmettin: "Kur'an Dilinde Ehl-i Kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım", **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, ed. Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır, İstanbul, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010, s. 93-119.

Gördük, Yunus Emre: "Elmalılı Hamdi Hz. Âdem'in Evrimle Yaratıldığını Mı Söylüyor? (Süleyman Ateş'in İddiası Üzerine Bir İnceleme)", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, Sayı:

42, s. 27-42.

Güllüce, Veysel: "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Kevnî Âyetlere Yaklaşımı ve Bilimsel Tefsirindeki Yeri", **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, 2-4 Kasım 2012, 2015, s. 71-89.

Günay, H. Mehmet: "Cemâlüddîn el-Kâsımî, Hayatı ve İlmî Kişiliği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1996, Sayı: 1, s. 253-272.

"Suriye Selefiliğinin Önderi Cemâleddîn el-Kâsımî (1866-1914): Hayatı, Islahatçı Kişiliği ve Fıkhî Eserleri", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2005, Sayı: 6, s. 119-140.

Halefullah, Muhammed Ahmed (ö. 1997): **Kur'an'da Anlatım Sanatı el-Fennü'l-Kasasi fi Kur'an**, trc. Şaban Karataş, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Aralık 2012.

Harman, Ömer Faruk: **DİA**, "İsrâil (Benî İsrâil)", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIII, s. 193-195.

Hatipoğlu, İbrahim: **DİA**, "İsrâiliyat", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIII, s. 195.

Hâzin, Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdadî (ö. **Lubabu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl**, thk. Muhammed Ali Şaban, Beyrut, Daru'l-

741/1341): Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Hıdır, Özcan: **Yahudi Kültürü ve Hadisler İsrailiyyat-Hadis İlişkisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 5. Baskı, 2020.

"İslâm'ın İlk Yıllarında Hidâyet Olgusu ve Mühtedi Yahudi ve Hıristiyanlar", **Köprü: Üç Aylık Fikir Dergisi**, 2005, Sayı: 91, s. 221-230.

"Hz. Ömer'in Geçmiş Din ve Kültürlere Yönelik Tutumu", **Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu**, 2018, c. III, s. 517-534.

"İslâm'ın Yahûdi Kökeni Teorisi İle İlgili İddialar ve Çalışmalar", **İLAM Araştırma Dergisi**, 1998, c. III, Sayı: 1, s. 155-165.

İbn Âşûr, Muhammed e-Tâhir Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnisî (ö. 1393/1973): **et-Tâhrîr ve't-Tenvîr**, Tunus, ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Mâlikî (ö. 541/1147): **Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,** thk. Abdusselâm Abdu'ş-Şâfî Muhammed, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1422.

İbn Cüzeyy, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdillah el-Kelbî el-Gırnâtî (ö. 741/1340): **et-Teshîl li Ulumi't-Tenzîl**, thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, Şirketü Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1. Baskı, 1416.

İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir et-Temîmî er-Râzî (ö. 327/939): **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, Suudi Arabistan, Mektebetü Nizâr Mustafa, 3. Baskı, 1419.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillâh b. İsâ b. Muhammed el-Mürrî (ö. 399/1008): **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz**, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Mısır/Kâhire, el-Fârûk el-Hadîse, 1. Baskı, 1432/2002.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449): **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi Buhârî**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbidin el-Hatîb, Beyrut, Dâru'l-Mârife, 1379.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el- Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406): **Mukaddime**, hzr. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 2. Baskı, Nisan 2020.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855): **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaud, Adil Mürşid vd, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımeşkî eş-Şâfii (ö. 774/1373): **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

el-Bidâye ve'n-Nihâye, trc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, Ocak 1994.

Kısasu'l-Enbiyâ, thk. Mustafa Abdulvâhid, Kâhire, Matbaatu Dâru't-Te'lîf, 1. Baskı, 1388/1968.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi'î (ö.711/1311): **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Daru Sadîr, 3. Baskı, 1414/1993.

İbn Münzîr, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Münzîr el-Nîsâbûrî (ö. 318/930): **Tefsiru'l-Kur'an**, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Medine, Dâru'l-Meâsir, 1. Baskı, 1423/2002.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed el-Harrânî (ö. 728/1328): **Mukaddime fî't-Tefsir**, Beyrut/Lübnan, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1490/1980.

İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Râgıb (ö. V/XI. Yüzyılın ilk çeyreği): **el-Müfredât Fî Garibi'l-Kur'ân,** trc. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, Mayıs 2016.

Kandemir, Mehmet Yaşar: **DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)**, "Kâ'b el-Âhbar", Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, İstanbul, c. XXIV, s. 1-3.

DİA, "Abdullah b. Amr b. Âs", Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, İstanbul, c. I, s. 85-86.

DİA, "Ebû Hureyre", Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, İstanbul, c. X, s. 160-167.

Kaplan, Abdurrahim: “Bikâî’nin Nazmü’d-Dürer’inde İsrâiîliyyât”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Diyarbakır, 2018.

“Bikâ’’î’nin Nazmü’d-Dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât –Amaç, Dayanak ve Sınırlar”, **The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]**, 2018, Sayı: 71, s. 291-302.

Karaman, Hayreddin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin: **Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir,** Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Karaman, Hayreddin: **DİA,** “Cemâleddin Afganî”, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, İstanbul, c. X, s. 456-466.

Karasakal, Şaban: “İsrailiyyatın Tefsiri Girişi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Van, 1997.

Kara, Necati: “Burhânüddîn İbrahim b. Ömer el-Bika’i (885/1480) ve Tefsirindeki Metodu”, **(Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Erzurum, 1981.

Kara, Osman: “Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, c. II, Sayı: 3, s.

296-316.

Karataş, Ali: “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2018, c. XVIII, Sayı: 1, s. 21-57.

Karslı, Halil İbrahim: “Kur’an’ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülahazalar”, **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]**, 2010, c. XLVI, Sayı: 3, s. 79-94.

Kâsımî, Muhammed Cemaluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk (ö. 1332/1914): **Mehâsinu’t-Te’vîl**, thk. Muhammed Bâsil Uyunu’s-Suud, Beyrut, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1418.

Kaya, Eyyüp Said, Okuyucu, Nail: **DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)**, “Şevkânî”, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, İstanbul, c. XXXIX, s. 22-28.

Kaya, Mesut: **Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi**, Ankara, İSAM Yayınları, 1.Baskı, 2018.

“*De ki: Tevrat’ı Getirin de Okuyun*” Tefsirde Kitab-ı Mukaddes’ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2013, c. XIII, Sayı: 2, s. 85-105.

“Hicrî İkinci Asırda Tefsir İlminin Teşekkülünde İbn Cüreyc’in Rolü:

Taberî'nin İbn Cüreyc Nakilleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-2**, 2022, s. 179-200.

Kılıç, Sadık: "Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Fenomen Değildir!...", **EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler-,** c. X, Sayı: 27, s. 1-20.

Kister, Meir Jacob: "İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi", trc. Cemal Ağırman, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, c. V, Sayı: 1, s. 125-153.

Kitabı Mukaddes, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2015.

Koca, Ferhat: **DİA,** "İbn Teymiyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s. 391-405.

Koç, Mehmet Akif: **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri –İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-,** Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2003.

Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri, Ankara, Kitâbiyat Yayınları, 1. Baskı,

Mayıs 2005.

“Taberi Tefsirini Anlamak Üzerine I”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, c. LI, Sayı: 1, s. 79-92.

“Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi”, **İslâmiyât**, 2004, c. VII, Sayı: 3, s. 43-58.

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273): **el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-Mübeyin Limâ Tadammana Mine’s-Sünneti ve Âyi’l-Furkân**, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Buruc Yayınları, 3. Baskı, 2005.

Kuzudişli, Ali: “Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi”, (**Yayımlanmış Doktora Tezi**, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İzmir, 2004.

“el-Kütüb’ten ‘İsrailiyat’a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, c. XVI, Sayı: 1, s. 131-164.

“İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?”, **İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi**, 2017, Sayı: 1, s. 25-53.

Reşid Rıza, Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed Şemseddîn b. Muhammed Bahâuddîn (ö. 1935): **Tefsiru’l-Kur’ân’il-Hakîm (Tefsiru Menâr)**, Mısır, el-Heyetü’l-Mısrıyye Amme, 1990.

Mahallî, Celâleddün Muhammed b. Ahmed (ö. 864/1459), Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî es-Süyûtî (ö. 911/1505): **Tefsiru'l-Celâleyn**, Kâhire, Dâru'l-Hadis, 1. Baskı, t.y.

Martı, Huriye: "Olumsuz Kadın Algısının Uydurma Rivayetlerdeki İzleri", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IX, 2009, Sayı: 3, s. 101-115.

"Kadın Konusunda Rasulullah'a Nispet Edilen Uydurma Hadisler", **Mehir**, 1998, Sayı: 2, s. 31-35.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (ö. 3337944): **Te'vîlâtü Ehli's-Sünne**, thk. Mecdi Bâsellûm, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 450/1058): **en-Nüket ve'l-Uyûn**, thk. Seyyid İbn Abdi'l-Maksûd b. Abdirrahîm, Beyrut/Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

A'lâmu'n-Nübüvve, Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, 1. Baskı, 1409.

Mekkî b. Ebi Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Endelusî el-Mâlikî (ö. 437/1045): **el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulumih**, thk. eş-Şâhid el-Buşeyhî, Mecmûatü Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, Câmiatü'ş-Şârikâ, 1. Baskı, 1429/2008.

Merâgî, Ahmed b. Mustafa (ö. 1371/1952): **Tefsiru'l-Merâgi**, Kâhire, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, 1460/1946.

Mertoğlu, Mehmet Suat: "Mukâtil B. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2021, c. XXVI, Sayı: 50, s. 183-222.

DİA, "Sa'lebî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, İstanbul, c. XXXVI, s. 28-29.

Mevdûdî, Seyyid Ebu'l-A'la (ö. 1979): **Tefhimu'l-Kur'an**, trc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İstanbul, İnsan Yayınları, t.y.

Kur'an'ın Dört Temel Terimi İlah-Rab-Din-İbadet, trc. Mahmut Osmanoğlu, İstanbul, Özgün Yayıncılık, 8. Baskı, Nisan 2001.

Mir, Muntasir: "Bir Bütün Olarak Sure Tefsirde Yirminci Yüzyıl Gelişmesi", trc. Mustafa Özel, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, 2001, Sayı: 13, s. 267-280.

Muhsin, Amine Vedûd: **Kur'ân ve Kadın**, trc. Nazife Şişman, İstanbul, İz Yayıncılık, 1. Baskı, 1997.

Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767): **Tefsiru Mukâtil b. Süleyman**, thk. Abdullah Mahmud Şahhate, Beyrut,

Daru İhyai Türas, 1. Baskı, 1423.

Mûsâ Cârullah, Bigi Musa b. Fatıma Tatari Türkistânî Kazanî (ö. 1949): **Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun**, hzr. Mehmet Görmez, Ankara, OTTO Yayınları, 6. Baskı, 2014.

Mücâhid, Ebü'l-Haccâc b. Cebr el-Mekkî el-Kurşî el-Mahzumî (ö. 104/721): **Tefsîru Mücâhid**, thk. Muhammed Abdisselam Ebu'n-Nîl, Mısır, Daru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1410/1989.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875): **el-Câmiu's-Sâhîh**, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Kâhire, Matbaatu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1374/1955.

Na'nâa, Remzî: **el- İsrâiliyyât ve Eseruhâ fi Kütübi't-Tefsir,** Dımeşk-Beyrut, Daru'l-Kalem-Daru'l-Diya', 1. Baskı, 1390/1970.

Nedim, Abdulhay: "Kur'ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Kayseri, 2017.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdulah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310): **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâikuku't-Te'vîl,** thk. eş-Şeyh Mervân Muhammed eş-Şe'âr, Lübnan, Daru'n-Nefâis, 3. Baskı, 1435/2014.

Nettler, Ronald L.: "İlk Dönem İslam'ı, Çağdaş İslam ve Yahudilik: Çağdaş İslam Düşüncesinde İsrailiyyat", trc. Mesut Kaya, **Marife:**

Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim], 2011, c. XI, Sayı: 3, s. 191-203.

Okumuş, Mesut: "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", **Bir Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır**, 2017, s. 87-114.

Önkal, Ahmet: **DİA,** "Beytülmidrâs", Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, İstanbul, c. VI, s. 95.

Özafşar, Mehmet Emin, Demir, Mahmut: **DİA,** "Vehb b. Münebbih", Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, İstanbul, c. XXXXII, s. 608-610.

Özaydın, Abdülkerim: **DİA**, "İbn Kesîr", Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, İstanbul, c. XX, s.132-134.

Özdemir, Veysel: "İsrâiliyyât Türü Rivâyetlerin Hükmünü Belirleme Açısından "ve Haddisû an Benî İsrâile ve lâ Harace…" Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, c. XIII, Sayı: 2, s. 307-325.

"Abdullah b. Amr'ın İsrâilî Rivâyetleriyle Meşhûr Râvilerle İlişkisinin Boyutları", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, c. XIII, Sayı: 1, s. 207-225.

Özel, Mustafa: "Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği",

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, c. XIV, Sayı: 1, s. 71-91.

Özel, Recep Orhan: "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", **Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları**, 2013, c. II, s. 549-571.

Özen, İbrahim: "Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıbba Göre Kadının Yaratılışı", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Van, 2010.

Özervarlı, M. Sait: **DİA**, "Selefiyye", Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, İstanbul, c. XXXVI, s. 399-402.

Özkan, Halit: **DİA**, "Temîm ed-Dârî", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 419-421.

Öztürk, Mustafa: **Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu –Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği-,** Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 6. Baskı, Ağustos 2018.

Kur'an ve Tefsir Kültürümüz, Ankara, Ankara Okulu Yayınları 5. Baskı, Ekim 2017.

"Kur'an Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -

Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkiti-", **İslamî İlimler Dergisi**, 2014, c. IX, Sayı: 1, s. 11-68.

"Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî", **İslâmiyât**, 2003, c. VI, Sayı: 2, s. 123-140.

"Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefîlik ve Ilımlı Zâhirîlik", **Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu**, 11-13 Haziran 2010, Konya, 2010, s. 17-52.

"Selefîlik ve Te'vil Üzerine", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim],** 2009, c. IX, Sayı: 3, s. 85-110.

"Tefsir Geleneğinde Selefîlik Ekolü", **İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi**, 2015, c. I, Sayı: 1-2, s. 195-252.

"Neo-Selefîlik ve Kur'an -Reşid Rıza'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, c. IV, Sayı: 2, s. 77-106.

DİA, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm", Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, İstanbul, c. XXXX, s. 295-297.

Paçacı, Mehmet: **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire**

Ne Oldu?, İstanbul, Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2017.

“”De ki: Allah Bir’dir” – İhlas Sûresinin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri-”, **İslâmiyât**, 1998, c. I, Sayı: 3, s. 49-71.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî (ö. 606/1210): **Mefatihu’l-Gayb**, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2. Baskı, 1420

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1471): **el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kurân**, thk. Muhammed Ali Muavvıd, Âdil Ahmed Abdü’l-Mevcûd, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1. Baskı, 1418.

Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035): **el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’an**, thk. Salah b. Salim b. Saîd, Hasen b. Ahmed el-Gazalî, Emin Atıyye, Zeyd b. Ali Mehdî, Cidde, Daru’t-Tefsir, 1. Baskı, 1436/2015.

Arâisu’l-Mecâlis, Kâhire, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 4. Baskı, 1374/1954.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî el-Halvetî (ö. 1241/1825): **Hâşiyetu Sâvî ale Tefsiri’l-Celâleyn**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009.

Savut, Harun: “İbn Kesir’in İsrâiliîyyâta Yaklaşımı”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2012, Sayı: 1, s. 127-148.

Semerkândî, Ebü’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ **Bahru’l-Ulûm**, thk. Ali Muhammed

Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983): Muavvıd-Âdil Ahmed Abdü'l-Mecîd, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1413/1993.

Selbes, Hasan: "Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl'in İsrâiliyyât Açısından Tahlîli", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 1998.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî bekir b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafiî (ö. 911/1505): **el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an**, thk. İbrahim Mekkî el-Tantavî, Mısır, Daru'l-Âlemiyye, 1. Baskı, 2016.

Tabakâtu'l-Müfessirîn, thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire, Mektebetü Vehbe, 1. Baskı, 1396.

ed-Dürru'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y.

Şimşek, Mehmet Sait: **Günümüz Tefsir Problemleri**, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 16. Baskı, Ekim 2018.

Kur'an Kıssalarına Giriş, Konya, Kardelen Yayınları, 3. Baskı, Aralık 2013.

Şevkânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834): **Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr,** Dımeşk/Beyrut, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, 1414.

Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, Daru Hicr, 2001.

Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk, Beyrut, Daru't-Türas, 2. Baskı, 1387.

Taş, Gün: "Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümü", **Akademik Hassasiyetler**, Mayıs 2016, c. III, Sayı: 5, s. 163-175.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892): **el-Sünen**, thk. Beşşâr Avad Ma'rûf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1996.

Topcan, Özlem: "Yahudilik ve Hıristiyanlık Din Geleneklerine Feminist Yaklaşım", **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Ankara, 2011.

Tuksal, Hidayet Şefkatli: **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,** Ankara, OTTO Yayınları, 4. Baskı, Nisan 2012.

Türcan, Saliha: "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri", **TARR: Turkish Academic Research Riview = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi**, 2019, c. IV, Sayı: 3, s. 337-363.

“İbn Kesîr’in Tefsirinde Rivayet Kullanımı”, **TARR: Turkish Academic Research Riview = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi,** c. IV, Sayı: III, 2019, s. 377-396.

Türk, Nurdoğan: “Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs’a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 2020, c. XII, Sayı: 26, s. 194-225.

Türkoğlu, Emine: “Tefsir’de İsrâiliyat ve Dönemsel Değişimler”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü),** Ankara, 2022.

Tottoli, Roberto: “İslamî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı”, trc. Mesut Kaya, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2010, c. X, Sayı: 2, s. 201-215.

Uğur, Mücteba: “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, c. XXVIII, 1986, s. 291-326.

Ulu, Arif: **DİA**, “Tâbiîn”, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, İstanbul, c. XXXIX, s. 328-330.

Uzun, Nihat: “Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı”,

Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, c. II, Sayı: 1, s. 7-39.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Nîsâbûrî (ö. 468/1076): **Esbâb-ı Nüzul**, thk. Eymen Salih Şaban, Kahire, Daru'l-Hadis, 2003.

et-Tefsîru'l-Basît, thk. Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmîyye Heyeti, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1. Baskı, 1430.

el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dımeşk-Beyrut, Dâru'l-Kalem, Dâru'ş-Şâmiye, 1. Baskı, 1410.

el-Vâsît fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, thk. eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1410/1994.

Yakıt, İsmail: **Kur'ân'ı Anlamak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2003.

"Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", **Felsefe Arkivi**, 1984, Sayı: 24, s. 101-122.

"İnsanın Yaratılışı ve Evrim", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, Sayı: 5, s. 1-

16.

Yalçınkaya, Yusuf: "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebîr'i ve İsrâiliyat", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, Tokat, 2019.

Yargıcı, Atilla: "Tefsirde İsrailiyyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, c. XI, Sayı: 15, s. 51-65.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942): **Hak Dîni Kur'an Dili**, sad. M. Nur Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canbolat, Âlim Gür, İstanbul, Çelik-Şura Yayınları, t.y.

Yıldırım, Müslüm: "Beyzâvî Tefsirinin İsrâiliyyât Açısından İncelenmesi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 2012.

Yıldız, Mustafa: **Tefsirde İsrâiliyat ve Kitab-ı Mukaddes'e Yaklaşımlar**, Ankara, Fecr Yayınları, 1. Baskı, 2022.

"Tâhir b. Âşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr İsimli Tefsirinde Klasik İsrâiliyata Yaklaşımlar", **Tefsir Araştırmaları Dergisi**, c. VI, Sayı: 1, s. 50-77.

Yüksel, Yakup: **Müfessir Tâhir b. Âşur'un Tefsir İlmine Dair Görüşleri,** Ankara, İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2020.

Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin (ö. 1398/1977): **Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat**, trc. Enbiya Yıldırım, Ankara, OTTO Yayınları, 1. Baskı, Mart 2017.

et-Tefsir ve'l-Müfessirûn, Kâhire, Mektebetü Vehbe, t.y.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah (ö. 538/1144): **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, Beyrut, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1407.